Ваня Георгиева

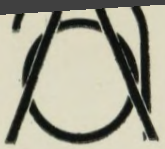
ен Калчев

35561

Литературни анкети

Български писател

„Литературни анкети“ идат да продължат постигнатото от пионерите на литературното анкетиране у нас. И не само да продължат, но чрез приложението на съвременна научна методология, съобразена с изискванията на българската марксическа литературна историография, да го обогатят.

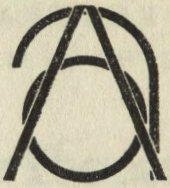
В „Литературни анкети“ писателите говорят за самите себе си — разказват за своите първи литературни изяви, влияния, литературна среда, за първите си книги, за зараждането на творбата и т. н.

В „Литературни анкети“ под формата на непринудена беседа се поднасят изчерпателни биографични сведения и автентични данни за живота на анкетирания автор, за биографиите на неговите произведения, за особеностите на творческия процес.

В „Литературни анкети“ ще бъдат обхванати широк кръг от изтъкнати съвременни писатели, литературни критици и литературоведи.

„Литературни анкети“ ще бъдат ценен източник на изворов материал както за литературния историк, така и за широк кръг от читатели.

БП: бл. х100 Цена 1.00 лв. 85/83

Камен Калчев

Литературни анкети

Редакционна колегия на поредицата
акад. ГЕОРГИ ЦАНЕВ, проф. д-р СТОЯН КАРОЛЕВ, проф. д-р ТОНЧО ЖЕЧЕВ, ст. н. с. ИВАН ЦВЕТКОВ, ст. н. с. ИВАН САРАНДЕВ

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА

Ваня Георгиева

Камен Калчев

София ● 1984
БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ

821.7
R20
35561

821.7(092)+92 Ранчев, Р

337205

ОКРЪЖНА БИБЛИОТЕКА
„АПРИЛОВ [illegible]"
[illegible]

„[illegible]верена 2019"

© Ваня Георгиева, 1984
c/o Jusautor, Sofia

ВМЕСТО ПРЕДГОВОР

Моите непосредствени наблюдения и впечатления от писателя Камен Калчев датират от 1980 година. Но разговорите ни за самата анкета започнаха през юни 1981 год. и продължиха почти до декември 1982. Имах възможност през този период от време да видя писателя в най-различни ситуации и контакти с хора. Не бих могла да твърдя, че той е благодатен обект за една така продължителна анкета. Камен Калчев не обича да разказва пространно, особено пък когато това се отнася до него. Ако случайно реши да отрони нещо, то е само щрих.

Първата трудност, която трябваше да преодолявам, се оказа магнетофонът. Дотогава Камен Калчев го беше избягвал и предпочиташе да отговаря преди всичко писмено. Но след като успях да го убедя, че само така може да се получи жив диалог и започнахме разговорите, с удоволствие открих, че у него няма така присъщото за повечето хора стъписване пред микрофона. Това може би е резултат на дългогодишната му обществена дейност и многобройните му публични изяви. Известно е до каква степен е бил винаги ангажиран в това отношение. Така че всички наши разговори бяха проведени с магнетофон и носят непосредствената автентичност на неговата разговорна реч и интонация.

Втората трудност, с която трябваше да се справям, беше неговото разнообразно и богато творчество. Камен Калчев е автор на повече от петдесет книги, стотици статии, репортажи, изказвания по различни поводи. Автор е също така на много разкази, разпръснати в периодичния печат и невлезли в книгите му, на редица предговори, рецензии и интервюта. Един човек с близо половинвековно активно присъствие в българската литература. Бих казала и в българския периодичен печат, което представлява интересна тема за отделно изследване и паралел с художествената му практика. Само трябва да си представим, че неговото първо разказче излиза още в 1934 год.!

Не малка по обем е и литературата за писателя Камен Калчев и неговото творчество. Няма книга на Камен Калчев, която да е отмината с мълчание. За него са писали М. Наимович, Ив. Сестримски, П. Зарев, Ем. Петров, В. Йосифов, Елка Константинова, Ст. Каролев, Г. Веселинов, М. Николов, Л. Стоянов, М. Василев, Ив Попиванов, Н. Янков, Ат. Свиленов, Св. Игов, Ефр. Каранфилов, П. Динеков и още много и много талантливи литературни критици и изследователи. Човек с изключително богат живот, изпълнен с напрегнат труд, интересни пътувания и богати познания на литературните постижения и нрави у нас и в другите социалистически страни, за съжаление Камен Калчев не обича, или, по-точно, няма тази нагласа да споделя своите впечатления. Споменавам този факт като една допълнителна трудност за анкетьора, от която трябваше да изляза, като сама потърся случаи за едно по-пълно разкриване на неговия характер и светоотношение. За тази цел през януари 1982 година пътувах с писателя и съпругата му Мария Столарова до Пловдив, където той има няколко срещи с читатели. Там за първи път можах да се уверя на каква популярност се радва Камен Калчев сред своите читатели. Няма да е пресилено, ако кажа, че бях удивена от неговата енергия и издръжливост, от вдъхновението и голямата отговорност, с която той приемаше този нелек дълг. Пак с тази цел през август 1982 год. посетихме родното село на Камен Калчев — Керека. Беше незабравим момент да наблюдавам връщането на писателя към родните места, към детските му спомени и преживявания. Далеч по-колоритни от тези, които са влезли вече в автобиографичната му трилогия. Два от разговорите, но без магнетофон, може би едни от най-интересните, но невлезли като цяло в анкетата, бяха проведени в Ситняково. За първи път там видях писателя така спокоен и весел, с едно ведро настроение и с така характерното за творчеството му чувство за хумор.

Предприех всички тези пътувания, за да си отговоря още по-добре на въпроса: кой е Камен Калчев? И мисля, че анкетата дава отговор, поне до известна степен, на този въпрос. Разбира се, по-пълният отговор е само за мен — от първоначалните 700 страници останаха едва половината. Повече от ясно е, че непълноти в един такъв труд винаги ще има. Но може би по-важно е дали читателите ще получат една по-цялостна представа за човека и писателя Камен Калчев.

И още някои особености, които мисля, че съм длъжна да споделя. Разговорите се провеждаха без предварителна подго-

товка от страна на Камен Калчев. Той почти никога не знаеше за какво ще разговаряме следващия път. Ако има някакви малки противоречия, те са запазени, защото са закономерни за различните периоди и за различните настроения на един и същи човек. При дешифрирането на разговорите, както и по-късно при композирането на огромния суров материал и оформянето му на глави (това разместване беше неизбежно), се наложиха много справки и уточнявания за дати, имена, както и допълването на някои твърде лаконични отговори. За да не спира процесът на работата, тези уточнявания ставаха преди всичко по телефона. Случвало се е да звъня по десетина пъти на ден, та и повече. Нито веднъж Камен Калчев не прояви нетърпение и лошо настроение, че прекъсвам работата му, или пък желание да отложи разговора. Винаги беше отзивчив, успокояваше ме да не се притеснявам, изслушваше ме внимателно и диктуваше бавно, за да мога точно да запиша неговите думи. Трябва да кажа, че това изключително много улесни моята иначе нелека задача.

Окончателният вариант на анкетата беше прочетен от писателя и съпругата му Мария Столарова, при което Камен Калчев нанесе незначителни стилистични поправки, но пък отстрани някои много интересни и характерни особености и епизоди. По-късно обаче по моя молба Камен Калчев се съгласи тези моменти да бъдат възстановени.

РОДНО МЯСТО, СЕМЕЙСТВО, РАННИ УЧЕНИЧЕСКИ ГОДИНИ

— От детството ли започва началото на това, което сте днес, другарю Калчев?

— Мисля, че за всеки човек е така. Оттам идва всичко и аз не случайно съм нарекъл една от книгите си „При извора на живота". Това заглавие може да звучи малко банализирано, но пък е най-близко до истината. В тази книга аз разказвам за моето детство и за хората, които са били около мен и с които съм живял. Опитах се да възкреся атмосферата такава, каквато е, каквато съм я възприел и запомнил, и то именно за да си отговоря на въпроса оттам ли тръгва началото на това, което съм днес.

— Има нещо особено в името Керека.

— Много пъти съм мислил за моето село, как е било основано, кога и от кого. Даже като ученик съм писал домашно упражнение за произхода на Керека. Говори се, че идва от името на една жена, която била първата заселничка по тези места. Други пък предполагат, че основателите на Керека са дошли от тогавашното по-голямо село Дряново, което по-късно става град... Но може би никой не е знаел със сигурност как е възникнало това село. Мястото обаче е просторно, хубаво и през него минават стари пътища, останали още от римско и турско време. Има път през Дряново и Керека към Търново и Русе. По този път са минавали турските султани с охраната си. През нашето село е и пътят за Свищов... А според легендата някаква прочута жена, която се казвала Кера, дошла по тези места, когато още никакви условия не е имало. Водела внучето си на някакъв извор и горе-долу като пещерни хора са живели...

— Вие вярвате ли на тази легенда?

— Не съм убеден много, но това се разказваше. А преди известно време, след като прочетох „Последните Шишмановци" на Вера Мутафчиева, разбрах, че сестрата на Иван Шишман се е казвала Теодора—Кера. А тази фамилия е имала имения около Търново и в околността на нашето село. Те са сти-

гали чак до Царева ливада, което днес се нарича Върбаново. Не случайно е това Царева ливада. Там са били пасищата на царските коне. Та възможно е царската сестра Кера да е имала имения по нашите места. Може би оттам идва и името, защото, имайте предвид, че ние винаги сме били в сферата на Търново.

— На колко километра е вашето село от Търново?

— На седемнайсет.

— А защо се водите към Габрово?

— При новото административно деление ни сложиха към Габрово, защото е по-малък окръг. Ние сме точно на границата. И нашите селяни не бяха много доволни. Даже и сега още получавам писма от търновското землячество. Канят ме на своите тържества, смятат ме за свой съгражданин... Та ето такива легенди има за нашето село, за някаква прочута жена, която се е казвала Кера, за някаква чешмичка... А може би това да е било имение на някой от царския двор в Търново... Ние например имаме едно село наблизо, което се нарича Каломен, а това значи Калоян; един дол, който е много интересен и е свързан с Балдуин. В село един стар учител се занимаваше с тези работи, та той ми е казвал, че това място е на името на Балдуин. Нали там са ставали сражения.

— А какво знаете за времето преди вашето детство? Какъв е вашият род по майчина и бащина линия? Откъде са дошли, с какво са се занимавали?

— Нашият род по баща води потеклото си от Балкана. Те са били хора бедни и главното им препитание е било мелничарството. Имали там в Балкана някаква караджейка. Били са и дърварИ. Изобщо занимавали са се с общ труд.

— Колибарски заселници ли?

— Колибарски. Мястото, откъдето идва нашето потекло по бащина линия, и досега носи същото име. Казва се Карали, село Карали в Габровски окръг. Както виждате, не са стигнали много надалече моите прадядовци.

— Вие от това село ли вземате първия си псевдоним?

— Оттам, през трийсетте години си измислих псевдонима Камен Карали.

— То съществуваше ли като прякор на семейството, или вие за пръв път го използувахте?

— Като прякор на нашето семейство не съществуваше. Аз просто си взех името на селото, откъдето е дошъл баща ми. Но после го махнах и започнах да се подписвам още тогава Камен Калчев. Като и Камен не е истинското ми име, аз се

казвам Петър. Но „Петрос“ на гръцки значи „скала“, „камен“. Аз просто си преведох името на български. Всички мои другари, с които по онова време започвахме да пишем, си сменихa имената. Направихме го повече от конспиративни съображения, отколкото от някаква суетност. Павел Вежинов например беше Никола Гугов, Андрей Гуляшки беше Андрей Чернев, Иван Мартинов също имаше друго име. Даже Пантелей Зарев. Зарев означава „за революцията“. Но той го узакони, докато моето име в паспорта си е Петър.

— Не ви ли затруднява при уреждане на някои формалности с личните документи?

— Имам си удостоверение, в което пише, че Петър Калчев и Камен Калчев са едно и също лице... Къде ще ходя по съдилища да се разправям, да го променям... Та първият ми литературен псевдоним е по името на това село в Габровските колиби. То е някъде между Дряново и Габрово. Даже има и табелка, на която е написано името му. Навярно сега е съвсем малко и западнало селце. Но кога са се изселили тия бедняци оттам и са дошли в село Керека, не знам. В Керека моят баща се оженва за майка ми, която се казваше Гана. Тя е от един голям, може би най-големия род в селото, наречен Герганците. Самата тя се наричаше Гергана, но й викаха Гана. Тъй че аз по майчина линия съм от големия род на Герганците. Това е един род с много разклонения, с много преплетени връзки... Разбира се, баща ми се е родил в Керека. Аз говоря за неговия баща, който е слязъл от колибарското село Карали. Баща ми имаше двама братя и единият също стана жертва на войната, почина от раните си.

— За коя война става въпрос?

— За Първата световна война. Тази, в която и баща ми е убит.

— Баща ви загива в 1918 година?

— Малко преди примирието. Не ми беше известно точното място, където е убит. Мислех, че е някъде към Дойран, но скоро научих, че е починал в Гюмюрджина.

— В 1918 година вие сте само на четири години, имате ли някакъв личен спомен за него?

— Не си спомням дали от разкази на близки, но ми се струва, че помня много добре как той си беше дошъл в отпуска последния път... Било е навярно в края на 1917 или в началото на 1918 година. Седяхме край огнището. Той ни беше сложил на коленете си. Беше седнал на трикрако столче. Радваше ни се. Ние бяхме най-малките му деца. Аз съм на едно-

то му коляно, близначката на другото. Той ни подрусваше, играеше си с нас... Спомням си още, че ни беше донесъл бадеми, които ми направиха много силно впечатление. Черупчиците им бяха с дупчици, някак приятни, красиви. Това беше нещо екзотично, което не бяхме виждали в село. Той ги беше донесъл от юг, като армаган от фронта. Това съм запомнил от него и нищо друго... И помня известието за смъртта, когато ни съобщиха, че той е убит... Помня моята майка и хората, които се бяха събрали в нашия двор под ябълката. Имахме в двора една голяма ябълка. Та там се бяха събрали да отслужат помен и да го погребат, макар и символично... А тя не искаше никого да погледне. Седеше на дървените стъпала, плачеше, както безутешно може да плаче една селска жена, загубила без време мъжа си. Плачеше и не помръдваше. Даже и ние не смеехме да се приближим до нея... Така започна нашият сирашки живот.

— Въпреки това символично погребение в нея е имало надежда, че той може би ще се върне?

— Имаше наистина такава надежда в нея. От време на време като се загледа към Балкана, и ще отрони: „Може и да си доде“... Не го е видяла мъртъв, не го е погребала, затуй може би живееше с тая илюзия. С надежда по-леко се живееше.

— Как се държаха чичовците ви тогава, подкрепиха ли ви, помогнаха ли в този труден момент?

— За момента не си спомням точно как са се държали, но изобщо добре се държаха с нас. Чичо ми Къньо беше весел, сърдечен човек. Спомням си как си играеше с мен. Имаше страшно остра брада и за да ми „посади“ и на мен такава брада, той търкаше тая четина в моите бузи. Селяните обичат така да се шегуват, а то боде — ужас! Та те с дни не се бръснеха... Беше обикновен селянин, но много ме обичаше. Той скоро почина, не живя много дълго след баща ми...

— На колко години беше баща ви, когато го убиха?

— Ако са верни регистрите на селото, баща ми трябва да е роден някъде към 1878 година. Значи бил е на четиридесет години, когато е починал в Гюмюрджина. Майка ми е родена същата 1878 година и на четиридесет години остава вдовица с пет деца. Най-големият ми брат е роден 1901 година. Това е бати Пеньо. Вторият ми брат Къньо е роден деветстотин и трета.[1]

— Това е художникът, за когото вие разказвате в „При извора на живота“?

— Да, това е същият брат, за когото аз разказвам. След него е сестра ми Цона. Тя е родена деветстотин и девета. Беше много особен човек, имаше необикновена дарба. Тя също почина. Аз и за нея доста разказвам в книгата „При извора на живота".

— Сладкодумницата ли е това?

— Да, да, Сладкодумницата.

— Сестра ви наистина ли притежаваше такова необикновено въображение?

— Тя беше чуден човек. Даже аз не съм я разкрил така напълно. Тези качества тя действително ги притежаваше, не съм ги измислил ... И четвъртата е близначката Дена. Аз съм петият, тоест заедно сме, или по-точно, аз съм четвъртият, тя е петата ... Двамата ми братя са живи и двамата поостарели вече, не така здрави, но горе-долу се крепят. Особено големият ми брат бати Пеньо понапълня доста и това му пречи. Той е малко по-особен и се отличава от останалите членове на семейството. Като млад беше по-свободен, по-безгрижен. Изобщо бохем беше, обичаше да се наконти, да се повесели, да си пийне ...

— Вие загатвате за него в романа „При извора на живота". Нали той се появява в Керека с едно колело?

— Да, това е големият ми брат Пеньо. Появи се тогава в село с колело, бастун, облечен в градски дрехи с планове за големи дела. Беше по-особен в сравнение с останалите членове на нашето семейство. Но той пък продължи занаята на рода, стана мелничар и до края си остана такъв. Ходеше по разни мелници да работи. Даже се пенсионира като мелничар ...

— Мелничарството носи някаква доброта в себе си, има нещо символично за човека в тази професия.

— Да, хубава професия, някак романтична, меле брашно за хората, храни ги ... Имаше една воденица до село Гостилица. Дълго време бати Пеньо изкара там, мелеше брашно, ловеше риба. Жена му ходеше при него понякога да му готви, то не е далече от нашето село. Тя е същата буля Иванка, буля „с двата зъма". Добре, че е тази ми буля, та да има кой да ни посреща. Тя винаги много е обичала нашия род.

— Тази привързаност е била взаимна, доколкото разбирам?

— Права сте, защото и ние много я обичахме. Спомням си колко ни липсваше, когато брат ми дойде един ден и я отведе със себе си. Ние бяхме малки, но почувствувахме тази

раздяла. Сякаш къщата опустя. Тя и досега ми разправя, че моята майка, като наближило да умира, казала ѝ: „Иванке, да имаш грижа за Петра. Той сега, като си идва, няма да има майка и няма при кого да отсяда. Ти ще го посрещаш!“ И наистина досега винаги тя ме е посрещала. И не само затова, че майка ми ѝ е поръчала. Като си отида на село, направо у тях бързам. Някак този ми брат и буля Иванка, може би защото са по-големи ли, но винаги те са ни посрещали. Няма значение с колко души ще отидем. Много пъти съм минавал с писатели там. Тя е щедра, любвеобилна, винаги загрижена по-добре да ни посрещне. И пъргава, пъргава. Докато седнем, тя вече тича, приготвя. Те имат един син, който си живее в Русе, кара локомотив и се пенсионира като железничар. Той пък има две деца. Синът му се казва Пенчо, на брат ми на името, а дъщерята е кръстена на буля Иванка. Много симпатично момиче, фармацевт е в Русе. Те също имат свои деца. Това всъщност са правнуците на моя най-голям брат. Аз в последната си книга[2] разказвам някои неща за него. Разказвам и за един железничар, който се прибира на село при баща си...

— Тъкмо исках да ви попитам, железничарят използван ли е изцяло като прототип в романа „Пробуждане“?

— Не, не като прототип, като повод само.

— Какво стана с рода на баща ви, след като той почина?

— Този, който искаше да ми „присади“ брада, наскоро след това също почина. Мисля, че ви споменах, че той беше много добър и весел човек. На него му беше откъсната ръката във войната и това страшно ме забавляваше.

— Беше ви интересно, че е без ръка!?

— Много ми беше интересно. Друг би се оскърбил може би, а той обичаше да се шегува с мен и по този повод... А другият ми чичо се казваше Стефан. Той беше по-затворен, по-мълчалив и с него съм се виждал много малко, защото той замина за Макариополско. След войната той вече не намираше смисъл да седи в Керека. В Макариополско бяха купили някаква орташка мелница. Навярно е била голяма, хубава и по-модерна мелница. По-късно при него отиде и по-големият ми брат да работи. В тази мелница имаше дял и баща ми, но майка ми нищо не получи. Имала е, да речем, една шеста част от всичко това. Баща ми беше заплатил своя дял, но го убиха и той никога не можа да отиде там. Брат ми, който беше работник, също нищо не получи, напротив, лъжеха го и него... Баща ми имаше и една сестра. Тя също се изсели в

Делиормана. Отиде при брат си Стефан. Може би с купуването на тази мелница баща ми е мислил и ние да се преселим в този край. Де да зная какво е било точно в плановете му... За съжаление войната сложи край на всичко... Та леля ми Дона също напусна Керека. Веднъж съм бил при нея на гости, мисля, че беше някъде през трийсетте години. А чичо ми Стефан имаше син на моите години, даже в село бяхме съученици, учехме в едно отделение, но когато те заминаха, ние се разделихме завинаги.

— А дядо ви по бащина линия беше ли жив, помните ли го?

— Не, само съм чувал за него, че бил висок, едър човек, че бил много интересна личност. Но аз нито по майчина, нито по бащина линия помня моите дядовци. Те са умрели още преди аз да се родя. Дядо Петър, бащата на майка ми, на когото съм кръстен, умира много рано от перитонит.

— А за него какво сте чували да се разказва?

— Чувал съм да се говори, че бил добър човек. Има една стара снимка и аз по нея познавам моя дядо Петър. Майка ми имала един брат, който много обичал да ходи на лов. Но с него станало нещастие, без да иска, се убил с ловджийската пушка. Нещо искал да я надува ли, какво ли, а тя била пълна. Снимката е правена точно на неговото погребение в деветстотин и четвърта година. Помня, че на снимката имаше много селяни и двама попове. Този мой вуйчо е бил много хубаво момче, но ето каква трагедия станала. Можете да си представите какво нещастие! Млад човек! Та на тази снимка се вижда майка ми, баща ми, даже най-големият ми брат, който е бил на три години. Дядо ми Петър е с едно продълговато лице, личи си, че е бил кротък човек. На снимката изглежда съсипан от скръб. Там е и баба ми Дена Политиканката. Това е родът на майка ми, наречен Герганците. Не знам дали ви казах, но те са кореняци в Керека... Та по линия на майка ми са земеделците. Те са имали много ниви, гори, но след като умира дядо ми Петър, вече малко нещо остава на майка ми. Аз си спомням за техния имот, говореше се за него, знаеше се къде е, откога е...

— Семейството на баща ви не се ли занимаваше със земеделие?

— Занимаваха се, но малко. По линия на баща ми върви тази чисто работническа, ако мога така да се изразя, любов към мелничарството. Баща ми се е занимавал с мелничарство, единият ми чичо също, а по-големият ми брат, както ви казах, дори се пенсионира като мелничар.

— Споменахте, че много хора от вашия край са се изселили. Условията за живот ли са били по-тежки?

— По-тежки са. По-трудно се обработват планинските терени. Каквото и да се ражда, все пак балкан е. Те са търсили по-равна земя, по-добра и плодородна. Леля ми Дона се изсели при брат си Стефан пак по същите причини. Исках да ви кажа, че нея много слабо си я спомням, макар че като всяка леля тя се отнасяше с много обич към мен...

— Мислили ли сте какво сте наследили от вашите родители като характер и душевност?

— За баща ми съм чувал да се разправят много хубави неща. Дори понякога съм си мислил дали селяните не го разправят това, защото вече не е жив... Но те не за всеки употребяват този типичен народен израз „той беше толкова добър, че сторваше път и на мравката". Казвали са му Митьо. Имам негова снимка. Лицето му е малко квадратно. Рус човек е бил...

— Значи, вие приличате по външност на майка си?

— Наистина на нея приличам по външен вид. Взел съм даже и нейния нос. Тя беше по-тъмнокоса, черноока жена. Аз имам неин портрет. Жена ми Мария[3] я нарисува от натура, докато беше още жива. Много хубав портрет стана. Мария тогава беше още млада художничка и това беше един от първите й портрети.

— Тя ли е имала това чувство за лека насмешка и ирония, но в същото време и една подчертана твърдост на характера?

— Да, именно от майка ми съм наследил това чувство за хумор, тази мека ирония. Тя обичаше да се шегува, но имаше много силен характер. Виждал съм я да изпада в кризисни състояния, чувал съм я да проклетисва и въздиша, но много бързо се съвземаше. Можете да си представите селска жена с пет деца, която трябваше сама да се справя с всичко! С бирници, с чорбаджии, с нивите, с прибиране на храната от полето, с всичко. Да се грижи за образованието ни, да задомява сестрите ми, братята... Аз съм описал някои нейни черти. Даже в епилога на романа „При извора на живота" съм дал един апотеоз на нея като жена и майка, като извор и корен на всичко. А от баща си предполагам, че съм наследил някаква доброта... Сега аз не зная добър ли съм, лош ли съм...

— Казват, че сте добър човек.

— Казват, но това ме нервира понякога, защото не искам.

— Да ви го казват ли?

— Да бъда добър не искам, защото някои хора днес смятат това за наивност. Макар че аз в края на краищата все гледам да разбера човека, да му помогна с каквото мога.

— Казват още, че сте деликатен човек?

— Може би от баща си нося това. Не напразно за него казваха, че е „сторвал път и на мравката". А за тази ми деликатност понякога ми се отвръща с черна неблагодарност. И то от хората, на които съм помагал, помагал... Просто да се чуди човек!

— Каква беше атмосферата във вашия дом?

— Доста сдържана, пълна с много грижи и тревоги, да се свършат всички работи по полето и около стоката, да се изхрани семейството. Майка ми беше сурова жена, нямаше нищо сантиментално в отношението ѝ към нас. Тя например никога не ни прегръщаше, милваше или пък да ни целуне. Изобщо нежности в нашето семейство от такъв род нямаше. Но никога не съм го чувствувал това като липса. Напротив, смятал съм го за нещо естествено, защото в погледа на майка ми, във въздишките ѝ, в нейния непрестанен труд се долавяше голямата ѝ загриженост и обич към нас... Но това беше мълчалива обич, без излияния, без нежности и много думи.

— Може би то се осъзнава като липса, когато човек го е имал, навикнал е на ласки и майчина нежност, а после ги е загубил?

— Може би. Но аз усещах обичта на майка ми дори и когато ни се караше за нещо... Сега, вече от разстоянието на времето, мога да кажа, че тя беше доста сурова и сдържана жена. Но е била като всички селски майки... Аз и бащина грижа не зная що е... Но у дома имаше една такава особена нравствена сдържаност. Никога не се приказваха у нас цинизми, нямаше псувни. И може би това да е мой недостатък, но аз никога през живота си не съм псувал и не мога да го направя...

— Но защо го възприемате като недостатък?

— Ами моите другарчета още в онази възраст псуваха страхотно. Веднъж даже на шега казах, че аз ако употребя макар и една цинична дума, и то тихо, тя ще се чуе от всички. Докато има хора, които псуват и ругаят гръмогласно навсякъде и по всяко време и това минава незабелязано, като нещо обикновено. Казвам ви тия неща, за да разберете каква е била нравствената атмосфера в нашето семейство.

— Но това, че вие сте такъв, не зависи само от семейство-

то. Струва ми се, че то е преди всичко до характера, до същността на самия човек.

— Може и така да е, но и братята ми бяха добри и достойни хора, на лошо не са ме научили и лошо в тях не съм видял. Това исках да ви кажа, че грубости и цинизми в нашето семейство нямаше, но и нежности нямаше.

— А баба ви Дена Политиканката е била като че ли по-нежна, по-мека като характер?

— По-гальовна беше наистина. Но тя и повече време имаше, ние се въртяхме около нея, тя ни разказваше приказки. Особено близначката много обичаше да бъде с нея. Аз съм израсъл сред тези жени . . .

— Както казвате в романа „При извора на живота“ — „единствен мъж в това женско царство“.

— Ама то наистина си беше женско царство. И това женско царство си имаше много строги нравствени правила. То да се случи някоя от жените крака си да оголи малко, та то се смяташе за цяло престъпление! Та бяха се събрали в къщи само жени: баба ми, майка ми, по-голямата ми сестра Цона Сладкодумницата, жената на по-големия ми брат буля Иванка и сестричката ми Дена, близначката. И сред всички тези същества от женски род само аз момче. Майка ми имаше доста грижи с нас. Баба ми ни коткаше около себе си. Иначе всички работехме по нещо. Всеки си имаше задължения. Баба ми обичаше да ни разказва приказки, майка ми по-малко. Понякога по време на жътва ще запее. И като видеше, че се вслушвам в песента, майка ми я повтаряше.

— Вие обичахте ли да пеете?

— Не, не обичах. Нямах хубав глас и не съм изпитвал никакво влечение към това.

— Думите ли запомняхте по-добре, или мелодията, кое ви правеше по-силно впечатление?

— Думите, думите. Те не само ми правеха впечатление, но и леко ги запомнях. Някаква магия имаше в тях скрита и все ми се искаше да я разбера. Аз затова и толкова обичах да слушам приказки. Какви думи имаше в приказките само!

— Казахте, че в къщи са били само жените и вие, а братята ви? Къде бяха те по това време и как се отнасяха към вас?

— Те поотраснаха и ние вече почти не се виждахме. Но трябва да ви кажа, че винаги съм чувствувал тяхната загриженост и внимание към мен, по-малкия. Мелничарят Пеньо беше постоянно извън селото, работеше си по мелниците. Ба-

ти Къньо беше по-образован, той пък се грижеше да получа образование.

— Брат ви Къньо е имал голямо влияние над вас, рисувал е хубаво. Как по-нататък протече неговият живот, разви ли се тази дарба?

— Той наистина ми е оказал голямо влияние. Бати Къньо беше най-образованият в цялото семейство. Беше завършил реалката в град Дряново, което значи шести клас за тогава или десети по сегашната система... По време на събитията от двадесет и трета година е бил свързан с нелегални от Килифарево и Дебелец. Отиде в София, записал се там в Художествената академия, но разбрал, че го търсят. Знаеше, че ще го арестуват и може да го ликвидират, затова забягна в Сърбия. Там престоя близо две години.

— След въстанието ли емигрира, или след събитията от двадесет и пета година?

— След двадесет и пета година. И като се върна, не можа да продължи следването си. Нямаше средства, пък беше вече и изключен от академията. Остана там до двадесет и осма година. С него си пишехме писма и това страшно повдигаше самочувствието ми. Получавах писма от Велики Бечкерек, мислех над обстоятелствата, които го накараха да емигрира. Страхувах се заедно с майка ми и баба ми за неговата съдба и го чаках с нетърпение да се върне.

— Как е живял брат ви там, разказвал ли ви е някога? Рисувал ли е?

— Ами те са живели в колектив, работили са каквото им попадне. Били са голяма група българи, все емигранти след въстанието и атентата в черквата. Препитавал се е с физически труд и доколкото зная, не е рисувал. Не съм го разпитвал точно, но зная, че с физически труд са се препитавали. Като се върна от Велики Бечкерек, той за малко остана в село и после отиде в София. По това време в столицата започваха да се строят големите сгради и той боядисваше тези големи кооперации. След това се върна на село, ожени се и стана работник във вагонния завод в Дряново. Преди Девети, заради една разкрита конспирация в същия завод, той беше съден и попадна в затвора. Мисля, че стоя там до Девети и едва тогава беше освободен. Брат ми беше много прогресивен и начетен човек, интересуваше се от политика, от литература, от изкуство.

— Значи е бил революционната жилка в семейството ви?

— Да, в това отношение научих много нещо от него. Помня, че имаше някаква приятелка в гимназията в Търново.

— Момичето, което по-късно става учителка в Керека ли?

— Да, същото момиче. Спомням си, че една година нас ни заведоха в Търново да разглеждаме старините. И, кой знае защо, попаднахме в девическата гимназия. И там забелязах как дискретно ме наблюдава едно момиче. Тя явно се беше заинтересувала от мен, оказа се, че това е приятелката на брат ми. Един-два пъти идва до мен и едва след това се реши да ме попита имаме ли писма от него, как е той, какво пише. И аз тогава разбрах, че това е негова приятелка. И така аз го свързах това с брат ми и неговата емиграция в романа „При извора на живота". Но той по-късно се ожени и както ви казах, остана си на работа във вагонния завод в Дряново. Боядисваше вагоните.

— На Марко Ганчев баща му също е работил там, навярно са били заедно?

— Да, на Марко баща му също беше там. Заедно са работили. Нашите села са съвсем близо, ние сме комшии с тях. Даже някакво родство имаме. По линия на баба ми Дена е това родство, но точно какво е, не заня. Но Марко има един чичо, който много често ми казваше, че сме роднини.

— Марко Марчевски ли ви казваше това?

— Не, другият му чичо. Те са трима братя. За съжаление бащата на Марко Ганчев почина много рано... Та брат ми там работеше. И си остана там до пенсионирането. Сега той живее на село в родната ни къща.

— Родната ви къща запазена ли е такава, каквато е била по време на вашето детство?

— Бати Къньо я ремонтира. Беше много стара къща. Най ми беше жал, когато той махна покрива с големите плочи. Нали знаете тези балкански къщи, покрити с големи плочи вместо с керемиди... Та тези плочи той смени с цигли, защото, като се повредят, трудно се оправят. Тежки са. А като завалят големите дъждове, започва да тече чак вътре в къщата. Брат ми направи и някои други промени, за да му бъде по-удобно за живеене. Аз не съм се интересувал нито от имот, нито от нищо. Нека те да си живеят. Това са хора, които са свикнали с родното място и винаги са си живели там...

— Брат ви сам ли живее в тази къща?

— Не, жена му е жива, живеят си двамата. Другият ми брат си направи нова къща. А този ми брат, който живее в родната ни къща, има и две дъщери. Едната е Ганка Калче-

ва, на майка ми е кръстена. Тя работи в телевизията. Те бяха с мъжа си Димитър Тилев дълго време в Братислава, той беше директор и на културния център в Прага. Те пък имат син, който рисува добре като дядо си. Сега е войник, но като се върне, ще следва сценография в Чехия. Стефан се казва и той.

— Значи все пак тази артистична жилка не се е загубила, продължена е във внуците.

— Да, не се загуби. Та на село останаха двамата ни братя. Сестра ми Сладкодумницата също живееше на село, но почина... Сега там е близначката. Все така кротка и добра, вече възрастна жена...

— Като близнаци вие приличате ли си с нея?

— Не, никога не сме си приличали. Тя е черноока. Има много хубави очи, черни такива, като маслинки. Но в носа тя повече прилича на баба ми, а аз на майка ми. И е много добра. Сто пъти е по-добра от мен...

— Вие често споменавате, че е много кротка и добра.

— Ами защото продължава да ми прави впечатление и не мога да го забравя. Тя е така всеотдайна. В училище някой направеше беля, учителят се сърдеше, гневеше се, че не може да открие кой е. А тя, представете си, ставаше и казваше: „Аз съм.“ Винаги се изкарваше виновна заради другите. Само и само да спаси положението и да не се ядосва учителят. Пък той знаеше, че не е тя.

— Рядко се срещат вече хора с такива характери.

— А, те са на свършване. Тя е нещо особено. И нейният мъж също почина. Тя е вдовица, живее си сама на село. Къщата им е съвсем близо до старата ни бащина къща. Има два сина. Единият, Рашко, е директор на керамичната фабрика в Севлиево, а другият, Митьо, е офицер във военното училище в Търново.

— Не ви ли е изкушавала мисълта да се върнете в родния си край за по-дълго?

— По-рано си ходех често натам. Но скоро не съм бил и да си призная, не ми се ходи много[4]... След като загубих дъщеря си Лидия. Тя израсна там при сестра ми. Лидия израсна в дома на Сладкодумницата... Не зная какво е това. Сега къщата е пуста, в нея никой не живее. И аз като отида, се разстройвам. Сестра ми почина от рак, мъжът ѝ почина от същата болест. Лидия и тя... Знае ли човек какво да мисли. Толкова хора от село измряха от тази болест. Като напаст някаква...

— Мислите да няма нещо в самата местност ли?

— Ами де да зная. Може и да има някаква радиация ли, що ли... Но какво исках да ви кажа... А, повечето от моите близки си живеят на село. Сестра ми Цона има един син, Стефан, той беше полковник, но сега вече е пенсионер... Той също има деца... Въобще голям род сме ние, както казва Сароян.

— А така всички братя и сестри, заедно с техните деца, събирали ли сте се по някакъв случай в миналите години?

— Ами те не всички са в село. Повечето от синовете и дъщерите на моите братя и сестри живеят в Търново, Габрово, в Дряново има, и в Русе, и в София... По-рано, докато майка ми беше жива, сме се събирали, но после беше невъзможно да се съберем. Имаше един учител, Калчев се казваше. Той почина, пак някакво родство имахме с него. Та той беше направил родословно дърво, с всичките му разклонения там и ми го беше дал. Но вече не го гледам... След като прекъсна клона на Лидия... Та, голям е нашият род и майка ми, додето беше жива, мислеше за всички — и за децата, и за внуците, и за правнуците...

— Споменахте в един разговор, че баща ви е бил в Америка?

— На два пъти дори. Ходил е да работи там. Първият път може би е заминал с голямата група през деветстотин и трета година[5], когато над сто души от село тръгват за богатата и далечна страна. Очаквали са да намерят там работа и бързо замогване. След няколко години повечето от тези мъже се завръщат, но някои остават завинаги. А може би баща ми заминава с някоя друга група по-късно, защото първите му писма са от 1905 година. Именно от това първо пътуване са запазени няколко негови писма. Брат ми Къньо ги е пазил и ми ги даде. Баща ми обикновено е пишел до дядо ми Петър, който по това време е бил още жив. В писмата си той разказва колко тежка и трудна е работата. Вечер, като се приберели в квартирата, били толкова уморени, че даже нямали сили да станат да се нахранят.

— Баща ви като строителен работник ли е бил там?

— Като строителен работник. И двата пъти е бил в град Медисън. Може и на друго място да е бил, но само от този град имаме писма. Петър Динеков, когато за първи път отиде в Америка, ми каза, че се е разхождал в същия град из някакви стари, много стари квартали, строени от българи. С Петър Динеков сме съседи, аз съм му разправял за моя баща и

той като се върна от Америка, ми казваше как се е разхождал из тези квартали и си е мислил за моя баща и за другите българи. Част от писмата[6] на баща ми аз цитирам в епилога в „При извора на живота“. Аз ги пазя тези писма. Това е единственото, което ни е останало от него. Баща ми е бил социалист още в ония години. Търново, както ви казах, е съвсем близо до нашето село, а в този град именно започва социалистическото движение. Там са били Благоев, Габровски. Спомням си, като малко момченце, отивахме с майка ми на пазар в Търново. И винаги са ми казвали: тука живееше Габровски. Това беше неговата вила. И там, на тази именно вила е бил убит. Убил го е един белогвардеец. Та аз съм закърмен, дето се вика, с историята на нашата партия. В Търново всичко ми говореше за това: тия лозя на Качица, вилата на Габровски, къщата с маймунката, където Благоев е живял. Всичко това е било една атмосфера, която е будела любопитство, интерес, а после вече стремеж да вникнеш в събитията, да си обясниш защо това е така. Въобще, както знаете, Търново е един много буден край. Именно тази атмосфера е дала и първите кълнове у мен на любовта ми и този афинитет към социализма като най-хуманно учение, най-прогресивно. Може би аз съм бил склонен така да ги възприемам нещата, но тези разкази и места са ми внушавали възвишени чувства, мисли. Скоро имаше някакви спомени за Благоев и да ви кажа, като ги чета, всичко това е пред очите ми, аз го виждам. По-късно пък, като ученик, съм минавал пеша през Балкана от Казанлък до моето село. В Казанлък имахме конгрес на учениците въздържатели...

— Отрано сте свързан с това движение и затова бих искала да ви попитам, дали сам вие сте въздържател?

— Сега вече не съм, пия по малко, но в ония години бях пълен въздържател. И навярно от това мое въздържание не можах да се науча и да пуша.

— Да не би да ви е тъжно, че не сте се научили?

— А, не. Чак пък да ми е тъжно за такова нещо. На шега го казвам... Зад въздържателните дружества по онова време стояха комсомолът и партията. И естествено ние трябваше да даваме примери. Ами как иначе, кой ще ни повярва! Не пиехме, не пушехме.

— Вие сте от край, който се слави с лозята си, правят се вина, ракии. Не ви ли позволяваха да пийвате по малко за празниците?

— Не, никога.

— А самите жени във вашата къща не обичаха ли да си пийват, когато имаше поводи за това?

— А, те си пийваха. Майка ми обичаше и винце, и ракийца. Те си пийваха. Понякога ще ми даде малко, разбира се. Ще ми даде да лизна малко, но придружено с думите: „То не е за тебе, ти си малък още!“ Разбирам ви какво искате да узнаете: дали са ни захранвали с вино и попара от вино. Зная, че по много краища това се е правело, но у дома нямаше такива навици. Ние имахме една коза и тая коза, мога да кажа, че ни отхрани. Всяка сутрин си правехме попара от мляко. Ние тогава не мислехме колко е полезно, просто всяка сутрин мама ни правеше попара, ние я изяждахме доволни и предоволни и тичахме навън. Било на училище, било на полето. Чак много по-късно разбрах, че било полезно козето мляко. То е едно доста постно мляко, няма тлъстини, но изглежда пък има други качества, заради които го ценят. То е малко по-редичко от другото мляко. У дома понякога, за да стане повечко и да има за всички, му сипваха и по малко вода. И тогава то започваше да се синее . . .

— А докога бяхте въздържател?

— Ами до студентските ми години. Някъде докъм 1937 г. Помня, че веднъж един приятел ме заведе да обядваме и вика: „Хайде да си поръчаме по една чаша вино.“ Той беше по-опитен от мен, по-бохем така. И аз викам добре, да си поръчаме. Хапнахме ние, пийнахме и толкова ми хареса, че започнах да му разправям: бе, то било хубаво. А той се смее: виждаш ли, виждаш ли!

— И тогава оценихте виното за първи път?

— Да. Чак в студентските ми години. Като пийнах, и като ми хареса . . . Оцених го, разбира се. И оттогава започнах така по чашка да си пийвам. Но никога не съм се опитвал да пуша цигари. И войник съм бил, и в затвора съм бил, но цигари не съм пожелавал да пуша.

— Само на вино ли останахте оттогава?

— А, не! Ракия съм пил, коняк, но по-малко, водка, уиски. Сега най-много обичам уиски, най-чисто ми се вижда. Но малко пия. Ако пийна повечко, на другия ден се чувствувам разнебитен. И не пия всеки ден — само когато се събера с приятели или ни дойдат гости.

— Кога за втори път отива баща ви в Америка?

— Да, ние се отплеснахме малко . . . Ами за втори път баща ми заминава някъде към деветстотин и девета и десета година. И когато става войната у нас, той се връща, тъй като е подле-

жал на всеобщата мобилизация. Той е бил млад човек и не е могъл в такъв момент да не се върне. Връща се в България, по това време става и закупуването на тази мелница, за която ви разказах, отива на война и през последната година го убиват.

— Но независимо от всички скърби и тежести книгата ви „При извора на живота“ е с много ведра атмосфера.

— Не зная точно как съм отразил нещата, но много хора са ми казвали, че харесват тази книга. Не само я четат, но и я препрочитат. Това е една от най-харесваните ми книги. И мъже, и жени, и деца са споделяли това с мен.

— Навярно защото са съкровени неща за всеки човек?

— Може би и затова. Исках да ви кажа, че аз уж описвам живота на едно селянче, изобразявам един селски бит, но наш си бит, български... А много хора и в чужбина я харесват и разбират. Тя се преведе на руски, английски, шведски, турски, полски. Сега излиза и на хинди. Изпратили са даже корицата да я видя. В Швеция Артур Лундквист[7] написа послеслов и сега като идва в България, му благодарих. Той каза, че тази книга се чете, въпреки че животът в Швеция е доста по-различен, стандартът по-висок, културата е също по-различна. Каза също, че от тая литература ние виждаме всъщност какво сме загубили, това е един свят по-близо до природата, по-естествен. Човечеството в по-голямата си част вече е загубило този свят. И в този смисъл навярно я харесват и хора, които живеят при съвсем други условия. А като бях в Индия, бях занесъл английското издание в превод на Питър Темпест и един човек ми писа, че книгата много му харесва и аз го запитах: „Как така, след като нашият бит е съвършено различен от вашия.“ А той ми отговори: „Няма никакво значение, бедните навсякъде по света са едни и същи.“

— В този роман вие загатвате за много личности и събития, предизвиквате интерес към тях и на човек естествено му се иска да разбере нещо повече за съдбата на тези хора?

— Зная, че има доста празноти. Аз малко рано като че ли се върнах към тези години и спомените ми от детските дни. Но тогава от издателството на Отечествения фронт Мария Чернева[8] ми поръча да напиша една брошура за живота ми на село, за детството ми, как ми е влиял този живот при оформянето ми като човек и писател. Дълго време отказвах, защото ми се струваше тогава рано да се връщам към тези спомени, нямах още петдесет години. Даже още по-рано беше. Но после реших да напиша художествено произведение и така се получиха тези първи петдесетина страници, които

излязоха в отделна брошура в издателството, в поредицата „Комунистическо възпитание“[9]. И после, може би бях навлязъл вече в тази атмосфера и не можех да се откъсна; рекох си: защо пък да не продължа? И взех, та си продължих писането, написах още три части и епилог. А това, което излезе като брошура, фактически стана първата част от романа „При извора на живота“. Но друго исках да ви кажа, не съм имал за цел да правя точна и изчерпателна биография на това време. А и да разкажа всичко подробно е невъзможно. Това за мен беше по-скоро повод да напиша едно художествено произведение.

— Има голяма разлика между трите книги, които са ви най-автобиографични: „При извора на живота“ излиза през 1962 година, „Как търсих бъдещето си“ излиза осем години по-късно, а вече третата книга „Градът на нашето страдание“ е в 1980 година.

— Вярно, че е голяма разликата в годините, но през туй време аз съм писал и други книги.

— Разбира се, през това време излизат много романи, статии и интервюта от вас. Но този факт ме впечатли, защото обикновено като се върне човек към миналото си, очаква се то да е по-продължително, по-пълно и изчерпателно?

— Как да ви кажа, аз не съм имал предвид да правя хронологическо изследване. Аз поставям в по-друг план разработката на тези мои книги. По-скоро като реални проблеми, но обобщени, отколкото като хронология. Както сте забелязали, даже не винаги съм точен, в този смисъл, в който обикновено се пишат спомените. Не бива да се забравя, че това не е автобиография, а художествено произведение.

— Ще се допусне ли грешка, ако се смятат изцяло за автобиографични тези три книги?

— В смисъл на точност по отношение на биографичността, разбира се, че ще се допусне грешка. Но атмосферата е вярна.

— А сега, като имате тези три книги, не ви ли изкушава мисълта да ги продължите като поредица?

— Не, не бих могъл да ги продължа като поредица. Но виждам, че има много неща, които съм пропуснал, а бих искал да ги напиша, защото са имали значение в онези години. Имали са отношение и към мен, и към много други хора. Иска ми се да се знаят тези неща. Зная, че има празноти... Бих могъл да ги запълня, но не ми се иска да се връщам, защото съм приключил и като идея, и като тема тоя проблем. Докато ги писах, избягвах да се ровя в каквито и да е документи.

— Искахте да предадете спомените и атмосферата такива, каквито са останали у вас? Разчитахте само на емоционалната си памет?

— Именно. Исках да пиша само за това, което си спомнях, което бях почувствувал като една моя емоционална атмосфера през този период. И смятах, че по-добре и по-автентично ще разкрия и отразя този свят, като се ръководя само от моето емоционално отношение. Мислех си, че ако започна да търся и да се ровя в разни документи и чужди спомени, ще развалям атмосферата и тя няма вече да е само моя. Стремях се да бъда правдив, да бъда по-близо до истината. Но пак искам да ви кажа, че тая правда, тая истина я търсих по пътя на художественото разрешение, оцветено от емоционалната позиция на моята личност.

— Може би именно с това се обяснява и силното им емоционално въздействие върху читателите?

— Сигурно. Аз нали ви споменах как се възприемат те и в чужбина. Може би защото се усеща, че не са преднамерени. Аз затова и не съм се стремял да спазвам някаква хронология. Важното беше за мен да покажа какво е било селото в онова далечно време, как са живели такива момченца, какъвто и аз съм бил. Важното беше за мен да покажа също така какъв град беше София за нас, младите хора, които воювахме тогава малко или много. Нелегални квартири, нелегална дейност, битки, напрежение, страхове, загиваха хора. Това беше един град наистина на големи страдания. Той ни беше чужд във всяко отношение. И въпреки всичко той каляваше нашата воля, изграждаше ни като революционери. Исках да покажа и страданията, но и закаляването на характера, оформянето на младия човек, на волята му. Не исках да мисля дали съм спазил датата и събитието, дали съм го предал буквално и точно така, както е станало. Исках чрез човешките характери да разкрия истината за тоя живот в ония години. Според мен характерът трябва да съдържа в себе си картината на епохата, на времето. Човешкият характер трябва да носи и тенденциите, с които е била наситена тогавашната епоха. Чрез характера да се разкрие картината на времето, за което аз пиша. Това ми беше целта.

— А как са отразени другите лица?

— Всички са достоверни, но художествено обобщени и интерпретирани.

— Не ги използувате като мемоарни прототипове, а ги досъздавате?

— Да, нали затова ви казах, че не съм се придържал точно към фактите и характерите такива, каквито са били.

— Знаете ли някакви подробности около вашето раждане? Вие сте близнаци и навярно се е коментирало това събитие?

— Ророн съм на 31 юли 1914 година. Било е през нощта или по-точно, в ранни зори. Може би между три и четири часа сутринта, защото майка ми казваше: „Ние бяхме вече насадили хармана", тоест наслагали са житото по хармана, за да вършеят. Аз съм се родил или на самия харман, или пък някъде наблизо.

— През нощта ли се прави това „насаждане"?

— Почти през нощта, докато не е изгряло слънцето, всичко трябва да е готово. Нареждат житото, както е на снопи. В четири часа, да кажем, още е рано, но след един час изгрява слънцето и те започват да вършеят. Майка ми разправяше какво звездно небе е било. Просто невероятно! Много години след това аз четох спомените на Ромен Ролан, който се е намирал в Швейцария и през тази нощ е гледал небето. И той дава една прекрасна картина на това мирно, звездно небе, когато в същия момент светът навлиза в Първата световна война. На 31 юли убиват Жан Жорес, социалист и народен трибун, и това е сигнал за присъединяване на Франция към войната. На другия ден започва мобилизацията в Европа. Ако ви интересува часът на раждането ми за хороскоп, това са подробностите около моето раждане. На жена ми дадох същите обяснения.

— Вашето творчество е достатъчен хороскоп. А също и това, което сам вие ще разкриете за себе си. Но знаете ли какъв ден е било?

— Това не знам. Може би е било четвъртък, но не съм сигурен. Моята жена ми казва, че съм лъв, с изгряващ рак. Аз обаче не ги разбирам тия неща. Но имайте предвид, че разговаряте с лъв!

— Няма да го забравя.

— Шегувам се, разбира се. Ако всички лъвове изглеждаха като мене... Но това е истината около моята рождена дата. Близнаци в рода ни не е имало. Обаче много интересно е, че доста семейства са имали близнаци по време на войната. Поточно, раждали са се в навечерието на войната. Изглежда, природата сама се е грижила за човешкия род. Ще има много жертви — трябва значи и тя да вземе мерки. Даже има едно поверие, че която жена роди близнаци, непременно или едно от децата ще умре, или един от родителите. При нас баща ми умря. Такова зловещо поверие... А те са умирали, защото ус-

ловията са били тежки. Каква смъртност е имало само при децата! Близнаци трудно се гледат. И още по-трудно на село, в онези примитивни условия.

— Какъв бяхте като малък?

— Бил съм много нервно, ревливо дете. Много плачех, ама защо съм плакал толкова, и аз не зная. Дори бях си изплакал пъпа. Помня, че ме лекуваха с вода, в която слагаха нажежената верига от огнището. Слагаха я във водата, тя се сгорещяваше и след това ме къпеха в коритото със същата вода, после ме увиваха... Какво ли не са ме правили! Сигурно съм им омръзвал с ревовете си. Помня, че тези мои състояния бяха свързани с луната. Много се боях от нея, тя ми действуваше по необясним начин. Все ми се струваше, че ме гледа през прозореца. А тя наистина идваше при мен, гледаше ме. Имаше моменти, когато аз крещях, виках, че тя влиза при мен, а тя се смееше...

— Това е намерило интересно отражение в последния ви роман „Пробуждане". И там има нещо подобно.

— Има ли?

— Ами да, при Мария Чукурлиева. Тя също има някакво особено отношение към луната — сънят бяга от нея, защото през прозорците навлиза лунната светлина и я прави неспокойна, дърпа я като че ли нанякъде.

— А, да, да... Виждате ли как стават тези неща. Авторът някога си чак е преживял това нещо, а то в един момент идва. Но как и защо, това никой не може да обясни.

— Наистина е трудно обяснимо. Допусках, че този роман е обмислен подробно и предварително, но сега като споменахте детските си усещания, спомените за луната, изведнъж разбрах, че повечето от събитията интуитивно се влагат в книгите ви. Интересен е обаче пътят, по който стават трансформациите на спомени и усещания?

— Е, това е вече нещо, което авторът трудно може да си обясни и да разясни. Как едно или друго усещане или случка идват в определен момент и заемат като че ли точно определено място в дадено произведение.

— Изобразена ли е някъде по-цялостно майка ви, послужила ли ви е за прототип освен това, което пишете за нея в книгата си „При извора на живота"?

— Не, не. На друго място не съм писал за нея.

— А баба ви Дена?

— Не, освен пак там, в „При извора на живота". Главно там съм разказвал за тях. Баба ми почина някъде към тридe-

сет и първа или тридесет и втора година. Нещата се поотдалечиха от мен и може би затова. А майка ми живя до шейсет и първа година. Беше си запазила до края съзнанието.

— На колко години почина майка ви?

— На осемдесет и три.

— А ставало ли е въпрос за повторното ѝ омъжване в онези години или вдовството се е приемало като неизменна съдба?

— Никога не съм чувал да се говори за това. Тя живееше съвсем затворен живот, доколкото я познавам. Тя беше изцяло отдадена на отглеждането на децата, да ни изхрани, да ни даде някаква професия, да можем да живеем поне малко по-сносен живот. Аз ви казах, че съм я виждал да изпада понякога в кризисни състояния.

— В какво се изразяваха тези състояния?

— Ами вижте какво, този тежък труд и необходимостта сама да го извършва не е било малка грижа. Какво правеше ли, викаше, караше се. Но на село можеш да викаш колкото си искаш. Няма кой да те чуе, пък и да те чуе някой, хората там са свикнали с това да се вика, да се крещи. Понякога ще ме плесне, като се ядосаше. Но трябва да ви кажа, че за живота, който живеехме, това беше много рядко.

— Вие как го възприемахте, не се ли обиждахте? Не ви ли потискаше и разстройваше? Като се има предвид колко чувствителен сте били, или само от чужди хора можехте да се засегнете?

— Е, майка ми като ме плеснеше, не се обиждах. Ще ми се зачервят бузките, изтичвах на ливадата и всичко отминаваше. Но от чужди това наистина ме обиждаше. Няма да забравя как веднъж един хлапак, но доста по-голям от мен, ме хвана за ушите. Седях си съвсем кротко, спомням си, че се бях облегнал на стената на една къща, той дойде и без да ми каже каквото и да е, хвана ме за ушите и ме дигна нагоре. Имаше нещо унизително и оскърбително в това. Та аз не бях му направил нищо! Помня го и до днес и никога няма да го забравя. Беше си сложил тъмни очила и един такъв важен-важен пристига и с какво ще се покаже, с диващината и простотията си се показа.

— На колко години бяхте тогава?

— Не си спомням точно на колко години съм бил, но момченце. Малък съм бил все пак. Той е искал вероятно да покаже, че е силен, голям. А беше ученик в Дряново, в гимназията... Стана ми много криво, засегна ме така, както обикновено ни засяга всяка несправедливост в живота. И до днес го

помня като обида. Защо беше необходима тази свирепост и жестокост, аз просто не можех да си обясня едно такова безсмислено действие от страна на нормален човек.

— Как реагирахте в момента? Не ви ли се прииска да му отмъстите по някакъв начин?

— Ами! Аз просто избягах, и това е. Нищо повече.

— Не е много присъщо за характера ви като че ли да се разправяте с някого?

— О, не. Не обичам да се разправям.

— В такива случаи гледате просто да се отдръпнете ли?

— Вярно е това. Не обичам никак разправиите.

— От какво идва това? Не от страх, предполагам, но вие не сте убеден, че ще могат да ви разберат?

— Не от страх. Това е от чувство на презрение и да не изпадам в дребнавост. Защото знам, че няма да ме разберат, а и аз няма да постигна нищо с това. Достойнството не се запазва така, по-добре да не се разправям с такъв . . .

— И сега по същия начин ли реагирате?

— Има една мисъл на Пушкин, която винаги много ми е харесвала. Тя е в смисъл, че с глупеца не трябва да се спори.

— Оказва се, че е излишно, но да не забравяме все пак, че Пушкин е умрял на дуел.

— Така е наистина, но аз винаги от тая гледна точка не съм спорил. Случвало се е да започнем разговор на някаква тема, затегне ли се разговорът, аз си кажа мнението и преставам да говоря. Зная, че няма никого да убедя. От моя скромен опит съм се уверил, че много са редки случаите, когато хората си признават, че другият е прав. Много са редки тези случаи!

— Вие споменахте, че имуществени проблеми не сте имали във вашето семейство. А изобщо как се развиваха отношенията ви?

— Имотни проблеми наистина не сме имали.[10] Помня само това, че баба ми Дена не се погаждаше твърде с жената на бати Пеньо, буля „с двата зъма".

— Но нали точно баба ви Дена е харесала тази мома, че била красива и напета, че е била работна? Нали тя е накарала най-големия ви брат да се ожени за нея?

— Да, наистина тя я харесваше и много искаше брат ми да се ожени за нея. Но защо после си промени отношението, не мога да ви кажа. Те дойдоха при нас да живеят и тази ми буля много работеше. Но, кой знае защо, баба ми Дена все мърмореше и по едно време взеха да се карат, а майка ми все ги помиряваше. Ей това си спомням. Но това са били очевидно

конфликти за дребни работи, семейни проблеми във всекидневието. Иначе за имоти никога не е имало разправии. Бяхме задружно семейство, всеки помагаше на другите, доколкото можеше и доколкото му позволяваха силите. Аз ви казах, че никога не съм поставял въпроси за някакви имоти, да търся какво ми се полага по наследство, имам ли право на нещо, или нямам. Повечето от земята влезе в стопанството. Обаче прекрасна ливада имаше до нашата къща, където много обичах да стоя. Просто ми беше любимо място. Разхождах се из тая ливада, четях... Там съм чел Андерсен. Особено красиво беше през пролетта.

— Това беше любимото ви място за четене и мечти?

— Да, наистина ми беше любимото място. И, кой знае защо, но тази ливада е свързана с детството ми по един много особен начин. Исках ли да бъда сам, да мисля нещо, да чета или да мечтая, аз тичах там. Мисля, че много рано започнах да мечтая и аз да мога да пиша. Много обичах книгите. Колко отдавна наистина съм мечтаел да пиша!

— Какво значи това „отдавна"?

— Навярно е било в края на четвърто отделение. Особено се засили това ми настроение в прогимназията. Тогава вече започнах да пиша стихове, разкази. Просто един такъв необясним стремеж към писане. Исках да стана писател. Получавах списанията „Светулка",[11] „Детска радост"[12] и там виждах стихове от Елин Пелин и други автори.

— По какъв път стигаха тези списания до вас, абониран ли бяхте?

— Не, къде пари за списания. Чрез училището. Вземах ги от училищната библиотека. „Светулка" и „Детска радост" ми харесваха много, четях ги, препрочитах ги и чаках с нетърпение новите книжки да пристигнат. Освен това в нашата малка училищна библиотека се получаваше и едно друго интересно списание „Венец".[13] В него имаше описание на различни страни и събития. И докато аз вкъщи си четях списанията, учителят пък ни четеше откъси от „Робинзон Крузо".

— Какво впечатление ви правеше тази книга?

— Много силно, ама много силно! Страшно ме порази тази книга! Този остров, Петкан, Робинзон, цялата тази атмосфера, човешкия дух... Тя не е от книгите, които се забравят. По-късно започнах да чета Андерсеновите приказки. Спомням си с какво вълнение четях романите на Майн Рид! Особено впечатление ми правеше интригата, с която той така умело си служеше. Това беше нещо замайващо. Опиваше ме ка-

то вино. То беше някаква особена магия. Като някакъв опиум: четеш, четеш и не можеш да се откъснеш. За пръв път у Майн Рид усетих силата на това, което се нарича фабула, фабулиране. Четеш и не знаеш къде се намираш, забравяш кой си.

— Вие добре сте усвоили тези ранни уроци по отношение на фабулата?

— Не знам, може и така да е. Аз не съм противник на безсюжетните романи, повести, разкази, но все ми се струва, че когато пишеш за масовия читател и въобще за хора, които обичат да четат и четат постоянно, не може да се пренебрегва този факт.

— Искате да кажете, че въпросът е свързан с четивността и ако иска един автор книгите му да се търсят, той би трябвало да се съобразява с тези неща?

— Ами, разбира се, вземете книгите на Толстой. Как е писал той, та се чете с удоволствие и интерес. А Достоевски? Та неговите романи даже имат структурата на криминален роман. Какво е „Престъпление и наказание"? Е, Пруст ми харесва, чета го с удоволствие, но . . .

— Намирате, че не е за всеки ли?

— Не е за всеки, разбира се. Ами той навярно отегчава обикновения читател . . .

— Може би не точно отегчава, но е по-трудна за възприемане литература?

— Трудна е и не е за всеки. Но за кого всъщност се пишат книгите, нали за хората? Ако хората не ги четат, каква е полза от такова писане? Голямата литература трябва да съчетава великото с разбираемото. И в този смисъл мисля, че елементът интересност трябва да присъствува във всяка творба.

— Изведнъж се сетих за вашата сестра Сладкодумницата. Струва ми се, че у нея е имало много силно творческо начало?

— Наистина беше така. И аз винаги съм мислил, че тя можеше да стане добра разказвачка. Много хубаво разказваше, с едно неповторимо виждане и въображение. Тя имаше хубави зъби и като се усмихнеше, беше много приятно. Малко монголоидно лице и очи имаше. Тя завърши втори прогимназиален клас. Не успя да завърши образованието си, защото учителят ѝ се влюби в нея и се ожени за нея. Тя се омъжи по-малка, отколкото позволяваше законът, ходиха да искат специално разрешение от Търново. Трябваше да искат вула, така се наричаше това разрешително . . . Много ме обичаше Сладкодумницата. Като се връщах отнякъде, тя ме посрещаше ше-

говито и в същото време като че ли само мен е чакала. Имаше една духовна близост между нас. Изобщо имал съм късмет с братя и сестри. Не сме издребнявали никога, имало е между нас разбиране и обич. Сред братята ми и сестрите винаги съм намирал сърдечност и топло отношение. Най-големият ми брат бати Пеньо и буля Иванка обикновено за Нова година ми изпращат пуйка. Аз се притеснявам, викам им недейте си прави този труд, в София всичко има, а те си знаят своите си закони.

— Но това е една традиция. То се прави не затова, че другият няма, а затова, че искаш по някакъв начин да го зарадваш с грижа и внимание, с мил човешки жест.

— Именно традиция преди всичко. Но и такива сме си били винаги един за друг . . .

— Споменахте, че от най-ранна възраст са ви включвали в труда на семейството. Как се отнасяхте към тези задължения?

— Като всички селски момчета и аз се занимавах с всякакъв вид селска работа: ходех на нивата, пасях воловете, плевех, копаех, помагах в оранта, като веят, като вършеят. Във всичко това съм участвувал, но никога не ме е привличал физическият труд.

— Тежеше ли ви?

— Тежеше ми, никак не ме привличаше. Все ме влечеше към четенето на книги.

— Оставаше ли ви време за четене?

— Винаги имаше време за четене. Какво ти пречи да си носиш в торбичката книжка и като излезеш с воловете, да си четеш, колкото искаш. Но въпреки това, да си призная, някак ме отегчаваше, безинтересна ми беше тази работа. В този смисъл ми тежеше. Не че ме уморяваше, но ме отегчаваше. Де да знам защо. Да седиш с два вола там, те си пасат. Вярно, събирахме се деца, играехме, правехме разни щуротии. Много обичахме да се заврем в някое дере, да отклоним водата, да си направим вирове и вадички. Пускахме си разни колела да се движат. Въобще не сме скучаели, създавахме си всевъзможни игри, които ни развличаха.

— По онова време вие обичахте ли водата, имаше ли места, където да се къпете?

— Къпехме се с голямо удоволствие. Янтра не е далеко. Пък и в нашите дерета имаше вирове. Синият вир беше там, други вирчета имаше . . . Но Синият вир беше доста дълбок.

337205
ОКРЪЖНА БИБЛИОТЕКА
„АПРИЛОВ - ПАЛАУЗОВ"
ГАБРОВО

Точно там се учехме и да плуваме. Някой от по-големите ни хващаше за брадичката и ние цап, цап, като жабчета...

— Докато преодолеете първият страх и се отпуснете във водата?

— Е да, трудното беше, докато се преодолее страхът. След това веднага започваха да ни хвърлят във водата и ние какво да правим, плувахме. Така се научавахме всички почти, така се научих и аз. По-големите учеха по-малките, тъй вървеше нашият детски живот...

— А имаше ли някакви прояви на жестокост: потопяване във водата, давене на шега?

— Не, нямаше такива работи. Не съм запомнил такова нещо... Та този пастирски живот, особено есенно време, беше много приятен. Но аз чаках с нетърпение да тръгнем на училище, да се махна от тези волове. А като влезехме в училището, стаите бяха прохладни, подът беше намазан с подово масло, такова едно особено... В междучасията излизахме на двора и играехме, играехме. Сега като че ли нямат междучасия. Ние толкова сме играли! При това с парцалени топки, които никак не разваляха щастието ни от играта. Учехме до обяд, а следобяд хайде пак на нивата...

— Оставаше ли ви време за уроците?

— Е, кой те пита дали имаш уроци. Но намирахме начин.

— Понеже казвате, че с нетърпение сте чакали да тръгнете на училище, ваканциите ли обичахте все пак повече, или училищните месеци?

— Сега като ме питате така, започвам да се объркам. Разбира се, че много обичах ваканциите. Но след като два-три месеца дивеехме по горите и полето, страшно ми се прискваше да тръгна на училище. Чаках с нетърпение петнадесети септември да чуя звънеца.

— А като минахте възрастта на големите плачове, какъв станахте, по-кротък и чувствителен или буен и непокорен?

— Не може да се каже, че съм бил тих, но бях много чувствителен. Понякога се биех. Помня как веднъж едно дете ме удари с оловно топче по главата. Аз припаднах, майка ми тича, толкова кръв изтече, струваше ми се, че ще остана без капчица. Момчето си играеше с това топче, вързано с конец, и ме удари, без да иска... Втората беда от онези дни, която си спомням съвсем ясно и от която имам белег, е свързано със сестра ми, Сладкодумницата... Тя беше по-голямо момиченце. Не зная дали ви казах, но сестра ми Цона беше пет години по-голяма от нас и понякога ни бавеше, мен и сестра

ми. Но по-често мен, защото баба ми вземаше близначката със себе си. А Сладкодумницата много обичаше да ме носи на раменете си и да слиза по стълбата. Освен това как беше измислила да ме бави: слагаше ме в една кофа, спускаше ме от чардака надолу и после ме „вадеше", както се вади вода от герана.

— Едва ли е било много забавно за вас това бавене?

— Не зная какво точно съм изпитвал тогава. Може би е било и страх, и любопитство какво ще стане по-нататък. Но бях малък, затова си седях кротко и си мълчах. Пък може и да ми е било приятно, щом не съм пискал. Но веднъж тя пак реши да ме носи. Каза ми да се покача на раменете ѝ и аз стъпих. Тръгна тя да слиза по стъпалата, но, изглежда, не съм успял да запазя равновесие. Тя беше слабичка, не можа да ме задържи и аз се проснах на плочите. Почти до смърт се ударих. Спомням си само, че спряха кръвта по най-примитивен начин със запалена вълна.

— На колко години бяхте тогава?

— Трябва да съм бил на седем-осем или по-вероятно е да съм бил на пет-шест. Но аз бях дребно и слабичко детенце. А след това все ми се смееха. Като видеха белега над лявото ми слепоочие и се сетеха как съм се изтърсил от раменете на Сладкодумницата, те се заливаха от смях. А на мен никак не ми беше до смях. Сестра ми, като ме изтърва, страшно се изплаши и избяга. Аз се опитах да излъжа, че сам съм паднал. Исках да я защитя. Но такива работи не могат да се скрият. Като поутихна гюрултията, тя се върна и всичко се размина. Остана само смехът.

— Мъча се да си обясня вашите страхове през детските години. По-късно се занимавате с много по-страшни неща. Имам предвид революционната ви дейност, полицията, затвора, инквизиции и отново конспирации. Как успяхте да се отървете от този страх? На какво се дължеше той? Може би на прекалено въображение и чувствителност?

— Ами от прекалено въображение навярно. Да видиш например закланото прасе как ходи изправено на двата си крака, как излиза от килера, как грухти и се носи по хармана... Страшно е, разбира се! Аз например, като бях малък, не смеех да изляза сам на двора. В една селска къща клозетите са навън, далече някъде на онзи край. Аз винаги се страхувах и трябваше майка ми да ме води.

— От тъмнината ли се страхувахте най-много?

— От тъмното. Нещо все ми се привиждаше, нещо все се

движеше в мрака. Нашата къща беше с голяма градина и оттам направо започваше корията. Сенки и привидения колкото искаш! Но тъмното ми правеше много силно впечатление. После поотраснах, тези неща се поизживяха.

— В семейството ви имаше ли навик да ви плашат, когато не слушате, да ви разказват страшни приказки?

— Не, такива методи специално да ни плашат, за да бъдем послушни, нямаше в нашата къща. Обаче приказки се разказваха. Едни такива фантастични, необикновени.

— Питам ви, защото на село, и то особено в онези времена, са се разказвали разни истории за караконджоли, за необикновени и тайнствени явления?

— Е, разказваха ни разни страхотии. Но в нашето село ставаха такива страшни неща и наяве. Убийства, побоища, кланета. Върна се един керековчанин от Америка, казваха му Балабана. Беше стар ерген, имаше много пари, беше напечелил долари. Завъртя се около него една мома хубавица от Търново. Предварително проучила тя какво е, що е и се оженила за него. Една сутрин чуваме, че Балабана заклан. Жена му заедно с баща си да вземе, че да го заколи заради парите. Това беше голямо събитие в нашето малко селце. Хората настръхнаха за дни наред. Как няма да те е страх! По цели нощи не можех да заспя. Един пък отрови жена си, младо момиче. И то по време на първата брачна нощ. Накарали го насила да се ожени за нея, а той купил боза, сипал в нея отрова и я дал на момичето. Умря горкото. Той отиде в затвора, а след няколко години се върна с друга жена. И тя като него затворничка, криминалистка. Ей такива жестоки нрави! Тогава в малкото селце всичко се знаеше, всичко се виждаше. Но този човек след това дълги години си живя на село, като че ли нищо не е било. Извадиха му прякор „Отровника“ ... Да, и такива събития ставаха на село в ония далечни години ...

— А те са подхранвали и въображението, и страха ви?

— Ами да, човек не може да се изолира от тази атмосфера, щом е в нея. Спомням си как на село идваха цели съдебни състави за огледа.

— А тази сцена с мишката в капана е просто потресаваща, много силна е по въздействие и внушение. Но наистина ли е станало това, или е плод на вашето въображение?

— Как да не е станало. Аз я помня тази баба Мара с какво наслаждение изгори мишката. Тя беше много особена жена, имаше нещо неприятно и противно в нея. Спомням си, че като малък много ме плашеше. Като минаваше край нас, тя

се поспираше, оглеждаше ме и казваше: „Сега ще те открадна и ще те заведа у дома!“ Аз се ужасявах в такива моменти, тръгвах да бягам към двора, тя пък вратата затворена, аз не можех да я отворя и ставаше нещо като в кошмарните сънища. Искаш от нещо да избягаш, а не можеш. И вървя, вървя, та станахме сватове точно с тази жена. Сладкодумницата отиде в техния дом и аз страдах от това, но нямаше какво да се прави...

— А бяхте ли по-различен от връстниците си и другите селски деца в някакво отношение?

— Изглежда, че имаше нещо такова. Аз бях най-силният ученик, най-добре си подготвях уроците и отговарях най-добре. Това се знаеше от учителите и тяхното отношение към мен като че ли беше по-особено. Въобще в мое лице те виждаха едно момченце, сираче, на което трябваше да се помогне да продължи образованието си. И аз в това отношение действително се откроявах сред другите ученици. Но иначе бях като всички останали деца. Играехме, боричкахме се, сбивахме се понякога, правехме разни пакости. Бях доста палав, обичах да се катеря по дърветата, по баирите, по скалите. Изобщо отдавах се на този незабравим селски живот, който може да има едно дете.

— Сам вие съзнавахте ли, че с нещо сте по-различен от другите деца?

— Аз съзнавах в този смисъл, че съм по-добър ученик. Бях по-амбициозен, когато исках нещо да постигна, влагах всички сили и старание. Обичах да съм все пръв. Момчетата и момичетата разбираха, че съм по-добър от тях, признаваха ми първенството в училище, макар че по математика не бях чак толкова силен. Но те пък трябва да са били още по-зле, щом като аз съм минавал и в тази област за силен ученик...

— Импулсивен ли бяхте, четенето влияеше ли ви силно, в смисъл да определя някои от реакциите ви?

— Трябва да си призная, че много ме вълнуваше прочетеното. Имахме един орех. Обичах да се катеря по него и да се изкачвам на най-високия клон. Там седях и си декламирах Ботевите стихотворения на висок глас. Даже понякога крещях. И макар че не можех да пея, пеех горе на високото, виках. По този начин, изглежда, съм се разтоварвал от вълненията и енергията, насъбрана в мен.

— А обичахте ли да се усамотявате?

— Не, струва ми се, че не съм имал такива настроения и желания да се усамотявам. Бях общителен и обичах да съм

с хора. Имаше няколко места, където се събирахме. В село имаше един шивач, един кундурджия и една бакалница. Ние се събирахме или при шивача, или при кундурджията. Те пък обичаха да се заседяваме при тях и да ги разговаряме. Като видеха, че някое момче е по-будно, те му говореха и за политика. Започваха издалеко и отначало много предпазливо. Покъсно, през войната ли беше, аз съм чел на този шивач статии на професора по философия Димитър Михалчев за Съветския съюз. Като главен редактор на списание „Философски преглед" Димитър Михалчев[14] излезе с няколко статии за Съветския съюз, в които той се явяваше в защита на първата социалистическа страна. Шивачът Филю Алев беше прогресивен човек, голям ентусиаст.

— Него ли имате предвид в книгата „Градът на нашето страдание", когато с Гатю отивате на село и посещавате селския шивач?

— Да, шивачът Фицата в новелата „Селският поет" има за прототип този шивач в Керека... Та тогава, на село аз четях на Филю и на селяните статиите на Димитър Михалчев за Съветския съюз. Все едно им казвах: „Ето, този не е комунист, пък вижте какво пише! Казва обективната истина човекът!"

— Те разбираха ли ги тези статии?

— Разбираха ги. Той пишеше ясно и интересно, беше честен и прогресивен човек. Той например излизаше със статии против расизма, окултизма, хитлеризма.

— По кое време беше това, спомняте ли си?

— Мисля, че беше някъде между тридесет и шеста, тридесет и осма година. Той беше ремкеанец, водеше полемики с Тодор Павлов. Дори беше известно време посланик в Съветския съюз, но не съм сигурен по кое време.[15] Дали след Девети септември, или преди Девети. Но спомням си как четях на селяните неговите статии, те слушаха с интерес и, струва ми се, че това много им влияеше, помагаше им все пак да се ориентират в събитията, защото едно е да се чете от „Ехо" и „Поглед", друго беше да се чете от „Философски преглед". При това статии от такъв професор по философия като него! Написани на разбран език с интересен стил... Та там се събирахме. Спомням си още, че лятно време тоя кундурджия от едната страна на дюкяна правеше кундури, а от другата страна на помещението беше натрупал цял куп дини, тях той продаваше, за да припечели нещичко. Но колко ли е припечелвал от тези дини! Иван Димов се казваше този кундурджия и бе-

ше измислил един твърде своеобразен спорт за нас, момчетата. Слагаше динята на масата и ни караше да я сечем с дълъг нож, нещо като ятаган. Който успяваше да я разсече отведнъж на две равни половини, спечелваше динята и всички ядяха от нея безплатно.

— А който не успееше от първи път?

Ако не успееш, плащаш динята. Истински хазарт ни беше обхванал — сечене на дини... Забравих да ви кажа, че в село имаше още една кундурджийница. Тя беше на Пеньо Ръцев. И при него се събирахме, но не така често. Неговото дюкянче беше по-малко. Този Пеньо Ръцев правеше много хубави обувки. Не съм виждал друг човек така да обича занаята си. Той беше своеобразен естет. Гордееше се, като направеше хубави кундури, въртеше ги, любуваше им се, слагаше ги и другите да ги видят. По-късно той се премести в Търново и се издигна като добър майстор, прочу се с хубавата си работа. А Иван Димов, който ни учеше да сечем дини, беше по-обикновен кундурджия, някак по-прилягаше на селския ни бит. Занимаваше се повече с изкърпване на износените обувки и рядко правеше нови. Но неговият дюкян беше по-голям и ние почесто там се събирахме. И при шивача Филю Алев, както ви казах. Филю получаваше вестник „Папагал".[16] Това беше издание за злободневни събития, отразени с илюстрации и снимков материал. В него имаше много интересни карикатури, но не си спомням от кого са били. Спомням си как Филю ги окачваше на стената и който влезеше, веднага ги виждаше. Трябва да е било по време на испанската война, но съм запомнил по това време една карикатура, която изобразяваше борбата на един тореадор с бика. Бикът май че беше Франко, а тореадорът — републиката в Испания...

Имаше наблизо до тези дюкянчета и ковачница, но там не ходехме. По цял ден ударите от ковачницата достигаха до нас. Изработваха се най-различни неща, правеха се даже цели каруци, клепаха се мотики. Много ми беше любопитно да стоя и да гледам как работят. Но и неудобно ми беше в същото време. Във всеки случай не беше място, където можехме да се заседяваме, както правехме при кундурджиите и шивача.

— В онези години имахте ли моменти на някаква внезапна и необяснима тъга?

— Имаше такива моменти, имаше...

— С какво беше свързана тази тъга, спомняте ли си?

— Мисля, че тези ми състояния бяха свързани с четенето. Но имало е и други причини. Много рядко, но понякога ос-

тро, чувствувах липсата на баща. Твърде отрано бях свикнал с това, но понякога доста остро чувствувах тази липса. Все пак другите момчета имаха бащи... Някаква мирова скръб в началото не съм усещал, но по-късно, под влияние на автори като Байрон, изпитах и този вид скръб... Започнах все по-силно да преживявам романите, които четях. Особено силно ми повлия Тургенев.

— Но това е било вече по-късно, когато и животът, и литературата провокират тази скръб?

— Е, да, това беше вече в тази особена междинна възраст на оформяне. Романите на Тургенев ми влияеха особено силно. Толкова съм се вълнувал, докато четях „Бащи и деца"! И днеска помня как е описал гроба на Базаров.

— Давахте ли някакъв външен израз на тези си настроения?

— Пишех стихове.

— Другите около вас досещаха ли се за тези настроения и занимания, разпитваха ли ви?

— Те много-много не се занимаваха с тези неща. Не им оставаше време да мислят и да анализират моите постъпки. Странностите ги отдаваха на характера ми. Не ми се присмиваха, не ми казваха нищо и по този начин са проявявали своята вродена деликатност и усет за възпитание. Но те знаеха, че не ме влече селската работа. Аз се стараех винаги да си изпълнявам задълженията, но те разбираха, че ми тежи, и казваха: „От теб няма да стане чивчия." Това е турска дума, „чивчия" значи земеделец. Не са ме насилвали, оставаха ме да работя толкова, колкото мога. И не ме упрекваха. И макар че майка ми нямаше никакви средства, тя искаше или обущар да стана, или шивач.

— Дотам ли стигаха нейните намерения и планове за вас?

— Ами това искаше и навярно щеше да е доволна, ако успееше, защото тя нямаше никакви средства да ме учи. Не е виждала друг изход.

— Когато за първи път тръгнахте на училище, вълнувахте ли се? Знаехте ли да четете предварително?

— Като тръгнах на училище в първо отделение, спомням си, че много се вълнувах и преживявах по особен начин тази нова обстановка. Предварително обаче не знаех да чета, нито пък да пиша. Моето образование започна в училище. В нашето село имаше основно училище и прогимназия. В първо отделение ми беше много интересно, като започнахме най-старателно да учим азбуката, всичките му там кукички, чертички, ченгелче-

та... И всичко това го пишехме на плочи. Всеки си имаше плочка в торбичката и калем за писане.

— Какви бяха тези плочи, от какво се правеха?

— Специални за първолаци. Бяха черни на цвят, с дървена рамка. Върху тях се пишеше с калем. Калемът представляваше нещо като молив от мек камък и като пишеш върху плочата, излизат бели букви. После със сюнгер се изтриваше написаното и можеше отново да се пише. Това беше вечна тетрадка. От едната страна плочите бяха с червени линии за писане, а от другата — с квадратчета за смятане. На такива плочи пишеха първолаците в цяла България. Мисля, че тези плочи бяха от специален камък, като леска, един такъв особен камък, като дращеш върху него, оставаше следа.

— Лесно ли усвоявахте четенето и писането?

— Лесно. Беше ми много любопитно. Всяко детенце имаше в торбичката си плочка. Нямаше тогава чанти, с торбички отивахме на училище. Всеки си носеше плочка, калем. Това беше само за първо отделение, защото ние като първолаци непрекъснато пишем, трием, пак пишем. Само колко време писахме тия елементи на буквите, докато стигнем да пишем и самите букви. Във второ отделение вече започнахме с тетрадки.

Имахме си и букварчета. Много обичах момента, когато ни ги раздаваха. Ние си ги заплащахме, но учителят ги получаваше от града за всяко отделение поотделно и ни ги раздаваше. Още първата година ние започнахме да четем по това букварче. Мисля, че това стана някъде към края на първия срок.

— Кое ви беше по-интересно: четенето или писането?

— И двете ми бяха много интересни. Обичах да пиша калиграфически, но обичах и да чета.

— Учителка ли имахте в първо отделение, или учител?

— Учител, учител. Винаги в отделенията имах учител. Не съм имал късмет да ме учи учителка. Чак много по-късно, вече в прогимназията, имахме и учителки.

— Вас как ви възприемаха с близначката, заедно ли седяхте?

— Много добре, отнасяха се внимателно с нас. Аз бях попалав, тя пък кротка, всеотдайна. Аз седях назад, а тя на първите чинове. Аз нали ви казах, че тя беше много добро момиченце. Спомням си, че веднъж някой от учениците удари учителя с топче по врата. Не знам точно в кое отделение бяхме. Но докато той пишеше на черната дъска, някой издебна момента, че учителят е с гръб към нас, и го удари с топче по врата. С книжно топче, разбира се. На учителя му стана много обидно,

обърна се и попита: кой беше? Никой не се обажда, мълчим всички. Той беше страшно ядосан, започна да се кара и да ни се заканва. Беше възмутен, че никой няма смелост да си признае. Настъпи една тягостна атмосфера. Всички се озъртат, никой не знае кой е и как е станало това. И моята сестричка Дена не можа да изтърпи тази неприятна ситуация и за да ни избави, стана и каза: „Аз съм". А тя, разбира се, нито можеше да го направи, нито беше го направила. Учителят не ѝ повярва, но разбра и нещата се поуспокоиха. А тя не веднъж беше поемала чужда вина върху себе си. Това много я издигаше в моите очи. Това, че е готова на такива саможертви, много ме впечатляваше... И аз никога не можех да го забравя... Та ние не седяхме заедно, тя беше някъде по-напред, а аз назад. Учех си уроците наистина, но бях много палав. Тя беше по-кротка, но, кой знае защо, не обичаше много-много да учи. Изправеха я на дъската и тя мълчеше. Аз пък бях много чувствителен, срамувах се, възмущавах се как така може да мълчи и да не си знае уроците. Като се върнехме у дома, аз започвах да я бия и дърпам. Баба ми, като ни видеше, започваше да ми се кара: „Петре бе, защо я биеш! Остави я, да не си посмял да я гониш!" На което аз възмутен и отчаян казвах: „Да си учи уроците и да не ме излага в училище!" Но това беше, докато бяхме по-малки. После навярно съм разбрал, че всеки не може да се учи добре, но това не му пречи да бъде добър и всеотдаен човек... А иначе щом избиеше звънецът, тичахме на двора, гонехме се, играехме на разни игри. Нямахме други топки освен парцалените, но пък колко ни е харесвала играта! Играехме някаква игра, която беше нещо като хокея, наш си селски вариант на тази игра. Изобщо аз много обичах да играя, да се катеря по дърветата. Бях пъргаво и много неспокойно дете, а пък слабичък, слабичък. Имахме един учител, той ме викаше и ми даваше книжки да чета. Знаеше, че много обичам да чета, а у нас откъде ще се намерят книжки. Караше ме да чета пред целия клас на глас. По-късно в прогимназията вече ме направиха и председател на въздържателното дружество. Когато трябваше някъде да се декламира по вечеринки или училищни празници, да се участвува в детски пиески, все мене ме избираха.

— С желание ли приемахте тези задължения, или ви тежаха?

— Не, никак не ми тежеше това. Готвех се с голямо желание и удоволствие. Помня, че в една детска пиеска аз бях барабанчикът. Една такава трескавост те обхваща, вълнуваш се, очакваш какво ще стане, как ще мине. Майка ми и баба ми

се радваха, гордееха се даже с мен. Това ставаше обикновено по Коледа и Великден. А аз кипях от енергия. Бях много неспокоен, когато ми предстоеше нещо такова. Исках да се представя колкото се може по-добре. На мен децата ми казваха „Петър петлето скочи в котлето, опари си крачето!“ После пък започваха да ми викат „Петленце, Петленце“, за да ме ядосат, понеже бях много подвижен, пъргав. А като видеха, че не могат да ме ядосат и с това, започваха да ми викат „Петел, Петел“... Аз обичах игрите, обичах училищния живот, обичах и селския живот. Нощем по Нова година ходехме по селата да сурвакаме. Ходехме да наблюдаваме и как момите си гледаха на пръстенчета.

— Говорите за обичая ладуване ли?

— Да, за ладуването. Той е много интересен обичай, пълен с някаква тайнственост, усещаш очакването на момичетата, тяхното напрежение и вживяване.

— Описвате го в романа „Семейството на тъкачите“?

— Да, там съм го описал. Това изобщо са неща, които дълбоко са заседнали в мен. Тоя селски бит с неговите особености, хората, тяхната душевност. С всичко това аз съм живял, то е попивало в мен не за да го описвам, а защото това е бил моят естествен живот и аз съм го обичал...

— Къде завършихте прогимназия, в Керека ли?

— В село. И вече в прогимназията имахме повече учители. Беше ми много интересно, че за всеки предмет влизаше при нас различен учител. Тогава за пръв път сам прочетох „Робинзон Крузо“, дотогава учителят ни беше чел само откъси.

— Споменахте, че в прогимназията започвате и много по-интензивно да четете?

— Наистина тогава започнах да се ориентирам и да чета повече. Както ви казах, най-напред прочетох „Робинзон Крузо“ и „Гъливер“. Тези книги ми направиха огромно впечатление, те просто ме поразиха. По същото това време започнах да чета и романите на Майн Рид. Казах ви как ме опияняваха тези книги. Винаги съм подчертавал и влиянието на „Под игото“. Това беше първото издание на романа. Тази книга беше останала от баща ми и ние всички я обичахме, особено майка ми. Не само за съдържанието, което знаехме почти наизуст, но и заради спомена от баща ми. Книгата беше с червени корици, с оригинални и красиви илюстрации от Мърквичка, ако не се лъжа...

— В „При извора на живота“ разказвате за едно по-ранно четене на „Под игото“, струва ми се.

— Да, още в отделенията започнахме да я четем. Редувахме се с по-голямата ми сестра и я четяхме у дома. Споменах ви, че много четях и списанията „Детска радост“ и „Светулка“.

— В отделенията или вече в прогимназията?

— Като че ли в прогимназията беше. Не мога точно да ви кажа. Но ги четях с голямо удоволствие и ги чаках с нетърпение. Чак по-късно, вече след Девети, струва ми се, се запознах и с главния редактор на „Светулка“ Александър Спасов. Много обичах и другото списание, за което ви казах — „Венец“. Но то беше вече за по-големи, за прогимназията. А може би и за младежи. Но там се намираха интересни очерци за видни писатели, по история и география, естествознание и астрономия. След Девети се запознах с главния редактор и на това списание М. Генов. Той беше член на Съюза. Четях списанията и от тях у мен също се породи желание да пиша. В тях имаше чудесни разказчета и стихотворения. Имаше стихове и от Елин Пелин.

— Можете ли по-точно да определите кога се появи това желание у вас — да пишете?

— Да си призная, не помня точно кога, не мога да кажа, че точно от тази година и този ден започнах да пиша ...

— Но самата литература ли предизвика това желание?

— Книгите, списанията, за които ви казах. Всичко това, което четях, възбуждаше неимоверно моето въображение. Но стихове започнах да пиша най-много по подражание на тези, които четяхме в читанките. Ние тогава учехме много наизуст.

— Това вече в прогимназията ли е?

— В прогимназията. Ние изучавахме тогава много автори наизуст. Тогава научих и всички Ботеви стихотворения. Имаше едно, което майка ми много обичаше да слуша, постоянно ме караше да й го казвам: „Ти ли си, мале, тъй жално пела, ти ли си мене три годин клела ...“ Имаше и едно много хубаво стихотворение за минзухара. Учехме ние тези стихотворения, декламирахме ги, преживявахме ги, разбира се, и всеки за себе си се вълнуваше навярно от тях. Аз не само се вълнувах, но оттука у мен се появи желание да пиша.

— Но да пишете в стихове?

— В стихове. Отначало само в стихове. Пишех стихове постоянно. Дори си спомням, че по едно време толкова се бях увлякъл, че вечер, като изгрееше луната и нямаше с какво да си светя, аз ставах и пишех на лунната светлина. Пишех за разни случки, станали в село. По едно време ми попадна и една поема от Овидий, струва ми се: „Пирам и Тисба“[17]. Реших, че

и аз трябва да напиша такава поема. Това беше някаква трагедия по стара легенда, печатана, доколкото си спомням в христоматия на Иван Вазов и кой беше още . . .

— Имате предвид навярно „Българска христоматия", съставена от Иван Вазов и Константин Величков?

— Навярно. Знам, че беше от Иван Вазов, а другия автор не мога да си спомня. Но тази христоматия беше много интересна, съдържателна и богата с класически произведения. Там аз за пръв път прочетох речта на Мирабо[18]. Мисля, че беше откъс от речта му по случай смъртта на Франклин. Франклин е бил известно време посланик в Париж и по случай неговата смърт Мирабо произнася знаменитата си реч. В тая христоматия срещнах за пръв път името на Юго; там прочетох „Козета" от „Клетниците". Помня Юго, защото брат ми го беше нарисувал и ми каза: „Запомни този човек! Той е написал най-дебелата книга в света." Така полека-лека аз навлизах в света на литературата. Запознавах се с произведенията на световни автори. Те ми разкриваха един свят, твърде различен от света, в който бяхме ние, и в същото време по човешки близък. И у мен вече желанието да пиша ставаше все по-силно. Но в началото, както ви казах, пишех само стихове.

— Пазите ли си тези първи стихове?

— Не, нищо не пазя. Беше твърде отдавна.

— Как преминахте към разказите, имахте ли някакъв конкретен повод?

— По едно време при нас дойде един учител от Габрово. Дойде този учител от Габрово и започна да ни учи на нотно пеене. А в Габрово имаше едно въздържателно вестниче.[19] И като разбрал, че аз пописвам, той ме накара да напиша едно разказче. Написах разказчето, дадох му го и не след дълго то излезе.

— В коя година беше това, можете ли да си спомните?

— Ами трети прогимназиален клас трябва да е било.

— А за какво се разказваше в това разказче?

— Съдържанието може би си спомням, отчасти, разбира се, но не мога да си спомня как се казваше самото разказче. Мисля, че беше нещо за един човек, който се напил, оставил си семейството, пък няма кой да им занесе хляб. Нещо такова май беше, тенденциозно, социално . . .

— Имаше ли много пияници във вашето село, та първото ви разказче е на такава тема?

— Имаше седем кръчми. Сто и петдесет къщи и седем кръчми!

— Селото ви наистина е било забележително!

— Обаче жените да видите как воюваха. През трийсетте години имаше един закон, според който, ако селяните гласуват против кръчмите, веднага ги затваряха. По едно време на жените им беше съвсем дотегнало, проведоха референдум и те надделяха. Затвориха кръчмите и ако видеха кръчмар да продава алкохол, глобяваха го. А какво друго може да продава един кръчмар?

— И колко време издържахте на този сух режим?

— Доколкото си спомням, не продължи повече от месец. Кръчмарите започнаха да хитруват, да продават ракия в лимонадени шишета. И в края на краищата кръчмите пак се отвориха...

— Това разказче е първото ви печатано произведение. Какво изпитахте, когато го видяхте, подписано с вашето име?

— Помня, че се развълнувах, радостно ми беше и може би е било едно такова особено състояние... Но то е детска работа, съвсем детска.

— Пазите ли си това първо произведение?

— Спомням си, че този учител ми го беше дал по-късно, но дали го пазя и къде съм го сложил, не зная... А по едно време бях написал и една хумористична сценка в стихотворна форма. Имахме едно прасе, което често прескачаше в двора на съседите и ровеше картофите. Тия хора се видяха в чудо, а и ние не можехме да го озаптим. Такова едно вртоглаво прасе. Най-после те го хванаха и го вкараха в селския капан. Майка ми искаше да го прибере, но за да си го вземе, трябваше да плати глоба. Стана една голяма гюрултия и тогава аз взех, та написах тази хумористична сценка.

— Какво представляваше селският капан?

— Ами във всяко село до общината има заградено място, в което затваряха добитъка, хванат в чужди ниви. Та нашето прасе го бяха вкарали в този капан... Ей такива поводи съм имал. Наблюдавал съм и селяните как се заседяваха по кръчмите и в какъв вид излизаха. Младежите и жените тогава бяха на един фронт по отношение на пиенето. На жените наистина им беше дотегнало, защото мъжът като се върне от работа, отива в кръчмата и седи там до среднощ. Пият, черпят се, карат се. Жената го чака в къщи, него никакъв го няма. Често пъти тя вземе кобилицата и отива да го прибере. Ей такива гледки. И смешни, и тъжни... За луната понякога пишех. По-късно започнах да получавам и списание „Трезвеност“.[20] Тогава за пръв път срещнах името на Рабиндранат Тагор. Тъй или ина-

че, но литературата още тогава ме упои с нещо непознато, желано и вълнуващо. Четях стихове и разкази, четях книги и сам се опитвах да пиша...

— Дневник водехте ли си тогава?

— Не, дневник не съм си водил в онези години.

— Печатахте ли някои от стиховете си?

— Не, не съм.

— Кога престанахте да пишете стихове?

— След като завърших гимназия в 1934 г. Кой знае защо, изведнъж сметнах за несериозно да се пишат стихове. А и вече се бях привързал към големите романи, към разказите, към класиците в литературата.

— Някой от учителите да ви е оказал по-специално влияние?

— Не, не особено. Само този, който ми даваше книги да чета. Това беше в прогимназията. Този учител се казваше Петър Калчев Герганов, викаха му даскал Пенчо. И по линия на Герганците — родът на майка ми, бяхме някакви далечни роднини. Той беше много оригинален човек, занимаваше се с историята на отделните родове в нашето село. Той ми беше учител до четвърто отделение.

— Но вече в прогимназията ли започна да ви дава книги?

— Де да зная защо, но тогава започна. Може би е преценил, че вече съм достатъчно голям. Той имаше много хубава библиотека с подбрани книги. Там аз открих романите на Тургенев. Можете да си представите с какво вълнение съм ги чел и колко щастлив съм бил. Даскал Пенчо беше приказлив, обичаше да помага с лекарства, имаше добре заредена аптечка у дома. Беше от стария тип учители, които вярваха в доброто у човека и винаги бяха готови да помогнат. Беше от учителите-енциклопедисти. Та с неговата библиотека започна навлизането в истинската литература, имам предвид класическата литература. Драмите на Шекспир, Шилер оттам съм чел. И още колко много книги! Това беше истинско съкровище за мен.

— Доколкото разбирам, този учител е прототип и на учителя Гологлавов от романа „В края на лятото“?

— Да, същият е. Него съм взел за първообраз на учителя Гологлавов.

— В романа той загива след мъченията на полицията в същото училище, където е учил децата. Това ли е истинският край на този човек?

— Не, не. Той дочака Девети септември и живя доста след това. Мисля, че почина в 1970 година на седемдесетгодишна възраст. Беше висок, болнав човек и все миришеше на лекарст-

ва. Той правеше нещо като Солоухин, описваше историята на всички родове в Керека. Не ви го казвам това, за да правя сравнение между двамата, но за да видите как на различни места възникват едни и същи идеи. В края на краищата идеята, замисълът са едни и същи, но изпълнението е различно.

— Имали ли сте разговори с него за книги, за писатели?

— Особени разговори на литературни теми с него не съм имал, освен дали тази книга е хубава, или не е хубава. Той нямаше слабост към художествената литература. Повече го влечеше естествената история, агрономството, география и история, популярната медицинска литература. Но той беше учител, от когото аз много неща научих. А тази хубава библиотека никога няма да забравя. Всяко лято той ми я даваше на мое разположение, да си чета колкото и каквото си искам. Това съм го описал в моя роман „В края на лятото". Той изобщо беше един доста особен човек.

— В какъв смисъл особен?

— Малко странен, идеалист и в същото време човек, който се интересуваше от миналото, който държеше за родословието, имал е култура в това отношение.

— Нещо, което по общо признание на нас, българите, много ни липсва.

— Да, ние често не знаем и елементарни неща за родословието си, за миналото си в един по-общ аспект, не само като родово минало. А у него имаше това нещо. Той имаше историческа памет, историческа нагласа. И трябва да си призная, че това на мен много ми допадаше, привличаха ме тези неща у него. В известен смисъл някои черти от него аз съм привнесъл и в обрисовката на брат ми, художника от „При извора на живота".

— Той знаеше ли тогава, че пишете?

— О, знаеше, досещаше се. Той на друго селско момче не би дал книгите си. Моят брат, както ви казах, рисуваше доста добре. Учителят също рисуваше. По тази линия някаква близост се беше установила между тях. Те с брат ми бяха почти връстници.

— А опитваше ли се да ви насочва, да ви дава някакви напътствия за писането?

— Не, не бих казал, че се е опитвал да ми дава някакви напътствия.

— Сам той пишеше ли?

— Не, не пишеше. Поне не зная нещо да е печатал. Иначе остави някакви ръкописи, но децата му не ги дават за ооше-

ствено ползване. Дъщеря му е учителка в Трявна. Преди години бях на едно обсъждане и там я видях. Синът му е фелдшер, но къде работи, не зная... Нали ви казах, че той беше особен човек...

— Защо се усмихвате, нещо си спомнихте ли?

— Усмихнах се, защото си спомних, че като се влизаше в неговия дом, първото нещо, което се виждаше, беше главата на един негър. И който не знаеше за неговите чудатости, се плашеше. Или пък можеше да се види ръка, която сочи къде е клозетът. Това също го описвам в моя роман „В края на лятото". Даже така съм озаглавил и цялата глава „Учителят". В този смисъл той беше много интересен чешит.

— Той с това търсеше оригиналното ли?

— Не, това не беше само търсене на оригиналното. Това по-скоро беше израз на една особена любознателност на селския учител, който иска всичко да знае, но в същото време иска да го покаже и на другите, да се научат и селяните. Той например се занимаваше с кооперативно движение, с обработването на земята, ашладисване на дръвчетата и т. н. И всички тия работи той гледаше да ги направи достояние на повече хора от селото, да ги научи на нещо полезно.

— Но когато вие разказвате за него, в тона ви има доста ирония.

— Да, има такова нещо...

— Вие го разкривате като човек, който в този си стремеж, благороден като замисъл, е стигнал до положението да обяснява елементарни за всеки човек неща.

— Е, да, да. Наивност. Аз ви казах, че това е един човек доста странен, та даже и с тази своя наивност на селски учител. Едно откриване на велосипеда. Затуй е и моята ирония, но добродушна.

— С особено настроение говорите за есента, тя ли ви привличаше повече като сезон?

— Есента, есента. Сега не мога да кажа кой сезон повече предпочитам, но тогава беше есента. Много ми харесваше, когато всичко е прибрано вече, няма работа по полето и ние можехме да си отдъхнем от полската работа, да си изпечем тиквички, царевица да си сварим. Събирахме се на групички и си разказвахме разни истории или играехме... Но есента повече ме привличаше. Може би защото и училище започвахме тогава, някак по-празнично беше. Пролетта винаги съм я свързвал с гладуване и с болести, с разни грипове...

— Свързвали сте я с нещо по-неспокойно, с усещането за някаква тревога?

— Да, тя изобщо е по-неспокойна. Може би точно това тревожно състояние не ме е привличало. Беше ту топло, ту студено, мръзнехме повече. Наистина е по-неуютно през този сезон. А есента е по-спокойна, по-топла. Има нещо по-сигурно в нея, по-успокояващо.

— Откъм смешната страна ли виждахте нещата, или във вашето възприемане на живота имаше повече драматизъм?

— В началото като че ли бях по-драматичен, но постепенно започнах да клоня към иронията. Това обаче беше много по-късно. Иначе аз много лесно драматизирах нещата, преживявах ги дълбоко и силно. Имало е моменти, когато това ме е представяло пред другите в светлината на прекалено философствуващ човек, обхванат от мировата скръб...

— За вас това е било искрено преживяване и състояние, а другото сега така го виждате от разстоянието на времето.

— Е, да, искрено беше, но после като се позамисля и като се поогледам, виждам се и в една друга светлина...

— Имахте ли влюбвания по време на ранните си ученически години?

— В последния клас на прогимназията се влюбих в най-хубавото момиче. Имаше една Бонка. Тя беше страшно бяло момиче, просто необикновено бяло.

— Албинос ли?

— Е, не чак албинос, но така, много бяла... След това имаше една Цанка, тя пък пееше много хубаво. Но това са били съвсем детски харесвания.

— Но са ви вълнували?

— Разбира се, при това много силно. Но аз по онова време не разбирах същността на тези отношения. Дори като четях поемата на Овидий „Пирам и Тисба", разбирах, че това е една необикновена любов, но самият аз бях далече от трагизма на такива отношения. Любов, любов, това го разбирах, но да си даде живота човек за тази любов, това не можех съвсем да го проумея...

— А посвещавахте ли стихове на тези момичета?

— О, аз даже не знаех, че трябва да се посвещават стихове!

— Не свързвахте ли понякога писането на стихове с тези чувства?

— Не, не го свързвах, просто не съм възприемал така нещата.

— Лесно ли се обиждахте, лесно ли плачехте?

— Да, доста бързо се обиждах, бях доста чувствителен.

— Помнехте ли дълго обидите?

— Не ги помнех. Аз и сега забравям много бързо. Не съм злопаметен, но много дълбоко ме засягат. В момента ги изживявам много тежко. Като малък дори плачех от обида. Понякога даже се самосъжалявах и от това сълзите ми веднага започваха да капят...

— Лесно ли запаметявахте?

— Много лесно.

— Имахте ли затруднения с някои предмети?

— Малко по-късно вече имах трудности с математиката. Удаваше ми се, но с повече усилия. Стихотворения запомнях необикновено лесно, домашните си подготвях с лекота. Много обичах историята.

— Какво представляваше училището във вашето село?

— В него имаше нещо много интимно и топло. Беше на един етаж с широка каменна стълба. Това беше едно много старо училище, строено може би веднага след Освобождението. В това училище учехме до четвърто отделение. То още си стои, използва се сега за библиотека и салон за събрания. Има дълги прозорци и големи стаи. Спомням си, че беше хубаво училище. Радвах се, като влизах в него. Селяните са си го правили сами. Те след това построиха и прогимназията. Моите съселяни бяха много добри хора, инициативни, с културни традиции. Те не жалеха труд и средства, щом е за техните деца и образованието им. В никакъв случай не искаха да се примирят децата им да няма къде да учат. Правеха всичко възможно, за да завършат училището. Колко дни безплатен труд даваха!... А беше много хубаво, с хубав тревясал двор, имаше и две големи черници. Прогимназията я направиха отделно от старата сграда, но пак наблизо. Училището за отделенията беше наистина много старо. Майка ми, да речем, не е учила в него, тя беше неграмотна, но братя, сестри, по-възрастните хора все там са учили.

— Вие спомняте ли си построяването на прогимназията?

— Спомням си. Направиха и сцена в новата сграда, където ставаха представленията. Всички тържества ставаха там. Въобще в нашето село имаше доста активен културен живот. Дори помня, макар че бях много малък, когато видях още в старото училище запазени декори за някои представления. Имаше декор, който изобразяваше зима, друг, който изобразяваше пролет, и т. н. Освен това имаше и малък реквизит — за стражар, за поп, за други роли. Когато трябваше да се гримират и преобличат актьорите, най-необходимото беше налице. Там да-

ваха пиеси от Възраждането, от Добри Войников и др. „Криворазбраната цивилизация“ съм гледал най-напред на тази сцена. За смъртта на Хаджи Димитър и Стефан Караджа и техния подвиг съм разбрал най-напред от тази именно сцена.

— Имали сте постоянен театрален състав?

— Съставът беше от селяните с помощта на учителите, избираха пиеси сами, репетираха и играеха. И аз помня, че още като съвсем малко момченце са ме водили да гледам тези представления.

— Какво впечатление ви правеше този театър?

— Страшно силно впечатление. Много обичах да гледам как играят на сцената. И не само това, но трябва да ви кажа, че в края на прогимназията имаше един период, когато ми попаднаха пиесите на Шекспир и Шилер. Но как стана това. Едно момче, което учеше в Търново в гимназията, мисля, че в търговската гимназия беше, живееше в съседство с нас. На тях им възлагаха от училището да прочетат определен списък книги през лятната ваканция. И аз като пипнах тези книги, не можех да се разделя с тях. Помня как четях „Хамлет“. И не само го четях, за да разбера какво става, как се развива действието, но започнах да уча текста наизуст. Вървях и сам се изпитвах: първо действие, второ действие и т. н. Страшно ме впечатли духът на бащата. Изобщо огромно впечатление ми направи цялата пиеса и характерите, и монолози, и диалози... Много ме впечатли и Шилер. Четях тези пиеси като романи, заучавах ги наизуст и сам си ги декламирах. Навярно съм имал нужда сам да си правя театър...

— По-нататък продължихте ли така да четете пиеси?

— Четях, но не така много, както в тези последни класове на прогимназията. Започнах да чета много романи, те ме увлякоха и пиесите останаха на заден план.

— Дали четенето на толкова пиеси ви е помогнало в усвояването на диалога? Питам ви, защото в един разговор с Емил Манов, когато го помолих да разкаже откъде се е учил на такъв жив и естествен диалог, той каза, че много пиеси е чел, и това умение навярно е оттам. Може би и при вас е така?

— Може би това е нещо, което още тогава съм усвоил от пиесите. Мисля наистина, че пиесите са оказали някакво влияние. Аз четях много и дори ги заучавах наизуст, както ви казах. Но си мисля, че има и нещо друго, което по-силно ми е повлияло. При селяните няма монолози. Селянинът мисли образно и винаги разговаря. Дори да разказва някаква случка или някаква история, той ще каже: „А бе аз му викам тъй, той ми

вика инак... Аз му казвам недей бе, а той ми казва, аз си зная работата." Това е типично за народа. При селяните няма абстракции. Всичко е предметно, точно, ясно. В този смисъл и диалогът е такъв. Но безспорно класическите творби, пиесите и романите, на които така жадно се нахвърлих в онези години, оставиха дълбоки следи в мене. Запомнил съм от тях завинаги тези неповторими диалози, тези разтърсващи монолози... Та аз учех цели пиеси наизуст. Вървях след кравите и сам се изпитвах какво съм запомнил от „Хамлет" например. Хамлет е моят любим образ. Обичам го повече от Дон Кихот. За пръв път гледах тази пиеса в София с Борис Михайлов. И после много пъти съм гледал „Хамлет", вече с други актьори, по-добри от Б. Михайлов, но никога не се повтори това първо опиянение, това силно впечатление. Дори и когато говоря за Хамлет, слушам друго изпълнение или пък някакви откъси от пиесата, аз винаги чувам все неговия глас...

— Как стана така, че след прогимназията се озовахте в Семинарията?

— Както ви казах, майка ми имаше голяма грижа какво ще ме прави, като завърша прогимназия. Нямаше средства да ме учи и затова се беше ориентирала към някакъв занаят. Беше решила да ставам или шивач, или кундурджия. Този въпрос висеше като съдба над мен, но и над майка ми. Единият ми брат беше на мелница вече, другият ми брат Къньо наскоро се беше върнал от емиграция и работеше в София като бояджийски работник. Завърших прогимназия с отлична диплома, а сега накъде? Това беше големият въпрос. Но по същото време се случи едно събитие, което просто разреши нещата и насочи съдбата ми в съвсем неочаквана за мен посока. В нашето село имаше едно момче, Косьо се казваше, връстник на брат ми. Това момче беше завършило Софийската семинария. И той като мене беше много бедно момче и навярно не е имал друг избор. Върна се Косьо в Керека и решиха да го запопят. А за да стане поп, трябваше да дойде търновският владика да го ръкоположи. Церемонията беше насрочена за есента, доколкото си спомням. И селото започна да се готви за посрещането на дядо владика.

— Тези посещения навярно са били голямо събитие за селата в онова време?

— Разбира се, много тържествено ставаше. А и в Керека има стари традиции в това отношение. Нашата черква е построена в 1837 година, когато не така лесно е можело да се издигне църква. Почти една трета тя е вкопана в земята, за

да не дразни турските власти и българските чорбаджии в Дряново. Защото, когато се строяла черквата, дряновските попове и чорбаджии заплашвали, че ще накарат турците да изгорят Керека. Вътрешната уредба на черквата беше красива, с много ценни икони и дърворезба. Само че в последните години всичко се изпоразпиля. Чувах, че я разбивали, крали икони...[21] А това е бил храм на българщината. Разказва се даже, че на път през Керека султан Меджид бил предупреден, че керековчани си строят черква без разрешение, та сигурно трябва да се накажат. А султан Меджид, противно на очакванията, позволил да се завърши черквата, но да не бъде висока. След това подарил за нейната уредба осемстотин гроша... Та можете да си представите какво събитие е било това за селяните — да дойде сам владиката. Излязоха всички селяни, учители, ученици. И в същата тази черква трябваше да се състои церемонията. Някой от учениците трябваше да приветствува дядо владика. И кого ще изберат, мен избраха като най-силен ученик. Научих си аз речта: „Ваше Преосвещенство, добре дошъл в нашето село и т. н., и т. н." Дядо владика, трогнат от хубавото приветствие и тържественото посрещане, вдигна ръка, благослови ме, благослови и всички наоколо. Това ставаше в края на селцето, на пътя за Търново. После владиката тръгна по тъкани пътеки, постлани на пътя. Цялото шествие се отправи към църквата. Там го посрещнахме с хляб и сол, както му е редът. Спомням си, че пътят от края на селцето до църквата не беше много малък. От оградата до входа на самата черква също бяха постлани пътеки. Мина дядо владика по тези пътеки, влезе в храма и ръкоположи момчето. Запопи го, както казват селяните, и церемонията свърши. Добре, но сетил се след туй дядо владика и за момченцето, което го приветствувало, и попитал учителя кой съм, що съм. Учителят му обяснил, че съм сираче от войната, че много добре се уча, но сме бедни и едва ли ще мога да продължа нататък: „А трябва, дядо владика, да му се помогне, защото това е едно способно дете". И т. н., и т. н. Дядо владика, разчувствуван, явно в момента е бил в добро настроение, взел присърце моята съдба и казал напролет, като завърша училище, да му се обадим.

— А вие разбирахте ли същността и смисъла на тази церемония?

— Отначало се поддадох на цялата тази тържественост, на това очакване и радостното настроение на хората. Бях горд, че ще приветствувам владиката от Търново. Но като видях как облякоха Косьо в черни дрехи, сърцето ми се сви. Това облича-

не ми направи страшно силно впечатление. И не можех да се отърва от тягостната мисъл, че той фактически го почерни. Имаше нещо символично и тъжно в цялата тази история... Но децата, както знаете, бързо забравят. Забравих и аз, учех си уроците, живеех си живота на обикновено селско момченце и ето че пролетта настъпи. Завършихме училище в 1928 г., взех отлична диплома и тогава учителят реши да ме води в Митрополията в Търново. Предварително каза на мама да набере една кошница череши, те бяха узрели вече. Нали не беше красиво, отиваме да молим владиката, пък с празни ръце. И така отидохме ние с моя учител в Търново, а дядо владика беше забравил вече за мене. Учителят му поднесе черешите, дядо владика ги взе и каза: „Нека момченцето се яви на приемните изпити в семинарията, ако ги вземе, ще му отпуснем стипендия..."

ЖАЖДА ЗА ОБРАЗОВАНИЕ. ГОДИНИ НА ИДЕЙНО И ДУХОВНО ОФОРМЯНЕ

— Имахте ли ясна представа къде всъщност искат да ви изпратят?

— Каква представа мога да имам, като съм бил на четиринадесет години. Но аз страшно много исках да уча, само за това си мислех и само за това си мечтаех. А това беше един начин да получа образование. За по-нататък явно не съм мислил, но едва ли съм си представял, че и аз като Косьо ще бъда облечен в черни дрехи... Но дойде есента и един наш роднина Кольо Далето от Дряново ме взе със сто поръки и заръки от мама и ме заведе в София. Той също беше завършил духовното училище, но беше станал сладкар. Много весел човек беше Кольо Далето. Нашите в село му викаха кумеца Кольо. Не съм виждал такъв весел човек като него и когато по-късно почина, аз много скърбях за него. А той почина доста рано от рак. Спомням си даже, че и аз съм бил на сватбата му и това беше една много весела и хубава сватба. Просто отговаряше напълно на характера му. Аз му бях много благодарен, защото без него нямаше да се оправя. Бях на четиринадесет години и за пръв път идвах в София. Къде ще мога да се оправя!... Но да видите пък после какъв зор! Изпитите издържах, приеха ме, а стипендия все не ми отпускат. Ни напред, ни назад. Майка ми и брат ми едва успяха да съберат таксата за първия срок. За да се влезе в това училище, се плащаше и такса.

Тази такса не беше съвсем малка, защото училището беше пълен пансион. Целият първи семестър обещаваната и така чакана от мен стипендия не дойде. Останах без стипендия и без ученическа униформа. Прекарах зимните месеци с едно шаячно палтенце, а зимата на 1928 година беше страшно люта. Мама ми беше изпратила юрганчето, за да се завивам в пансиона. То миришеше на дюли, беше донесло аромата на нашия дом. Вечер се криех под юрганчето и плачех. Много ми беше мъчно за село. Тогава брат ми не беше в София, не можех да виждам поне него. Той работеше като бояджия в Пловдив. На два-три пъти идва в столицата, ходеше в министерството да ми издействува стипендия като сирак от войната. По едно време даже искаше да ме мести в Пловдив, във френския колеж. Но не можа да се уреди нищо и този вариант отпадна. Най-после ми отпуснаха стипендия, след дълги притеснения и лутания, но не от дядо владика, а от Министерството на войната като сирак на убит войник. И така аз получих средства, а майка ми се успокои, че ще имам средно образование. После ми ушиха костюмче и аз станах едно спретнато момченце като другите, с фуражката му, с шинелчето. На фуражките носехме монограм, на който пишеше СДС, което означаваше Софийска духовна семинария... Та дядо владика фактически ме отърва, дето не спази обещанието си, защото после пък нямах задължение към Търновската митрополия.

— И как издържахте цели шест години след волния живот на село?

— Аз си знам как. Но бях толкова беден, че нямах друг изход, нямах никакъв друг избор. Режимът, разбира се, ми тежеше, бях недоволен, потиснат. Та представете си този пансион, с високи стени, затворен отвсякъде, не можеш да правиш каквото си искаш... Бях свикнал на свободния селски живот, на скитането по кърища и гори и затова ми беше още по-тежко... Истината е, че в началото много се измъчвах от режима. По-късно посвикнах. Но представете си — от есента до Коледните празници прекарвахме зад тази висока ограда. Рядко ни водеха на кино. Както знаете, Семинарията (днешният пионерски дворец) има чудесен двор, много зеленина, дървета и това донякъде ме успокояваше. Разхождахме се настроени философски из двора, в онова състояние, което само младежките години и самотата носят... Но все пак си затворен, не можеш като на село да хукнеш, където ти видят очите. Всеки клас в Семинарията си имаше библиотека и аз бях библиотекар на нашия клас. Спомням си, че по едно време изнесох реферат за Зола и него-

вия роман „Жерминал“. А знаете какъв роман е „Жерминал“. При това изнесен в Семинарията — такъв доклад прави много по-голямо впечатление. Спомням си, че това беше по линия на въздържателното дружество и аз като член на това дружество бях натоварен да напиша реферата. Помня и това, че този доклад направи много силно впечатление. Изобщо в един затворен кръг, какъвто бяхме ние в това училище, такива неща правеха впечатление. А това пък ме амбицира и окрили да работя с още по-голям ентусиазъм... Така вървеше моето образование в Семинарията.

— А какво е вашето отношение към Семинарията като учебно заведение? Все ми се струва, че имате известни комплекси в това отношение?

— Не комплекси, но известни неприятности... Вие правилно сте забелязали, че не ми се ще много-много да говоря за този период от живота ми.

— Неприятности, че сте завършили въобще такова училище ли?

— Именно, че съм завършил такова училище. В такъв смисъл...

— Но това навярно е било през култовския период? Не сали изживени вече тези неща?

— Не, не това. По-скоро едно чувство, което съм имал в контактите си с хората. И то ми е останало от юношеството. По-скоро като отношение изобщо към тази професия.

— Значи това е ваша лична нагласа, не провокация или неодобрение от страна на другите. Мечтата ви е била нещо друго да завършите, а сте бил принуден да отидете в това училище.

— Принуден бях. Аз вече ви казах, че просто нямах друг избор.

— Може ли да се смята, че именно през тези шест години се извършва окончателното ви оформяне като характер с определяне на интересите?

— Да, в много отношения тези години бяха определящи за моето развитие не само като човек, но и като писател. Първите две години аз бях религиозен. Не се учудвайте, аз наистина вярвах. След това много бързо се превърнах в атеист и това не можеше да се скрие. В нищо от това, което ми се приказваше, аз вече не можех да вярвам. Може би те самите ме отблъснаха. Не ми е ясен този процес, но съвсем ясен ми беше неговият резултат... Четяхме библията, защото тя за нас беше основен учебник. Това е класика и аз мисля, че всеки кул-

турен човек трябва да я познава. Там е събран опитът и мъдростта на човечеството. Умният човек винаги ще съумее да отдели религиозните елементи. Но това е също такъв народен епос, каквито са „Илиада“ и „Одисея“ на Омир; древните индийски поеми „Махабхарата“ и „Рамаяна“; поемите „Песен за Ролан“ и „Песен за Нибелунгите“. Библията е дала сюжети на много художници и писатели. Толстой например е смятал, че легендата за Йосиф и неговите братя е едно от най-великите произведения, създадени от човечеството... В нашето училище имаше много богата библиотека с книги на руски, на български и на много други езици. Човек можеше да се наслаждава на това богатство, колкото си иска. Четях книгите от тази библиотека и копнеех по-бързо да дойде ваканцията. Курсът в Семинарията трае шест години. И както ви казах, първите две години аз бях много прилежен и религиозен. Но постепенно под влияние на моите връстници и съученици, под влияние на брат ми и други прогресивни хора, с които се срещах по време на ваканциите, аз вече не можех да вярвам в тези неща.

— Струва ми се, че този процес е повече вътрешен, а не толкова под влияние на други хора. Мисля, че в тези условия, развивайки ума, те подготвят промяна в самия индивид, защото много от завършилите Семинарията не само че не вярват, но и стават едни от най-умните и прогресивни хора. Доста от тях са ставали комунисти, други са се отдавали на някакъв вид изкуство. И не доказва ли това, че развитието на ума и неговото усъвършенстване подготвя отричането и бунтът против религията?

— Това е така наистина, но не трябва да се забравя и влиянието на литературата. Това е времето, в което ние постепенно навлизаме в голямата литература, в атмосферата на класиката. И да ви кажа чак напоследък започнах да разбирам какви предимства съм имал там. И все повече разбирам, че всичко това е било време, което не съм дооценявал тогава. Това е времето, с което разполагах от сутрин до вечер. Къде бях свикнал на такова нещо! Аз, едно селско момченце, което трябваше непрекъснато да помага в тежката земеделска и домашна работа. Та на село не можех и да мечтая за такива условия. Ако бях в обикновените гимназии, положително щях да се разпилявам тук и там. А в Семинарията в това отношение имаше един прекрасен режим.

— В колко часа започваше денят в Семинарията?

— Рано, много рано. Мисля, че в шест часа.

— Имахте ли някакви задължителни упражнения?

— Не, никой не ни задължаваше, ние сами си правехме гимнастика. Паркът беше доста голям, имаше хубави алеи, борови гори наоколо, много красиво беше. Аз съм бил в един пансион, каквито пансиони тогава е имало на запад. Но аз не съм съзнавал това и ме е тормозела мисълта защо пък да не съм в цивилна гимназия, а в попско училище. Колкото по-нататък навлизахме в курсовете и се разширяваше и задълбочаваше нашата програма, толкова повече се обогатяваше представата ми за света, за литературата. Освен това ние имахме и дисциплини, които вътрешно ме подтикваха към разширяване на кръгозора. Учехме история на философията, психология, логика, специални предмети, свързани с богословските науки, както и всички дисциплини, които се преподаваха в гимназиите.

— А философите подробно ли ги изучавахте?

— Почвахме с древните и свършвахме с най-новите западни философи. И всичко това не само че ми беше интересно, но просто ме пленяваше. Тогава на мода беше да кажем Паулсен. Паулсен[22] е немски философ и ние се разкъсвахме да го четем. Разбира се, той не е бил кой знае какво, но ние се увличахме по него. Или Шпенглер — беше много на мода с неговата известна книга „Залезът на Европа“.[23] Ние все повече се ориентирахме към философията и философите. Когато четях Кант например, силно ме впечатляваше неговата мисъл: „Две неща са ме удивлявали в света: звездният мир над мен и нравственият закон в мен.“ Тази негова мисъл просто ми действуваше като поетическа метафора. Трябва да ви кажа, че когато за първи път го прочетох, това страшно ме порази. И не само като философия, но и като литература. На мен понякога дори ми е чудно, когато някои млади литератори, пък и не толкова млади, чак сега откриват, че имало Бердяев,[24] Соловьов.[25] Всичко това аз още като ученик го знаех и не само го знаех, но вече започвах и да споря по тези въпроси. Търсех вече и марксическа литература, която много трудно можеше да се намери.

— Имали сте невероятен късмет, че с това предразположение към изкуството получавате и едно системно опознаване на философията, едно осмислено свързване на философия и изкуство още в тази ранна ученическа възраст.

— Вярно е това, че съм имал невероятен късмет с тези предмети, с всички тези високо образовани и квалифицирани преподаватели. Защото там не можеше случаен човек да стане преподавател. Ние изучавахме и философи материалисти от

типа на Фойербах. Занимавахме се и с такъв философ като Ренан. Неговата книга за Исус е била много прочута още в деветнадесети век, а и по-късно. Става дума за книгата му „Животът на Исус", където Ренан за пръв път в католическия свят говори, че Исус Христос е човек, не бог. Той се опитва да развенчае този култ, разбира се, от своя гледна точка, от своя позиция. Четях и се увличах от Бергсон, бащата на интуитивното начало във философията. Такъв един философ като Бергсон не можеше да не ни респектира. Интересувахме се от всичко това, макар и школски. Търсехме отговор на много въпроси за света и за самите нас. Възрастта ни предполагаше едно такова увлечение. За съжаление сега учениците не се увличат много-много от такива неща. Все по това време при нас проникваха и съчиненията на някои български философи. Много беше нашумял по онова време Тодор Павлов. Четяхме и популярни статии по философия от Сава Гановски, който се подписваше с псевдонима Трудин. А да знаете с какъв интерес посрещахме статиите на Иван Хаджийски. Познавах като философ и Димитър Михалчев. Следях, доколкото мога, неговите статии за ремкеанството в списание „Философски преглед". Разказвах ви как по-късно четях от този автор статии за Съветския съюз пред селяните. В това списание печаташе хубави есета и Ефрем Каранфилов. Аз ги четях, но не съм и предполагал тогава, че ще дойде време да се запозная с техния автор и даже да стана приятел с него. По-късно прочетох „Държавата и революцията" на Ленин, „Материализъм и емпириокритицизъм". Но това беше вече в затвора. Тази литература там се внасяше нелегално, четеше се и се изучаваше. Любовта ми към философията води началото си от Семинарията. А това вече стана подплата, основа на моето духовно развитие. И аз мисля, че без това нито едно творческо съзнание не може да мине. Права сте, че съм имал голям късмет с възможността да получа всички тези знания. Но трябва да ви кажа, че и там ние бяхме само няколко души, няколко момчета, които имахме пиетет към тези знания. Та цялата тази плеяда от философи от осемнадесети, деветнадесети и двадесети век ние изучавахме конспективно, разбира се. Поднасяха ни ги, със съответната критика, но все пак това беше полезна материя за нас.

— Важното е, че сте имали достъп до тях, имали сте информацията, а избора по-рано или по-късно всеки може да си го направи за себе си.

— Разбира се, разбира се. Ако имаш достатъчно ум, сам можеш да се ориентираш.

— Имаше ли някой от нашите писатели по това време в Семинарията?

— Илия Волен е бил малко преди мен. Николай Райнов е бил доста по-рано, а Йордан Радичков вече след мен. Но по същото време, когато аз учех, никой от нашите писатели не беше в Семинарията.

— Сред преподавателите имахте ли интересни хора? Някой от тях да ви е оказал влияние през тези години?

— Не съм имал особени контакти с преподавателите. Те ме знаеха, че съм ляво настроен, и бяха подчертано дистанцирани. Те знаеха и за брат ми; разбираха, че почти цялото семейство е ляво ориентирано и като че ли нямаха особено доверие в мен. Но аз винаги съм бил добър ученик, много акуратен и изпълнителен. И това до известна степен ме спасяваше, търпяха ме заради ученолюбието ми. Спомням си, че веднъж беше дошъл един гост от Югославия — накараха ме пак аз да изляза и да го посрещна с приветствие. Де да знам, че съм бил такъв оратор... Имахме и един прекрасен учител по логика и психология, Бончев се казваше, живееше на „Граф Игнатиев", жена му беше зъболекарка. Няколко години след Девети висеше табелката с нейната фирма. Бончев беше интересен човек, от типа на френските енциклопедисти. Беше много суров, не се смееше никога, но страшно справедлив. Ние се бояхме от него и в същото време го обичахме. Той пръв като свършвахме вече, ни попита: слушайте, момчета, вие завършвате, отивате в живота, но знаете ли например как се прави договор? И се оказа, че никой от нас не знае. Ами утре на някой от вас може да се наложи да подписва договор, какво ще правите? И един ден седна и ни показа образец от такъв документ, като ни обясни основните принципи за задълженията и правата на едната и другата страна. Ето един човек, който наред с тези дисциплини, които ни преподаваше, искаше с нещичко да ни подготви и за живота. Веднъж пък ни попита: „Ама вие телеграма пращали ли сте, знаете ли как се праща телеграма?" Беше висок, строг, гледаше ни с невероятно пронизващи очи. Беше от типа на Жан Габен да кажем, за да си съставите зрителна представа за неговия външен вид. Изпитвахме към него уважение и страхопочитание. Имаше особени възгледи, струва ми се, но само понякога се отпускаше и тогава казваше: „Момчета, вижте какво, армеевата чорба и чесновият лук никога не са раждали гении." Искаше да каже, че зелевата чорба и чесновият лук никога не са раждали гении. Че един беден народ, който още се храни със зелева чорба и чеснов лук, ни-

кога не може да направи скок в културата. Имаше предвид и културното наследство, защото тези петстотин години робство безспорно се отразяват върху образование, култура, здравословно състояние на народа. Той не беше материалист, но тази му мисъл беше чисто материалистическа... Защо обаче ви разказвам всичко това? Защото искам да ви обърна внимание, че ние се подготвяхме много солидно за живота. Имах чувството, че формално полемизирахме с материализма като философия, а фактически в последните си изводи стигнахме до други решения.

— Та те са ви дали най-голямата свобода — не са ограничавали дейността на ума ви?

— Да, това наистина беше много благоприятно за нас, защото ни оставяха сами да си правим изводи. Но ние и сами търсехме, жадно се нахвърляхме, спорехме, те полемизираха даже с такива философи-идеалисти като Бергсон. Не само с материалистите, не само с Фойербах. Те, разбира се, до Маркс и Ленин не можеха да стигнат. Сега може би изучават Маркс, Енгелс и Ленин, аз не зная, но тогава все пак не беше възможно... Но какво друго ми беше интересно там? Аз гледах набързо да си подготвя уроците. Имахме специални часове за занимания, обикновено следобед. Примерно от четири до шест-седем. След туй малка почивка. Но през тези часове ние всички бяхме задължени да стоим в класните стаи и да си учим уроците за другия ден. Та аз гледах набързо да си подготвя уроците, все пак бях един от добрите ученици. И веднага се нахвърлях да чета странична литература. Тогава на мода беше Достоевски. Сред нас, искам да кажа, защото Достоевски винаги е бил на мода. Прочетох тогава целия Достоевски и всичко, което бе писано за него. Вечер имахме около два часа свободни, някои се разхождаха, други четяха. Всеки клас имаше по две паралелки. Аз бях в „Б“ паралелка. Бяхме по тридесет-четиридесет души.

— Поединични ли бяха спалните ви?

— О, не. Цялата паралелка спяхме в едно помещение. Но това бяха просторни помещения, хигиенични, с големи прозорци.

— Позволяваха ли ви да четете в спалните?

— Не, но ние сами си позволявахме. Всяка вечер минаваше надзирател да проверява дали сме легнали, с какво се занимаваме, в какъв вид сме. Трябваше все пак да спим. Ние се преструвахме че спим, а след като излезе, започвахме да се смеем. Момчешка работа. Някои вечери ни беше много весело. В такива вечери някои разговаряха тихо помежду си, дру-

ги четяха. Но накрая винаги се намираше някой, който да напомни: „Хайде, гасете, време е да спим!“ Всъщност защо ще четем в спалното помещение, когато достатъчно време имахме в клас. По време на заниманията, като си научи човек уроците, може да си чете друго, колкото си иска... Та сутрин ставахме рано, измивахме се и веднага отивахме в класните стаи на занимания. Близо един час ние четяхме уроците си, които ни предстояха същия ден. След това ни водеха в църквата на утринно богослужение. Кратки утринни, пеят, молят се. Ние всички стоим наредени по класове.

— Всичко това отначало навярно е интересно, но после омръзва?

— А, омръзваше ни, понякога даже до непоносимост ни дотягаше, но какво да се прави. Всяка сутрин и вечер все едни и същи работи слушахме. Аз, да си призная, бях най-слабият ученик по литургия. Никога не можех да се ориентирам добре кое след кое следва по време на литургията. Все не можех да запомня как става това.

— Не го ли възприемахте откъм зрелищната му страна, за да ви е интересно?

— То наистина беше цяло представление, но аз, кой знае защо, и до края не можах да науча целия ритуал.

— Имахте ли проблеми с прехраната?

— Не. Ние бяхме на пълен пансион. Нас ни хранеха много добре. Имахме си хубава трапезария и добри готвачи, които се стремяха да ни разнообразяват храната. Къде можех да мечтая за по-добри условия! Храната осигурена, книги и време за четене, колкото искаш. След закуска не зная дали ви казах, че имахме малка почивка. Използувахме времето за разходка, разговаряхме, ако имахме класни — обсъждахме ги, вълнувахме се. Както всички ученици. Учехме само сутрин и обикновено имахме по четири-пет часа. Часовете ни бяха както на другите ученици по четиридесет и пет минути. След часовете отново имахме кратка почивка и след това вече отивахме да обядваме. Доста време се отделяше за обеда, за да можем да се нахраним на спокойствие. Следобед вече беше най-дългата ни почивка, около три часа. Всеки се занимаваше с каквото му харесва. Някои играеха волейбол, други се разхождаха, трети пък четяха. И вече към четири часа биеше звънецът за подготовката на уроците. Заниманията ставаха в същите стаи, в които учехме. Подготовката за следващия ден продължаваше до към седем часа, когато биеше камбаната за вечерната служба. Тази служба траеше около половин час. След вечеря имах-

ме пак малко шляене из двора. После отивахме да спим и ето това беше режимът ни за един ден. Имахме си лекар, болница, всичко, което беше нужно за един затворен пансион. Някои шмекеруваха, правеха се на болни. Лекар ни беше един фелдшер, казваше се Джерекаров, една комична фигура, човек, като го видеше, не можеше да не се засмее. Той разбираше всичките ни хитрости и шмекерии, знаеше кои обичаха да си търкат термометрите. Той ги разбираше, защото обикновено те се разболяваха, когато наближаваха класните. Като всички ученици, и ние за някои неща хитрувахме. Пък и болничните стаи бяха на най-горния етаж, тихо и спокойно беше в тях, носеха им чак там храната.

— А имахте ли някакви вътрешни печатни издания?

— Не, нямахме. Но имахме богати класни библиотеки. Аз обикновено бях библиотекар на нашия клас. Един-два пъти ми правиха обиск. Съмняваха се да не крия в библиотеката нелегална литература. А какви романи от руската и западната литература имаше в тази библиотека! С какво удоволствие съм раздавал книги на моите съученици, а и самият аз с какво наслаждение съм чел тези романи.

— Какви бяха другите ви учители?

— Много симпатичен беше учителят ни по руски език и по история Сава Чукалов. Много интересен беше и учителят ни по старогръцки руснакът Никитюков.

— Белогвардеец ли беше?

— Белогвардеец, но нямаше никакви прояви от този род. Просто стихията, изглежда, го беше повлякла. Никитюков веднъж ме изпитваше на дъската и между другото ме попита зная ли какво значи Калчев. Казах му, че не зная, и той ми обясни, че тази дума идва от гръцката „калос", която значи „хубав, добър". А не както някои мислят от думата кал. Тук е и името Калоян. Та той ми каза, че щом уча старогръцки, трябва да зная и значението на фамилното си име... А учителят ни по латински се казваше Михайлов, него го убиха в София като македонствуващ. Мисля, че беше от крилото на Ванче Михайлов. Той имаше двама синове, които учеха в Семинарията. За пръв път тогава чух за такова политическо убийство.

— Това се случи, докато бяхте още в Семинарията ли?

— Да, да. Убиха го, докато учехме, даже ни водиха на погребението му. Той беше много кротък човек. Не ми бяха ясни тогава тези борби в македонското движение... Какво още... А, много ни беше интересен учителят по свещено писание, Атанас Димитров, един много добър, народен човек! Библията, как-

то ви казах, за нас беше основен учебник, а тя се смята за свещена книга и оттам Свещено писание. И знаете ли кое беше забележителното? Учителят ни преподаваше всички тия неща като приказка. И си имаше едни въпроси, особено ако не внимаваш: „А, Калчев, какво ще кажеш по този въпрос? Йехова е безгрешен, Йехова е жесток. Защо е жесток Йехова, Калчев?“ Ей такива въпроси ни задаваше. Той знаеше, че ние се бунтувахме, защото това: „Да нямаш други богове, освен мен!“, което казва Йехова, не ни допадаше твърде. Върховният бог на израилтяните казва: „Да нямаш други богове освен мен! Аз съм твой господ-бог!“ Нали той заплашва, че ще бъде наказана жена ти, децата ти, до десето коляно — всички ще бъдат наказани, ако ти измениш на Йехова. Или пък, да кажем, прочутите десет заповеди, които е оставил Мойсей. И нашият учител казваше: „Стани, Калчев! Кажи коя е първата заповед! Втората! Третата!“ И аз казвах: „Не пожелавай жената на ближния си!“

— Вие спазвате ли в живота тези заповеди?

— Разбира се.

— Те фактически са един нравствен кодекс, без който нито един човек не може да мине, независимо дали ги знае именно като десетте божи заповеди.

— Разбира се. Върху тях е изградено цялото законодателство на света. Разправям ви ги всички тези неща, за да видите дали може да се примирят религиозните ни занимания с увлеченията в литературата и философията. Ето, такъв в основни линии беше моят живот в това училище. Имаше и тъжни, и комични моменти. Но истината е, че такива като мен, които искаха да се учат, получиха там солидно образование. Но за всичко това мога да разказвам на хора, които ме разбират. Има хора ограничени обаче, които, като стане дума какво съм завършил и къде съм учил, започват да се подхилват, да ме разглеждат. Някои даже ме питат как е възможно да си комунист, да си бил по затворите за нелегална дейност, пък да си завършил такова училище. Може би оттук сте останали с впечатление, че не обичам да говоря за тези години. А не е така, защото там аз съм прекарал едни от най-хубавите си часове с литературата. Там съм имал време да се занимавам с проблемите на бога! Просто си получавах образованието, стремях се да си изпълнявам задълженията. Увличах се от Библията, но вече не като свещена книга, а като философия и фолклор, като литература и своеобразна народна мъдрост. Много ме интересуваше историята на Йосиф и неговите братя. Тя е

в първата книга на „Битието“. Страшно силно впечатление ми правеха книгите, защото Библията, както знаете, е съставена от книги: „Песен на песните“, „Йов“, „Еклисиаст“ и др. А Томас Ман пише два тома за Йосиф и неговите братя. Аз съм ги чел на руски. Това са местата в Библията, които са ми правили най-силно впечатление. Иначе там има и доста скучновати неща като книга за царствата и други неща, които проследяват историята на библейския народ, но те не са вече така интересни, както другите . . . Аз и по-рано ви казах, че съм гледал на тази книга като класически народен епос. И съм я чел, както съм чел „Илиада“, „Одисея“, както съм чел „Песен за Нибелунгите“. Много обичах историята също. Ние учехме не само гражданска история, но и църковна.

— А тя навярно се преплита с цялата културна и гражданска история на човечеството?

— Ами да. И знаете ли колко е интересна тази църковна история. Тя проследява възникването на християнството, всички перипетии, през които минава християнството — църковни събори, опити за разколи, разни ереси. Четеш и виждаш как всичко в този живот минава през различни етапи, за да стигне до някакъв прогрес.

— Изглежда, даже църковната история учи, че няма прогрес без жертви?

— И тя, и тя ни учи на този извод. Няма борба без жертви. Едни казват, че бог не е нищо друго освен човек, който се е борил за справедливост. Едни признават определени догми, други не ги признават. Ние имахме предмет догматика. В този предмет не са разрешени нито разсъждения, нито съмнения. Там се казва: бог е един в три лица — бог отец, бог син, бог дух свети. Няма разсъждения, няма дискусии защо е така и т. н. Това е. Това се казва догма — да нямаш право даже да се съмняваш. Оттук идва и понятието „догматизъм“.

— Не можете да обсъждате, да не говорим пък за отричане и съмнения?

— Какво обсъждане, моля ви се! Всички догми са обосновани със стихове, по-точно, с цитати от Светото писание, от Библията, от Евангелието. Там е казано така и така ще бъде. Да знаете само как мразех тази дисциплина! Не за друго, защото нас не можеха да ни накарат на вяра да приемаме нещата, но ни караха пък всичко наизуст да учим. Да го учим не само на български, но и на старобългарски. Кошмарно ми се струваше това, като тежко изтезание.

— Не ви ли вървяха езиците?

— Средно, не много, не много. Обаче наизуст учехме на старобългарски и това ми беше най-противно.

— Как се провеждаха часовете по литература?

— Да ви кажа, от тези часове по литература бях напълно разочарован. Нашата паралелка имаше за учител доктор Васил Славов Киселков,[26] известен учен, специалист по Кирил и Методий. Даже има една книга от него за живота и делото на двамата братя. Но тоя човек нямаше никакъв интерес към съвременната литература. Той през цялото време ни занимаваше с правописните правила, непременно искаше да ни научи къде се пишат ѣ, ь, ъ. И по този начин изсушаваше предмета и го правеше безинтересен.

— Той е бил специалист по старобългарска литература, но жалко, че не е успял да ви зарази с интерес поне към нея.

— Не успя. Ужасно ни отегчаваше, ужасно. Изпитваше наслаждение, ако пишеш „ѣ“ там, където не трябва. Другата паралелка имаха прекрасен учител по литература. Завиждахме им. И ако не беше нашата самоинициатива да четем, нищо нямаше да научим. Освен българска, руска, западна класическа литература, учехме древногръцка и латинска, даже това го свързвахме с изучаване на древните езици. Четяхме например на гръцки „Анабазист“ на Ксенофон, „Илиадата“ на Омир и др., но няма смисъл всичко да ви изброявам. Важното е, че покрай латинския и гръцкия, особено покрай гръцкия език, страшно много обикнах гръцката класика. И чувствувах древните философи странно близки, сякаш и аз съм живял в това време заедно с тях. Свързвах това с езика, защото не е шега да говориш на същия език, на който е говорил и Платон, Аристотел, дори и Омир. Представете си какво е значело това за едно момче с по-развита, по-будна фантазия. Ето, това се превърна, ако мога така да се изразя, в закваска на моята любов към културата, към литературата. И чак после си обясних колко е бил прав Маркс с неговата любов и преклонение пред древната гръцка култура. Това е един изключително талантлив народ, който е поставил началото на всички области в човешката култура. Не само в изкуството, но и във философията, в науката, ами нали те са откриватели на атома! Ами медицината! Това е нещо изумително! Само като си представим: Платон, Аристотел, Талес, Демокрит, Хераклит. Цялата древна култура лежи в основата на Европейската култура.

— Имахте ли специални часове по ораторско изкуство?

— Да, този предмет се наричаше омилетика. Омилетика, значи ораторско изкуство. Всеки от нас трябваше да знае да

говори. Нали се подготвяхме за проповедници, нали трябваше да проповядваме словото божие. Та тази наука се казваше омилетика на гръцки, от омилео — говоря, проповядвам. За мен имаха мнение, че се оформям като един доста сладкодумен оратор. В последните класове всеки един от нас трябваше да произнася на вечерните служби слово на дадена тема. Избираш си някакъв стих от Евангелието като например: „Аз съм истината и началото на живота“ или: „Марто, Марто, за много се грижиш, а малко е нужно.“ Исус имал навик да се отбива в една къща, където имало две сестри Марта и Мария. Докато той говорел, Мария се захласвала да го слуша, а Марта през туй време трябвало да приготвя вечерята. Но веднъж ѝ омръзнало все Мария да слуша, пък тя да приготвя яденето, и по едно време казала: „Господи, виж, сестра ми слуша, пък аз не мога да си вдигна главата от домашна работа!“ Тогава Исус ѝ рекъл: „Марто, Марто!“ В Евангелието е пълно с такива стихове, аз трябваше да взема един стих и да си построя словото, проповедта. Например когато хващат Исус, Пилат води разговор с него, задава му много въпроси и на всичките Исус отговаря. Но накрая Пилат го пита: „Що е истина?“ Исус не отговаря. Вземам примерно този стих и върху него построявам моята проповед, разработвам го, мисля, правя изводите си.

— И какво тълкувание се дава, защо Исус не отговаря на този въпрос?

— Според мен Исус единствено на този въпрос не е отговорил, защото истините са много. Аз подбирах винаги стих, с който можех да засегна и разработя социален проблем. Това ме привличаше и затова може би по този предмет ми беше интересно да работя.

— Пишеха ли ви оценки на тези проповеди?

— Учителят по омилетика ни оценяваше.

— А учеха ли ви да водите диспути?

— Горе-долу тия проповеди бяха форма на диспути.

— По време на проповедите другите имаха ли право да ви прекъсват, да ви задават въпроси?

— Не, не, само слушаха. Но през това време, докато службата вървеше в черквата, ние, атеистите, слушахме най-внимателно, а някои, които след туй станаха попове, се държаха по безобразен начин. Даже съм се чудил как имаха смелост, играеха на карти и понякога така се увличаха в играта, че започваха да викат и да се ругаят. И не само играеха на карти, но трябва да ви кажа, че повечето от тях бяха мерзавци и по характер.

— Каква атмосфера оставиха като цяло тези години у вас?

— Мисля, че това беше преди всичко необикновената романтика на пансионерския живот. По-късно, като четях колко хора на Запад са завършили различни училища в пансиони и какво влияние е имало това за тяхното духовно оформяне, разбирах всъщност какво съм получил през тези години. Безспорно е това голямо благотворно влияние, което е оказал върху мен престоят ми в Семинарията. Независимо от специфичността на това учебно заведение и всичките ми притеснения.

— Благотворно влияние да, но мисля, че в същото време остава и една потиснатост, която не се преодолява никога?

— Да, има такова нещо. Но не у всички, не у всички. О, какви груби души имаше там, какви легионери излязоха оттам!

— Къде отидохте, когато завършихте Семинарията? Вие завършвате тридесет и четвърта година?

— Да, завърших през тридесет и четвърта година. В тридесет и пета година за малко бях на село. Но между другото аз свърших при малко по-особени обстоятелства. Целият клас ни бяха изключили за стачка против някои преподаватели. Не се явихме на матура и чак на есента ни позволиха да се явим. Така че аз през цялото лято на тридесет и четвърта година трябваше да се готвя за тази отложена матура. Отидох в селото на един мой съученик — Полско Косово край Русе, за да се готвим заедно с него за изпитите. Цялото лято учихме с този мой съученик Димитър Михалев. Беше много добро момче, разбирахме се с него. Затова и той ме извика да учим заедно. У тях беше по-спокойно някак, баща му беше инвалид от войната, беше сляп и майка му се грижеше за него. А ние четяхме през лятото и така отминаха тези месеци. А и по-добре се учеше като бяхме двама, задачи решавахме заедно, изпитвахме се... На есента се явихме на матура, аз си взех всички изпити с отличен, но завърших с намалено поведение.

— През последните години в Семинарията вълнуваха ли ви въпросите за любовта, за брака? Разговаряхте ли помежду си за тези неща?

— Разбира се, че се говореше. Но имайте предвид, че ние бяхме пак разделени. Едни бяха като мен смотани, за жени не говореха, все за книги, за сериозни неща... А освен това ние бяхме до известна степен откъснати от светския живот. Отиваш си на село за два-три месеца през ваканцията, те изхвърчат като един миг и ти си тръгнеш отново за училище. Кое момиче ще тръгне с тебе за толкова кратко време. Тогава и нравите бяха малко по-особени... Пък и мен някак си не ме

харесваха момичетата. Имал съм винаги това чувство, че не ме харесват, че не съм този тип, по който летят жените. Ами аз бях кльощаво, черно и грозновато момченце. После каква перспектива можеше да има някое момиче с мен? Имах черна коса, даже малко къдравичка беше, но това не ме разкрасяваше особено. Бях може би прекалено свитичко момче.

— Харесването не се е определяло толкова от външния ви вид, а навярно не сте знаели как да ги очаровате?

— Може би, да! Като станах обаче писател, изведнъж взеха да ме харесват. Представяте ли си! Но аз винаги съм бил малко настрани от тези работи. Не ми е оставало време, пък и склонност не съм имал към подобни занимания. А в Семинарията бяхме още и един глупак използва моята наивност и един ден ме измами. Ама как!? Написва ми едно писмо и ми го дава, уж че това писмо е от някакво момиче. И вътре пишеше, че същото това момиче желае да се види с мене, да съм се покажел само на главния вход. А тоз измамник и още няколко души стоят и се хилят.

— Ама вие наистина ли отидохте на мястото на срещата?

— Отидох, защото не се досетих, че всичко това е измама. Все пак някоя си Хели ми пише, аз нали съм кавалер, трябва да правя уважение. Каква ще е тази Хели? А тя пишеше: „Аз идвам много често на богослужението в неделя, забелязах ви и много ми харесвате. Затова много искам да се срещнем.“ И т. н., и т. н. В неделя на богослужението наистина идваха какви ли не. Идваха там много млади момичета просто да ни оглеждат и да се закачат с нас. В полутъмното можеше да се види как им светеха очичките и как скачаха от лице на лице. То си личеше кой за какво е дошъл, но в тази възраст, докато са чисти поривите и наивна душата, човек все може да се излъже, както аз тогава се хванах на лъжливото писмо-обяснение... Пък и момченцата какво да правят, не са всеки ден с момичета, гледаха в черквата като прехласнати. Ние учехме шест години и фактически имахме една година в училище повече от цивилните ученици... Годините са много, но и материалът беше просто огромен... Та тогава аз отидох и чаках, чаках, но никакво момиче не дойде. И аз даже не се сетих, но като се обърнах и той — ха-ха-ха. Взеха и другите момчета да се смеят. Много ме огорчи това. Аз въобще много мразя измамата, много ме разстройва. От какъвто и характер да е, подлостта я ненавиждам.

— Този тип шеги, колкото и глупави да са, винаги засягат и уязвяват по-чувствителните натури.

— Аз просто се разстройвах от такива работи. Човек се сблъсква с една много грозна страна в характера на хората. Да бъркаш в сърцето на едно момченце, което е още толкова наивно, е чак жестоко. Та аз гледах като Тургенев герой на любовта. Пък и в тази възраст беше съвсем естествено да се вълнуваме от тези въпроси. Независимо от това, че бяхме затворени зад висока ограда, не можехме да се изолираме от тези мисли, от мечтите за някаква нежност и красота, за някаква близост... Стихове любовни не съм писал, но тези ми състояния бяха свързани с мечти и преживявания около книгите, които четях тогава.

— А докато бяхте в Семинарията, пишехте ли?

— Почти не. Много малко се занимавах с писане. Но вече мислех да пиша роман и той трябваше да се казва „Тревога". Това трябва да е било 1932—1933 година.

— У вас все пак е съществувала мисълта и желанието, че ще пишете?

— Разбира се. Може би не така ясно и оформено, но като мечта, като желание и насочване на интересите ми към творчество — да! Не случайно щом свърших училище, аз се свързах с кръжока „Христо Смирненски".

ПЪРВИ ПУБЛИКАЦИИ, ЗАТВОР, КРЪЖОКЪТ „ХР. СМИРНЕНСКИ"

— И все пак как започна животът ви, след като излязохте от Семинарията?

— Взех си през есента на тридесет и четвърта година изпитите и след това се появи въпросът: накъде? Точно с това започвам и книгата си „Как търсих бъдещето си". Нямах никакви средства, нито пък имаше откъде да ги взема. Майка ми изнемогваше съвсем. С нищо не можеше да ми помогне. Реших да ида в София отново. Макар и да гладувам, но ще отида в София. Какво можех да правя на село? Не се сбъднаха мечтите на баба ми да стана свещеник, а и тя беше починала наскоро. Майка ми никога не е искала да ставам поп. Дойдох в София и тогава Иван Г. Иванов ме прие при себе си на квартира. Сватове бяхме с тях, той все пак ми беше близък роднина. Иван беше шивач, печелеше добре за онова време и ме прие съвсем охотно без пари на квартира, докато се наредя някъде на работа. Та този наш сват се отнесе много мило, много човешки с мен. Беше добър човек. Почина преди две-

три години. Беше брат на мойта снаха, буля Пена. Буля Пена е жена на брат ми Къньо. Та нейният брат живееше на улица „Софроний“ и точно срещу неговата квартира имаше един конен полицейски ескадрон. Това беше един ужасен квартал на гальотаджии, на бедняци и проститутки. Тогава започнах да пиша разказите „Всемогъщият човек“. Бях решил вече да ставам писател, даже мислех да се издържам като писател. Разправях на шивача Иван Генев, че ще напиша голяма книга, ще я издам и ще взема от нея много пари. Той човекът какво да прави, вярваше ми, делеше храната си с мен и ме подслоняваше всяка вечер в малката си къщичка, в която и той живееше под наем. Майка му също живееше при него. Тя беше приятелка на мама и като нея вдовица от войната. Иван Генев беше моден шивач, имаше си ателие и наскоро се беше оженил за едно хубаво момиче. Вечер те се прибираха в стаята си, пускаха радиото да слушат музика и заспиваха щастливи. Аз оставах в кухнята да пиша. Трябва да ви кажа, че никога няма да забравя тези зимни вечери на улица „Софроний“, защото все пак имах подслон, топлина и светлина, за да работя. А навън беше студена зима, мъглива и пълна с тревога за утрешния ден... Но аз вечер като че ли забравях тревогата си, сядах в някакъв особен унес и пишех моите разкази под силното влияние на Андерсен...

— Аз мисля, че не се долавя такова влияние. Или много отдавна съм чела разказите на Андерсен. Защо все пак сте останали с такова впечатление?

— Може би защото в онези студени вечери, докато пишех разказите от „Всемогъщият човек“, аз непрекъснато си спомнях ливадата зад нашата стара къща. Спомнях си как лежах във високата трева и четях приказките на Андерсен, а над мен се синееше небето. Тези разкази, които пишех в мъгливия и беден Ючбунар, донасяха със себе си аромата и топлината на слънцето от моите детски дни... Така се родиха десетте разказа от тази моя първа книга, която фактически стана втора.

— Имате предвид времето и историята на нейното издаване ли?

— Да, именно по време на излизането си тя стана втора, макар че е първата ми книга с разкази, която съм написал... Натъкмих тогава тези разказчета, направих книжката и след големи притеснения я занесох на Добромир Чилингиров. Бях чул, че помагал на такива като мене. Той живееше на улица „Карл Шведски“. Чилингиров ме посрещна много внимателно

и любезно, взе ръкописа и каза да му се обадя след една-две седмици, дотогава щял да го прочете.

— На машина ли бяхте написали тази своя първа книга?

— Не, откъде машина! Занесох му ръкописа, написан на ръка с черен молив. Спомням си, че се бях постарал доста красиво да го препиша.

— Вие познавахте ли преди това Добромир Чилингиров?

— Не, не го познавах. Само знаех, че е син на писателя Стилиян Чилингиров. Но бях слушал от много хора за него, че помагал на такива като мен, когато имал възможност.

— Какво впечатление ви направи Чилингиров, когато му занесохте ръкописа на първата си книга?

— Първият път бях много объркан и може би не съм имал възможност да осъзная този контакт като нещо визуално... Но минаха двете седмици и аз отново застанах пред неговата врата със свито сърце. Той излезе в някаква работна дреха, която ми направи впечатление, защото по нея имаше много ширити и кадифена яка. При тази втора среща ми се стори твърде странно и лицето му, беше необикновено бяло, като варосано. Беше уморен или пък косата му, сресана назад, го е правела такъв. Гласът му не беше много изразителен, някак равен и спокоен. Каза ми, че е прочел ръкописа ми и че му е харесал, но в момента имал някакви затруднения, да почакам два-три месеца...

— Как приехте този отказ?

— Не го приех като отказ. Напротив, бях щастлив, че го е харесал, че се държа с мен като с равен. Просто се почувствувах автор. Та аз съм бил на двадесет и една година... Но после наистина трябваше да си прибера ръкописа. Той ми се извини, че нямал възможност да я издаде в момента... Трябваше да чакам да дойде времето на тази моя книга...

— Споменахте за кръжока „Хр. Смирненски". Кой ви заведе в този кръжок?

— Да, малко избързах в обясненията си. Както ви казах, щом свърших гимназия, аз се свързах с кръжока „Хр. Смирненски". Дадох на Челкаш два разказа, той ги прочел, харесали му, позаинтересувал се кой съм, що съм и веднага ме включиха в кръжока. Тогава се подписвах Камен Карали. Челкаш е човекът, който ме откри и ме въведе в кръжока. И в литературата, разбира се, с подкрепа и насърчение. А да срещнеш такъв човек, когато правиш първите си стъпки, това е много важно. Искам да ви кажа, че този момент, когато ми приеха тези два разказа в кръжока, беше не само много важен за мен,

но и някак си преломен. Разказите бяха „Кучешки живот“ и „Нероденатa любов“. Даже разказът „Кучешки живот“ беше отпечатан в сборника „Сигнали“.[27] Челкаш беше ръководител на кръжока „Христо Смирненски“ и в същото време политическа връзка между прогресивния печат и младите писатели. Аз винаги съм се отнасял с чувство на признателност към него.

— Но това са вече вторите ви печатни произведения, или вие ги смятате за първи?

— Вторите, но фактически първите. Ако имате предвид онова разказче от прогимназията, за което ви разказах, то това си беше съвсем ученическа работа и едва ли би могло да се смята за начало. Свикнал съм тези два разказа „Кучешки живот“ и „Нероденатa любов“ да ги смятам за първи прояви на писателската ми работа... Нека да ви кажа как стана това. Аз и по-рано ви споменах, че точно с тези два разказа усетих как преминавам някаква граница. И двата разказа бяха написани непосредствено, искрено и стояха по-близо до живота. Усетих, че преодолявам книжното, че стъпвам на здрава почва.

— Имахте ли още тогава това усещане, или по-късно си дадохте сметка, че е било така?

— Още тогава имах това усещане. Съзнавах още тогава, че преминавам от едно любителство към по-сериозно и по-близо до живота творчество. Тогава разбрах като че ли цялата сериозност и тежест на поетия път. Стана ми ясно, че мога по този път да вървя и да успея само ако упорствувам и продължавам да работя кртовски.

— Добре, но вие казахте, че през това време, докато сте били в Семинарията, почти не сте писали. Как стигнахте до натрупване на известен опит, за да се разделите с етапа на любителството?

— Аз наистина съм писал малко през тези години. Бях започнал да пиша романа „Тревога“, за който ви споменах, но го пишех със самонадеяността на юноша, който си мисли, че всичко е възможно, стига да го пожелае. Подражавах на „Желязната пета“ и изобщо на Джек Лондон. Но всичко това беше твърде книжно, твърде безпомощно. После написах двата разказа, които дадох на Челкаш. Повикаха ме в кръжока, поговорихме, изслушах какво ми казаха и другите и изведнъж видях новото в себе си. Това беше един миг, в който нещо като че ли се отприщи в съзнанието ми. Казах си: „А, значи аз съм налучкал.“ Дотогава човек става все пак жертва на фалшив патос или на фалшива романтика. Изведнъж с тия разкази аз

горе-долу налучквах вече ония струни, които звучат убедително, звучат реалистично.

— Имахте ли конкретни поводи за тези разкази?

— Нямах конкретни поводи. Разказът „Нероденáта любов“ до голяма степен ми е навеян от едно стихотворение на Иржи Волкер. Мисля, че в стихотворението се говореше за едно момиче, което от мизерия не може да си позволи да има дете и пр., и пр.

— Но това е било само подтик за вас, иначе действителността ви е предлагала достатъчно такива примери по онова време?

— Именно в това отношение действителността наистина можеше да надмине всички очаквания. Познавах и една акушерка, която ми е разказвала много подобни случаи. И това бяха неща, които ми дадоха повод да се замисля и да напиша как мизерията и любовта си пречат и колко гибелна може да бъде понякога мизерията за любовта. Това е „Нероденáта любов“, а разказът „Кучешки живот“ просто ми е навеян от мизерията и нещастията, с които ние на всяка крачка се сблъсквахме, пък и толкова често самите ние не бяхме никак далеко от тези състояния... Та затова винаги казвам, че тези два разказа имаха много голямо значение за мен, защото от любителството аз вече минах към нещо по-солидно.

— Имате предвид по-солидно като професионализъм?

— Да, именно в професионално отношение. Дотогава пишех, ама то и на мен ми звучеше като нещо нереално.

— Но сам ли така го възприемахте, или някой ви помогна, обясни ви тези неща?

— Никой нищо не ми е обяснявал... Аз така го възприех, сам почувствувах разликата между предишните ми разкази и тези двата.

— Не сте включили никъде в изданията след това тези разкази?

— Не, имах намерение да ги включа, но, не зная защо, не го направих. Тогава работех във въздържателното движение, бях включен в редакцията на списание „Трезвост и култура“.[28] Обикаляхме местата, където се събираха писателите и събирахме подписи за въздържателното движение и сътрудници за списанието. То беше ново списание.

— В тридесет и пета година вие публикувате в това списание „Любовта на баща ми“.

— Аз дори съм го забравил... Но тогава ме повикаха на улица „Граф Игнатиев“, там беше редакцията на „Младежки

преглед".[29] Челкаш ме запозна с Александър Димитров — Сашо. Той отговаряше за младите, отнасяше се с голямо разбиране към нас и аз много го обикнах. Та в редакцията на „Младежки преглед" за пръв път видях и Челкаш, и Сашо Димитров.

— Това е вече тридесет и пета година ли?

— Мисля, че беше тридесет и пета през април и май. Малко преди да вляза в затвора. В затвора имаше литературен кръжок, но там малко пишех. Повече четях. Много усилено четях Чехов, Мопасан, Толстой. Единият от тези разкази излезе, както ви казах, в сборника „Сигнали". Това беше един сборник, фактически подготвен от Комсомола. Негов организатор беше Емил Шекерджийски. Сашо Димитров беше политическият ръководител, без да се намесва пряко.

— Другият ви разказ „Неродената любов" излиза в „Младежки преглед" през същата 1935 година.[30]

— Да, това беше, ако не се лъжа, седмичник, който се наблюдаваше от Сашо Димитров. Вестникът беше легален, но се ръководеше нелегално от партията. А Емил Шекерджийски и Челкаш бяха легалните ръководители на вестника, те отговаряха пред властите за неговото списване. Тяхната грижа беше около тези издания да се събират прогресивни млади творци. Вестник „Младежки преглед" всъщност беше трибуна на кръжока „Христо Смирненски". Ние не се събирахме само да четем и да обсъждаме, а съвсем естествено искахме да видим и отпечатани нещата, които пишехме... По същото време с мен в кръжока влезе още едно момче, което Челкаш много високо ценеше. Това момче се казваше Христо Руменов, беше много талантлив, но за съжаление загина по време на бомбардировките. Христо Руменов беше мълчалив, с хубаво чувство за хумор. Той беше чиновник, мисля счетоводител в някакво предприятие. Аз бях все безработен. Това беше ужасно! Никой с нищо не може да ти помогне. Иван Генев ми даваше храна и квартира, но представете си как съм се чувствувал! Млад, прав, здрав, а да не мога лев да изкарам. Седях при тоя добър човек известно време, после реших, че не мога повече. И точно по това време с мен се свърза Асен Чаръкчиев, който сега се пише Кожаров, това е философът Кожаров. Та по същото време Асен започна да ми възлага нелегална работа. Накара ме веднъж да хвърля позиви в Университета: даде ми след това пишеща машина и като ми я даваше, каза: виж какво, ти си без работа, ние ще ти възлагаме да преписваш някои неща без пари, но ще ти плащаме квартирата. Така се

озовах на улица „Владайска“ — 39. Аз бях много доволен и на това, защото при Иван вече ме беше срам да живея.

— По същото това време в живота ви се появява и Чочо Сан, както я наричате в книгата си „Как търсих бъдещето си“. Коя е Чочо Сан?

— Чочо Сан е момичето, в което аз се бях влюбил. Тя беше още ученичка в гимназията. По-късно тя ми носеше в затвора храна, както и кураж и топло чувство, че някой мисли зад стените на затвора за мен, чака ме, тревожи се за съдбата ми.

— По-късно тя ви става съпруга?

— Да, това е първата ми съпруга.

— Как се запознахте с нея?

— Запознахме се във въздържателното дружество. Като ученичка тя участвуваше в така наречените маркс-ленински кръжоци. Казваше се Виска Давидова, беше от еврейски произход. Баща ѝ работеше в испанската легация като съветник. Нейните родители бяха за онова време състоятелни хора, много прогресивни. Разказвам ви това, за да разберете защо тя имаше възможност да ми носи храна в затвора. Майка ѝ беше домакиня. Виска имаше и една сестра Мери, която беше също прогресивно момиче. Мери беше по-голяма от Виска, покъсно се омъжи за българин и заедно с него отидоха да следват в Чехия. Този човек се казваше Цветко Цветков, беше инженер, а самата Мери завърши медицина. Починаха и двамата от рак доста млади. Въобще от тая фамилия почти никой не остана. Семейството се стопи някак. Много печална история. Почина наскоро и бащата на Виска; той все пак доживя до 94 години. За него се грижеше внучката му Весела Цветкова, режисьор на документални филми. Тя също завърши в Чехия. Аз дълго време поддържах връзка с тях, колкото и това да ми е било тежко... Винаги ми напомняше за Виска... Стараех се да им помогна с каквото мога... Та тогава се запознахме. Отначало нашите връзки бяха главно по линия на това въздържателно дружество. В това дружество участвуваха повечето момичета. Аз май пропуснах да ви кажа, че още в Семинарията бях много активен въздържател. Даже там бях избран за секретар на Ученическия неутрален въздържателен съюз в България. Това стана последната година, докато бях в Семинарията. Значи е било 1933—1934 г.

— За вас това е било една допълнителна възможност да излизате?

— Излизах, но само когато имаше някакво заседание. С мен

идваше и един учител, който отговаряше за нас. Мисля, че се казваше Пенов. Бях натоварен с организационна работа в национален мащаб. Бяха ме избрали за секретар, като са предполагали навярно, че в Семинарията хората са по-сигурни и едва ли ще има ученици с леви убеждения. После разбраха кой съм, но беше късно да ме сменяват. По този начин аз прикривах и закрилях чрез тази организация всички прогресивни ученици, които влизаха във въздържателното дружество в Семинарията. А те не бяха малко. Михаил Кючуков беше в движението. Сега е пенсионер вече, но дълго време беше на отговорна партийна работа. В София ни бяха свързали с Първа девическа гимназия. Там се запознах с Мери Давидова, сестрата на Виска, а по-късно и със самата Виска. Кина Ангелова беше също в това движение. Чудесен човек е Кина Ангелова, но за съжаление много тежко пострада в една катастрофа. Надя Живкова, жената на Живко Живков, също беше в тази гимназия и в дружеството. Имаше и момчета, но те като че ли бяха помалко. Тодор Кънчев, Христо Георгиев, юрист. В последната година на Семинарията отивах на конгреси, на съвещания. Помня един конгрес в Казанлък, където си дадохме голямо сражение с легионерите. Легионерите бяха главно от Търново и Габрово. Представителите на София и другите градове бяха попрогресивни. Успяхме да им дадем достоен отговор... От Казанлък имах стари спомени. Като ученик в първо отделение, ни заведоха в Казанлък да видим и ние град. Аз дотогава бях виждал само Дряново. Заведоха ни в Казанлък, разпределиха ни по квартири, но за мен и за още едно момченце нямаше място. Учителят ни се сети, че от нашето село има един ученик в педагогическото училище; обажда му се да ни приеме в квартирата си. Оказва се, че този ученик, когото ние наричахме бай Никола, живее в една квартира с Георги Караславов. Разбира се, веднага ни отстъпват квартирата си, а самите те отидоха да спят у други хора. Стана така, че аз спах в леглото на Георги Караславов. Години след това той споменава този случай на шега в анкетата си.[31] Караславов много пъти след това е идвал в Керека с бай Никола, но не сме се виждали. Ето как още в първо отделение аз съм спал в леглото на Караславов, без да знам, че вече съм се докоснал до един жив писател. Та тогава прочетох си аз доклада на този конгрес в Казанлък, че като гракнаха против мен легионерите. Не само учениците, но и учителите. Особено свиреп беше един учител от търновската гимназия, който е от едно съседно село до нашето, село Буковец. Този учител ме обвини, че съм бил кому-

нист, че прикриваме комунистите във въздържателното движение и т. н., и т. н. Едва що не стана сбиване; те бяха готови да започнат, но се размина. Все пак ние победихме, бяхме повече, а за самия мен това беше една голяма проява. Затуй, като се върнах после в Семинарията, бях гледан накриво. После ни изключиха и завършихме с намалено поведение; на тях им беше ясно, че някои от нас са вече оформени комунисти не само по убеждения, но и по действия. При това те нямаха сериозни доказателства, ако ги имаха, направо щяха да ни изхвърлят. А тогава легионерите не си поплюваха, налитаха на бой и жестоко се разправяха с такива като нас. Те знаеха, че властта е с тях и нищо не ги спираше... И да видите каква ирония на съдбата. Един от най-разпалените легионери след Девети септември се оказа доста хрисим, ни лук ял, ни лук мирисал. Когато решихме да строим жилище, Мария започна да търси подходящо място в квартала, където е живяла. Попадна на една малка къщичка, в която живееше нейна съученичка. А тогава се слагаха надписи на самата къща. Мария казала на Ани, че ние сме кандидати и попитала можем ли да се включим. Включихме се. Наскоро след това се разбра, че в същата кооперация бе включен и легионера. Престори се, че не ме познава. Пък и аз не исках да го тревожа. Нямаше някакви идейни прояви.

След конгреса в Казанлък аз си тръгнах за село пеша през Балкана: Казанлък, Габрово, Керека. Пеша, по сандалки, даже и бос ходех за по-леко. Няма да забравя този преход през Шипка! Същинска романтика! Ентусиазъм, радост, задоволство от победата!

— Сам ли го извървяхте този път?

— Имаше донякъде с мен едно момче, но после през цялото време до Керека все сам вървях. Това момче се казваше Христо и беше от Габровските села. Конгресът беше в края на учебната година и веднага след това започна ваканцията. Аз затова и се прибрах на село.

— Значи с Виска и сестра ѝ се запознавате още докато сте в Семинарията?

— Последната година, последната година. Върнах се в София, стоях известно време при Иван Генев и през цялото това време търсех някаква работа. Но никъде нямаше работа за мен, никъде. Аз нямах никаква специалност. По едно време бях за малко и в една адвокатска кантора, но не се задържах дълго там, работодателят ми реши, че просто „не му върви с мен". Всеки път като ме изпращаше до съда, за да видя резултата

от делата му, аз се връщах и казвах с известно злорадство прословутото „без последствие“. Тоест: и това дело е загубено! Изглежда, че не съм могъл да прикрия своята ирония и презрение. Адвокатът беше доста охранен млад човек, навярно син на богати родители, защото по всичко си личеше, че не изпитва нуждите на бедните адвокати. При него ме прати моят съученик от Семинарията Иван Найденов от Чепеларе. С Ваньо много се обичахме и той се опита по този начин да ми помогне. Обстановката обаче при адвоката беше тягостна и душна. Не можех да го търпя с неговото самозадоволство и чревоугодие. Сутрин обичаше дълго да седи с чай в ръка. Пиеше си чая, ядеше банички, а аз срещу него преглъщах, защото винаги бях гладен.

— Той не ви ли канеше и вас?

— Как ще ме кани! Ние не бяхме нито приятели, нито пък съдружници. Вие нямате представа как се отнасяше той с такива като мен — съмнителни елементи... При него често идваше един белогвардеец, доста реакционно настроен, от време на време си позволявах да влизам с него в литературни спорове. От тези спорове адвокатът навярно разбра накъде клонят моите убеждения и побърза да се отърве от мен.

— Нека да уточним тези неща, другарю Калчев. При адвоката вие работите преди затвора?

— Преди затвора, преди лятото на тридесет и пета година.

— А кога точно живеете при шивача Иван Генев? Струва ми се, че разказите за „Всемогъщият човек“ ги пишете покъсно, а не през зимата на 1935 година?

— Ами може и да съм объркал някои неща, защото аз всъщност на два пъти живях при Иван Генев. И преди да отида в затвора, и след като излязох, когато бях изпаднал също толкова, ако не и повече. Но разказите от „Всемогъщият човек“ ги пиша вече след затвора, някъде към тридесет и седма, тридесет и осма година. А тридесет и пета година аз съм все още в кръжока и едва навлизам в литературата.

— Все по това време вие започвате да се подписвате и като Александър Веснов?

— С Александър Веснов започвам да се подписвам вече след затвора.

— Не е съвсем след затвора, защото още в тридесет и пета година в книжка осма на списание „Нова литература“[32] вие публикувате разказа „Проклета пролет“. Може би в самото навечерие на затвора.

— Може и така да е, не си спомням точно.

— С този псевдоним имате само един разказ?

— Май че беше само този разказ, за който стана въпрос — „Проклета пролет“. Не си спомням други разкази да съм подписвал с това име. С Камен Карали имам повече неща...

— Вие с този псевдоним влизате и в кръжока „Хр. Смирненски“?

— Да, тези два разказа, които дадох на Челкаш, бяха подписани с Камен Карали. Но аз тъкмо бях набрал знания и увереност, че съм на прав път и ето, че през лятото на тридесет и пета година ме арестуваха.

— Прави впечатление, другарю Калчев, че Виска не се е изплашила, не ви е изоставила и през цялото време на затвора е идвала, носила ви е храна, вдъхвала ви е вяра. Имала е, изглежда, благороден и лъчезарен характер?

— Тя беше един много чувствителен човек, беше в същото време и много начетена. Обичаше да декламира, искаше да стане артистка. Това бе нейна мечта, тя много се трудеше и успя да осъществи мечтата си, но, уви, само три години се порадва и всичко свърши... Тъкмо я бяха приели след 9. IX. 1944 г. в младежкия театър, замина на летуване във Варна с детето, и край... А сме имали много хубави моменти с нея. Дълго време не можех да пиша за Виска. Даже майка ѝ, която преживя много тежко смъртта ѝ, много пъти ме е карала да напиша нещо за нея, а аз просто не можех. Не бях в състояние. Трябваше да минат толкова много години, за да мога да сторя това... Не зная даже дали съм успял да предам вярна представа за нейния образ и характер. Ето, сега например да седна да пиша за дъщеря ми Лидия... Не бих могъл... Мога да пиша за нея, но само в дневниците си, за да ми олекне, да не забравя някои неща, но в никакъв случай не в художествено произведение... А Виска беше всеотдайна ремсистка, много добра стенографка. Още преди Девети тя отиде при баба Парашкева и записа първите спомени за Георги Димитров, разказани лично от неговата майка. Това беше по поръчение на Комсомола.

— Всъщност оттам ли започна и вашият интерес към личността и делото на Георги Димитров?

— Оттам. Точно от тези спомени, които баба Парашкева разказа тогава на Виска. Тя ги запази, дешифрира ги. За съжаление само два-три сеанса бяха проведени, полицията ги подуши и те не можаха да продължат. Срещите трябваше веднага да се прекратят. Но след Девети септември част от стенограмите бяха публикувани, а по-късно предадени и в музея на

Георги Димитров... Виска обичаше литературата, нея я познаваха всички наши писатели, всички мои колеги. След Девети нейният глас често се чуваше по радиото, тя декламираше много хубаво. Много обичаше да декламира Вапцаров. Тя премина школата по актьорско майсторство на Дановски, на Стаматов... Невероятно жизнен човек беше, а ето какво се случи... Човек не знае какво да мисли! И да ви кажа, оттогова жестоко ме занимават тези проблеми — за живота, за смъртта. А все стигам до онзи извод, до който е стигнал героят на Хайне в стихотворението „Море", ако си спомняте. Седи на брега на морето един човек, гледа морската стихия и все се пита: „Откъде идваш, къде отиваш, кажи ми, море!" И накрая Хайне със свойствената си хапливост, която стига понякога до саркастичност, казва: „И на брега стоеше един глупец и питаше..." Та горе-долу и аз, и ние всички понякога изпадаме в това положение. Питаш се, питаш се и накрая виждаш, че всичко това са реторични въпроси. Но какво да кажеш... Стискай зъби, карай нататък, докъдето може... Докъдето може... Няма друго спасение... Какво да кажа, хайде вече любов, любов, но години наред не можех да се примиря, че един млад човек е изчезнал. Тя беше шест години по-малка от мен...

— То се е превърнало като кошмар за вас.

— Нещо повече от кошмар... Имало е моменти, когато съм я сънувал как ми се обажда по телефона отнякъде. Представяте ли си, тя умряла, а аз водя разговори по телефона с нея. След туй се събуждам разстроен, потресен. Един път пък сънувам как я срещам, тя знае вече, че съм се оженил, не ми се сърди, но ме пита къде отивам... Ето такива сънища... Аз не съм ги разправял тези неща досега, твърде мъчителни са. Не че вярвам в сънища, но да видите какви кошмари съм преживял. И така се нареди животът, че трябваше и дъщеря ни да загубя... За да я сънувам и нея понякога, че не е вече болна, че ето, още малко, ще намерят лекарство и тя ще оздравее...

— У вас е имало надежда, че не може да си отиде така, след всичко, което ви се е случило?

— Абсолютно... Какво да ви кажа, това е безнадеждна надежда. Човек се надява до последния миг на някакво чудо... Та ето, с такава цена аз плащам моята писателска и човешка съдба. Зад успехите, зад славата стои невероятната болка, мъка, страдания... На булевард „Руски", където е музеят на революционното движение, на витрината понякога слагат снимки. Веднъж се спирам и виждам Виска. В една група

ученици с Анушка Драгиева. Тя с Анушка е работила. И в една група гледам на снимката Анушка, Виска, Тодор Кънчев и още едно-две момичета. Фотографирани, сложени там. И като я гледах, то дете, с ученическа престилка. Можете да си представите какво ми беше! Стоя и гледам, с изключение на момчето всички бяха изчезнали... Ние с нея наистина имахме много хубави часове независимо от бедността и опасностите. Живеехме в естествената си среда, сред революционната младеж. А като бях в затвора, Виска идваше редовно и се запозна с всички жени и майки на затворниците, които по същото време бяха с мен. Изобщо тя беше много сърдечен и контактен човек... Веднага след Девети нея я взеха в радиото. Лидия и тя започна от радиото. Като завърши история на изкуствата, отиде в радиото. Гордееше се, че е там, където е била и майка й.

— Тя спомняше ли си я?

— Почти не, тя беше много малка, едва на пет годинки... Все трупаме опит, опит... А за какво ни е този опит, като не може да ни помогне...

— Опит, опит, но човек фактически е съвсем безпомощен пред тези неща.

— Понякога си мисля, че няма вече щастливи хора. Че на човека все нещо му пречи, за да бъде действително щастлив. ...Или може би излизам съвсем от личното си състояние. Но дали въобще е възможно. Аз като си помисля... Сега като умря Людмила Живкова, първата ми мисъл беше за баща й. Викам си: тежко му и горко! Всичко друго ще тъгува, ще тъгува, но ще мине време и тъгата ще намалее и в сърцата на приятели, и в сърцата на близки... А за бащата, за родителя, няма утеха и няма забрава... И го знам това по себе си. Няма спасение! Мъката е толкова страшна, че няма спасение...

— Голямо е съжалението за този, който си отива, особено ако той е млад човек, но за родителя това е жестока съдба.

— Непоносимо жестока... Понякога си мисля какво значи това, млад човек да си отиде?! Защо става така?! Когато Лидия умираше, лекарят ми казва, че няма спасение. А на мен ми идеше да крещя: „Но как, как е възможно!?“ Разбирам, че това са реторични въпроси, но все пак не можех да престана да се питам как е възможно така да се разрушава един живот. Гледал си го от мъничко, треперил си над него, изучил си го, възлагал си толкова надежди и радост на това същество и изведнъж край!... Тя завърши в Полша история на изкуствата, върна се, започна работа. После се омъжи за сина на Не-

дялко Месечков — Ивайло. Отиде в добро семейство, дете роди, момченце, Сашко... И изведнъж всичко свърши... Тъкмо беше започнала да пише. Слава богу, че събрахме повечето й публикации и ги издадохме...[33] Тя имаше отривист, стегнат стил, хубаво пишеше...

— Тя е била съвсем в началото, когато човек започва да се оформя като творец.

— Да, тя тъкмо навлизаше в света на изкуството, вече не като възприемане, а като тълкуване и интерпретиране. Мария е художничка и много й помагаше в това отношение. Лидия споделяше с нея, даваше й статиите, които написваше. Съветваше се, проверяваше, искаше да разбере дали оценката й е вярна... Постепенно навлизаше в света на изкуството, създала си беше широки връзки с художници и критици, особено от младото поколение. Беше приятелка с Аксиния Джурова, Димитър Димитров, Татяна Вучева и др. Те бяха в един кръжок, приеха я много ласкаво, когато отиде при тях за пръв път. По-късно стана и член на СБХ като критичка. Големи надежди възлагаха на нея... Та моето житие-битие от село и тука, в София, е такова горе-долу... Фактически моето истинско, дълбоко и, бих казал, социално запознаване със София беше след като завърших Семинарията и започнах да се сблъсквам с безработицата, инквизициите, затвора...

— Вие дълго време сте без работа преди Девети?

— Много дълго, почти не съм имал работа. Фактически чак след Девети започвам постоянна работа. Имаше един период, когато бях за малко в счетоводството на дружество „Петрол", но то беше кратко. Безработица ужасна. Да нямаш пари, да няма с какво да се нахраниш, да няма къде да отидеш. В село наистина е тежко и там, но все пак е по-поносимо. А тук, в града, няма кой да те погледне! Като че ли на всеки съдбата му е отредила изпитания в определен период от живота му... За мен тогава, че бях без работа в ония години, беше просто трагично.

— Имали сте сили да издържите, защото сте вярвали, имали сте цел, чакали сте по-добри дни и сте знаели, че те ще дойдат.

— Да, нас ни крепеше вярата. Въпреки всички страдания ние се борихме. Аз бях дълбоко убеден, че това е временно, че ще дойде краят на тези хора, които ни държаха гладни, измъчваха ни по участъци и затвори, убиваха ни. Бяхме сигурни, че техните дни са преброени... А знаете ли какво ми е било, като ми кажеха, виж твоите връстници, всеки се е подредил,

станал е нещо, а ти? Викам, каквото щат да стават, аз си имам свой път! И ето, логиката на събитията и историята оправда нашите надежди. В туй отношение ние сме били наистина щастливо поколение. Видяхме, преживяхме и сами изстрадахме епохални събития. Независимо от глада, мизерията, страданията... Веднъж в затвора дойде майка ми на свиждане. Гледахме се през решетката. Тя плаче, а аз се смея и й говоря, за да я успокоя: „Не се тревожи, мамо, тук са най-добрите хора, зад решетките", а тя ми вика: „Ти, какво се зъбиш?" Искаше да каже, какво се смееш, аз ти казвам, че си в затвора, а ти се смееш... Тя горката много тежко преживя моето арестуване.

— Как е узнала майка ви за вашето арестуване?

— Научила от вестниците. Тя не четеше. Майка ми, както ви казах, беше неграмотна. Но в село чорбаджиите получаваха вестниците „Утро", „Зора" и др. И един ден видели на цяла страница съобщение,[34] че е разкрита голяма конспирация. Това съобщение било с портретите и имената на арестуваните. И представете си, моят портрет също бил публикуван като на опасен конспиратор.

— Колко души бяхте, когато ви арестуваха? В действителност така ли става, както е описано в книгата ви „Градът на нашето страдание".

— Така беше, както го пиша. Мен ме хванаха в квартирата, трябваше да изпълнявам разни технически задачи, пишех позиви на машината и др. А квартирата ми служеше за подслон и явка на нелегални. При мен е бил Методи Шатаров, Антон Югов и др. Разбира се, аз не им знаех имената. После, чак след Девети септември например видях в „Работническо дело", че е убит Методи Шатаров, в самото навечерие на свободата! Видях портрета му. Бях така потресен, че само си повтарях: „Но той е бил при мен!" И си спомнях, кой знае защо, за литературните разговори, които водехме с него, за неговата деликатност, когато разбереше, че не съм ял. Мъчеше се деликатно да ми предложи храна, уж и самият той е гладен... Изобщо това беше човекът, за чиято смърт аз плаках... А квартирата ми използуваше и Асен Чаръкчиев, с когото поддържах пряка връзка. Него го арестуваха в моята квартира. Става престрелка при опит за бягство, раняват го и го арестуват. Аз нищо не знаех за тоя инцидент. Връщам се спокойно в къщи. Носех в ръката си хляб и диня за вечеря. Звъня на вратата, чакам, но никой не ми отваря. По едно време се отвори и един полицай извика насреща ми: „Горе ръцете!" Аз не разбрах до-

бре какво точно иска от мене. Казвам на шега: „Как горе, нали виждаш, че държа диня?!“ Той ми перна ръката, динята се разби на парчета, хвана ме за яката и ме блъсна вътре.

— Какво си помислихте в този момент, какво почувствувахте?

— Помислих си, че навярно някакъв провал е станал. Но не знаех точно какъв. А това е и най-страшното, че нищо с положителност не знаеш: кой е арестуван, за какво и т. н. Изтласкаха ме навътре в апартамента, започнаха да ме обискират. Хазяйката ми беше майка на голям революционер, Митрето, който е бил лична охрана на Георги Димитров през двадесет и трета година. Още във Вършец го арестуват, бият го в Дирекцията на полицията, после го хвърлят от петия етаж. Семейството се казваше Хаджимитреви, те бяха с македонски произход и живееха на улица „Владайска“ 39. Та вкараха ме в хола и започнаха да ме обискират. Аз бях по лятна риза, при това червена. Това ги вбеси още повече. Бяха ме чакали с часове да се върна, бяха преобърнали всичко, подготвили и протокола за моето арестуване.

— Намериха ли наистина някакви компрометиращи неща?

— Нищо особено, един топ хартия и една пишеща машина. Какво е това? Ами, викам, аз съм писател. Какъв писател си ти бе? Писател съм! И с тая версия тръгнах за полицията. Взеха с мен пишещата машина, хартията и едно дървено сандъче. Дървеното сандъче беше с двойно дъно. Ако само се бяха сетили да го отворят или пък да го разбият, щяха да намерят там циклостилните листове, позивите и всичко това щеше да ми отежни положението. Но това сандъче отиде в полицията, седя там, дойде и в затвора с мен и никой не се досети, че може да е с двойно дъно и да има нещо в него. Колко страх съм брал за това сандъче! И чак в затвора успях да измъкна тези неща.

— Просто случайността ви е спасила.

— Наистина имах късмет. Кой знае пък, ако ги бяха намерили тези неща, под какъв параграф щяха да ме подведат. По-късно дори написах едно разказче за деца. После това разказче излезе и в отделна книжка. Как сандъчето минава от едно място на друго, а в себе си носи червеното знаме и никой не го открива . . .

— „Приключенията на дървеното сандъче“ ли?

— Да, да. Но то е за деца. Всъщност моята хазайка наистина беше запазила знамето на Септемврийското въстание. Тя го крила толкова години и чак след Девети септември го преда-

де. Чудесна жена беше баба Донка. В нейната квартира е живял и Радевски преди мен. Въобще тя беше революционна квартира. Дядото имаше бакалничка на ъгъла срещу Сметната палата. Баба Донка имаше две дъщери, и двете стари моми, които все тихо говореха и се движеха безшумно като сенки. Бяха изминали толкова години, а те не забравяха смъртта на брат си Димитър Хаджимитрев. Траурът като че ли завинаги се беше установил в тази къща...

— С какво обвинение излязоха против вас в полицията?

— Нищо конкретно не знаеха за мен, но ме държаха четиридесет дни в Дирекция на полицията и през цялото време се опитваха да се доберат до някаква нишка. Не можете да си представите с какви отвратителни и страшни изтезания бяха пълни тези 40 дни. Казвай, та казвай, каква е тая машина? Защо ти е, какво си писал на нея? Аз държа на моята версия, че съм писател. А може ли писател без машина. Те продължават да ме бият и тогава там стана нещо много интересно. Една сутрин ме извеждат до тоалетната на най-горния етаж. Поглеждам през решетката на прозореца да видя къде съм. Пред мен се откри дълбока шахта, вътрешния двор между сградите. Изведнъж, както съм се залепил на решетката, някъде срещу моя прозорец, чувам някой да ми шитка. Поглеждам натам и виждам Асен Чаръкчиев, когото бяха арестували преди мен. Гледа ме той и шепти: „Ще казваш, че машинката съм ти я дал аз, да си изкарваш прехраната.“ Ей, добре, че той успя да ме предупреди какво е казал. Въздъхнах — най-после уеднаквихме показанията си, намерихме синхрон! На следващата нощ ме извикаха на разпит. Те само нощем разпитваха. Тогава казах: вижте какво, тая машинка ми я даде Асен Чаръкчиев, за да пиша коли на студентите и да си изкарвам прехраната. Че като ме започнаха отново — бой, бой, бой! А защо досега ни лъга? Защо досега говореше едно, а сега — друго. Щяха душата ми да извадят. Откъде да зная, че Асен ще каже именно това. И заради разминаване в показанията ни отмъкнах толкова много бой!

— Някакви сериозни увреждания на здравето останаха ли ви оттогава?

— Е, ревматични заболявания от влагата и побоищата остават, но кой ти обръща внимание на тези неща, щом си се отървал от най-страшното. Другото отминава и зараства, не се забравя само ужасът от издевателствата на човек над човека. А те какво ли не измисляха. Заплашваха ме, че ще ме убият. Караха ме да пиша прощално писмо: прощавай, майко, аз се

разделям доброволно с живота и т. н. Аз знаех, че това са трикове от тяхна страна, но в същото време си мислех — може пък и наистина да ме убият, какво значи за тях един човешки живот! На четиридесетия ден ме натовариха в една камионетка и ме закараха в затвора.

— Имаше ли образувано дело?

— И образувано дело, и присъда, и накрая в затвора...

— След затвора вие отново се връщате в кръжока „Хр. Смирненски"?

— Да, след затвора аз пак потърсих моите колеги. Копнеех да се потопя отново в атмосферата на тези литературни сбирки.

— Много е писано за този кръжок, но какво е неговото влияние лично върху вас?

— Трябва да ви кажа, че в моята писателска съдба този кръжок изигра извънредно голяма роля. За този кръжок наистина е писано и разказвано много, но всеки е видял и възприел нещата от своя гледна точка.

— По същото време ли се записвате и в Свободния университет?

— В трийсет и седма година. А в кръжока „Хр. Смирненски" бях още преди затвора. В него като основно ядро членуваха: Димитър Чавдаров — Челкаш, Андрей Гуляшки, Иван Мартинов, Павел Вежинов, Христо Руменов. По-късно привлякохме Пантелей Зарев, Веселин Андреев, Емил Манов, Валери Петров. Емил Манов и Валери Петров бяха от по-младото поколение. Александър Димитров отговаряше за нас.

— Познавахте ли се с него по-отблизо?

— Чак по-отблизо не може да се каже, не съм му бил близък приятел, но много пъти сме разговаряли на различни теми. А и той беше от хората, които не минават край вас, без да оставят дълбоки следи в съзнанието ви. Сашо познавах още преди затвора. Та в кръжока и край тези хора за мен ставаше все по-ясна огромната и отговорна роля, която криеше литературата. Стана ми ясно, че все пак заниманията ми дотогава са били любителски. Говорих ви вече за това, но основното, което ми стана ясно, беше, че по-нататък, ако наистина мисля да правя нещо в тази област, трябва да й се обрека, както се казва... Тогава в кръжока започнахме да се учим на азбуката на литературното творчество. Събирахме се, четяхме си новите неща, които всеки беше написал, обсъждахме ги, критикувахме се жестоко.

— Обиждахте ли се от критиката?

— Горчиво ни ставаше, разбира се...

— Но навярно е имало търпимост, вярвали сте, че до големите неща в литературата се стига чрез истината?

— Имаше голяма търпимост. Добре разбирахме, че критиката е нужна. Това беше условие, без което не можеше да се върви напред. При това строга и правдива критика, каквато ние сами си правехме един на друг. Това бяха години, когато съвсем съзнателно се насочвахме към класиката. От нея именно получихме и големите уроци. И тъй като повечето от нас пишеха предимно разкази, ние се насочихме към двамата големи майстори на късия разказ в световната литература — Чехов и Мопасан. Четяхме ги жадно. Това беше просто като болест, каквото видехме от тях, каквото успеехме да намерим, веднага го поглъщахме. Винаги ми се е струвало, че това беше много солидна школа за нас. Ние се учехме на такива неща, които на пръв поглед едва ли не изглеждат елементарни, но без които не можеш и крачка напред да направиш. Например как да въведеш героя си в разказа, но така да го въведеш, че това да не дразни, да не е скърпено и неумело. Учехме се също на композиция, как да построиш разказа си, да не е разводнен, да няма излишни подробности. Учехме се на диалог, на езиково разнообразие и богатство.

— Разговаряхте ли за всички тези неща в кръжока?

— Разисквахме ги. По това време излезе на български книгата на Тимофеев „Теория на литературата".

— Вие и друг път сте споменавали за нея. Толкова силно впечатление ли ви е направила тази книга на Тимофеев?

— Много голямо впечатление! Тя беше просто откритие за нас.

— Може би сте намерили някои ключови неща за себе си в професионално отношение?

— Тя наистина беше откритие за нас, за работата ни в нашата всекидневна практическа работа като млади творци.

— За всички ли в кръжока тя беше така полезна?

— Мисля, че за всички. По-късно, разбира се, му намерих и на него недостатъци, но те са от друго естество. Все в тия години ние започнахме да четем и младата съветска литература. Бяхме в някакво състояние на опиянение по отношение на четенето, просто се надпреварвахме да четем западна и съветска литература. Тогава излизаше доста прогресивна западна литература в България. Все по това време аз се запознах и с творчеството на Шолохов. Излезе „Тихият Дон", даже две издания имаше.

— Какво впечатление ви направи тази книга? Успяхте ли да научите нещо полезно за своята работа?

— Страхотно впечатление ми направи този роман! Даже той ми подсказа и някои идеи. Като четях тази книга, аз започнах да си мисля защо пък и аз да не напиша един роман за моето село. И тогава започнах да пиша „Живите помнят".

— Значи вие замисляте „Живите помнят" още преди Девети? Коя година става това?

— Мисля, че беше през трийсет и осма или през трийсет и девета. Най-напред „Тихият Дон" излезе в брошури в превод на Георги Бакалов. Спомням си, че се продаваше по будките свободно и всеки, който искаше и имаше пари, можеше да си я купи и да прочете тази чудесна книга. След това излезе вече в отделна хубава книга в превод на Георги Жечев. По същото това време аз ходех в семейство Панайотови, неговият син четеше „Тихият Дон" и също много я харесваше.

— Става въпрос за Панайотов и неговият болен син, когото вие откарвате в Своге по време на първите бомбардировки?

— Да, за същото семейство. Аз съм разказал за неговия пансион в „Градът на нашето страдание". Същият този Панайотов срещу минимално заплащане, а и без заплащане ни хранеше с бобената си чорба. Той беше много добър човек, но накрая загуби сина си, а бомбите разрушиха жилището му... Но аз и преди това съм си мислил, че трябва да напиша нещо за моето село Керека. Когато прочетох „Тихият Дон", романът толкова много ме впечатли, че у мен се породи идеята за „Живите помнят". Започнах още тогава да пиша нещо, но го продължих вече след Девети, когато имах на разположение побогат материал и можеше свободно да се говори за тези събития. Разбира се, аз тогава нито имах опита, нито възможността за такъв роман като „Живите помнят". Оставих го и започнах да пиша повестта „Пътник от планината". Нашият кръжок, както ви казах, издаваше вестник „Младежки преглед", издаваше и сборника „Сигнали", където аз за пръв път се появих с разказите „Кучешки живот" и „Нероденатa любов".

— Да се върнем отново на тях, тъй като и сам вие им придавате значение на нов етап в творчеството си: как ги писахте тези разкази, колко пъти ги преработвахте?

— Мисля, че имаха една-две редакции, не повече. Но предварително бях мислил доста по тях.

— Това ли беше характерно за вашия творчески процес — дълго обмисляне и след това малко редакция? Или не винаги ставаше така?

— Не винаги, не винаги. И не мога да кажа, че чак толкова дълго съм ги носил в себе си, че съм ги обмислял в подробности: диалог и всичко. У мене най-напред възниква общата идея, после тя се оформя в процеса на обмисляне. Трябва да има и конкретен факт. За мен е важно началото и да знам как ще свърши. Краят да ми е ясен, да го виждам, а след това пълнежът идва сам.

— Това само за разказите ли е?

— И за разказите, и за романите. За мене също много е важно какъв клавиш ще натисна, за да вляза в гамата на произведението. Вляза ли в гамата на произведението, по-нататък върви по-леко, с една вътрешна увереност.

— Както казва Хемингуей: „Работата е да налучкаш едно вярно изречение.“ Оттам нататък всичко тръгва по-лесно. Изглежда, че началото е трудно за всички и че много от нещата в едно произведение зависят точно от този начален момент?

— Много трудно, много трудно. Спомнете си предговора на Илф и Петров в „Дванадесетте стола“, мъките им как да започнат и накрая започват с класическото: В околийския град „Н“. По образ и подобие на великия Гогол . . .

— Разговаряхме за кръжока „Хр. Смирненски“, за уроците на Мопасан и Чехов по художествено майсторство . . .

— Да, аз вече казах, че този кръжок изигра голяма роля в моето оформяне като писател. В тоя кръжок ние се събирахме редовно, макар че тия сбирки бяха полулегални. Имаше опасност да бъдем заловени от полицията и да бъдем подведени под съдебна отговорност.

— Къде ставаха сбирките ви, другарю Калчев?

— Събирахме се в една задна стаичка на читалище „Хр. Ботев“ в Ючбунар. Това читалище се намираше на улица „Цар Симеон“, тази улица беше много дълга и стигаше направо до затвора. Та там се събирахме, четяхме своите нови работи, спорехме по тях, разнищвахме ги. Много от нас бяха безработни, гладни или полугладни, зле облечени, мръзнещи, но като че ли не обръщахме внимание толкова на това. Бяхме доволни, ако сме написали нещо ново, ако сме прочели още някоя хубава книга на големите майстори. И същевременно усвоявахме, така да се каже, теорията на литературата. Изучавахме основните принципи, които са валидни за художественото творчество. Както ви казах и в предишния разговор, за нас „Теория на литературата“ на Тимофеев стана настолна книга. От Тимофеев ние вече се научихме що е сюжет, тема, композиция, индивидуализация, типизация на образите, диалог, въвежда-

не на героите в произведението. Всички тези неща извънредно много ни интересуваха, бяха ни любопитни и ние не само се мъчехме да ги усвояваме теоретически, но и се стараехме да ги прилагаме в живота, колкото и скромна да беше нашата практика в писането на къси разкази. И това го вършехме кой както може, според силите си, според таланта си. Сега като си спомня колко подробно и грижливо правехме анализ на нашите произведения в кръжока!... Особено се спирахме на това, доколко сме успели да разкрием човешките характери, доколко сме успели да създадем хубав, жив диалог. Мъчеше ни и грижата за езика — да бъде ярък, близък до народния говор, да бъде цветист, колоритен. Всички тези проблеми, както ви казах, ни интересуваха и като теория, и като практика. В кръжока ние правехме анализи и обсъждахме нашите разкази, но паралелно с това беседвахме и по големите произведения на класиците. Спомням си колко много разговаряхме за Чехов и Мопасан. Те бяха кумири за нас. Ние всички знаехме почти наизуст техните по-големи разкази.

— Мнозина от авторите пишат, без да са се докосвали до каквито и да е теоретични книги и трудове. И въпреки това техните произведения са талантливи и свежи. Не отдавате ли прекалено голямо значение на литературната теория, която усвоявате в онези дни? В края на краищата навярно щяхте да стигнете до същите резултати?

— Разбира се, не всички тръгват с такава подготовка. Но ние имахме това щастие, че бяхме кръжок, в който съзнателно се учехме на тази теория. Смятахме, че тя ще бъде добра основа за нас и че ще ни помогне по-бързо да стигнем дотам, закъдето бяхме тръгнали. Но вижте, стара истина е и това, че никакъв кръжок, никаква теория и никаква естетика не може да направи един човек писател, ако той няма дарбата за това. Именно това трябва да се има предвид преди всичко друго, когато говорим за литературен труд изобщо. То трябва да бъде „Conditio sine qua non!“, както казват на латински, т. е. условие, без което не може. Та аз говоря за тази „Теория на литературата“, която беше една даденост, като нещо, което ни помогна.

— Едно допълнително осветяване и изясняване на литературния труд?

— Да, именно. Иначе всеки пак щеше да стигне по свой път до същите художествени открития. Аз гледам например младите днес. Ами те имат толкова много неща, които са получили наготово. И то в един съвсем ранен период. Те не се занима-

ват с това да ги откриват, да се сблъскват с проблемите на азбучните неща в писателския труд, защото нашата литература само в последните тридесет години извървя един огромен път... А ние започвахме сами тогава и аз за себе си съм много доволен от това участие в кръжока. Не съм имал оттогава такава искрена, другарска критика. Какви млади и талантливи автори имаше в този кръжок. Аз и друг път съм ви казвал, че там сред другите, сред разговорите за литература и изкуство, аз за пръв път разбрах и голямата отговорност да бъде човек писател, да се занимава с литература. А наред с това усвояване на художественото майсторство, у нас беше и тази ангажираност към обществото, към партията, към участието ни в революционната борба. И никога не сме възприемали литературата като чиста литература, откъсната от борбите, а винаги я свързвахме с нуждите на деня, с нуждите на народа, на времето.

— Вие много пъти сте подчертавали тази свързаност и неотделимост на изкуството от революционната ангажираност. Тя винаги е била присъща на българския писател, не смятате ли, че това изобщо е характерна черта в националната ни традиция?

— Винаги българският писател е служел на народа под една или друга форма. Изкуството на нашия народ е било винаги ангажирано. И нашата литературна дейност тогава беше съвсем конкретно ангажирана в борбите. Може би и затова, като попаднах в затвора, аз възприех този факт до известна степен за свой късмет, за свое щастие. Въпреки непоносимите инквизиции преди това в полицията. Смятах за щастие, че попаднах в среда, която се бореше за една идея, за една справедлива кауза. Тези неща имаха непреходно значение. В края на краищата за тях са работили и умирали най-светлите умове на България, на човечеството изобщо. Това ме вдъхновяваше, даваше ми кураж да издържа на всички изпитания.

— Струва ми се, че е най-доброто, което може да се случи на един писател: съчетание между талант и служене на един справедлив идеал, с всичко, което може да поднесе борбата по този път.

— Абсолютно, абсолютно така си беше. Така го и възприемахме, като един светъл идеал. В края на краищата човек не отива и не е готов да умре за каквото и да е. Нямате си представа какво бяха за мене тези четиридесет дена в полицията с всичките му мъчения и унижения на човешкото тяло, на човешкия дух. Трябва да ви кажа, че там инквизициите наистина

бяха много жестоки, всички виртуозни измислици, за да се доберат до истината, влизаха в действие. Но защо ви го разправям отново това? Защото искам да ви кажа, че въпреки това, аз се гордеех. Като останех сам в килията, аз всеки път изпитвах удовлетворение, че съм издържал и този път, че съм издържал поредната инквизиция. Казвах си: стискай зъби; каквото и да става, трябва да им докажа, че съм твърд, както и други преди мене са им доказвали. Че не могат да ме сломят с бой и насилие. Ето, този дух ни поддържаше. Бях твърдо убеден в правотата на нашия път. И винаги пред очите ми стояха примерите на смели хора, издържали къде-къде по-страшни неща от мен. В затвора вече отидох с облекчение, просто като че ли ми се смъкнаха вериги от краката и ръцете. Изведнъж от ад, където не знаех какво можеше да ме сполети, отидох в място, където ме приеха като близък, грижеха се за мен. В затвора разбрах и толкова други неща. Не е пресилено, ако кажа, че той беше истинска школа във всяко отношение. Там имаше кръжоци по философия, история на партията, литературен кръжок. Издавахме си литературен вестник, който пишехме на ръка. Издаваше се специален орган на затвора, който също се пишеше на ръка. Имаше един колектив от краснописци, които се занимаваха с това писане.

— Но как са успявали в такава обстановка?

— Успяваха. Човек се приспособява и свиква да работи при всякакви условия, стига да иска да работи.

— В един екземпляр ли излизаха тези вестници?

— В един, но той се четеше от всички. Обикаляше нас, а понякога го пращахме и на криминалните. Те бяха в друго крило.

— За какво пишехте в тези вестници, бихте ли си припомнили.

— За какво ли не! Вестникът съдържаше преди всичко политинформация и това поддържаше духа ни. В литературния вестник пък се публикуваха разкази, стихотворения. Спомням си, че по това време в затвора дойде Иван Мартинов. И в хрониката на нашия вестник се появи съобщение „Днес пристигна в затвора писателят Николай Люлин“. Псевдонимът му беше такъв. Той даже не е от много известните псевдоними на Мартинов. Той много често си сменяше псевдонимите. Голямо събитие беше като пристигнеше някой нов!

— Макар и в затвора, животът ви не е бил безинтересен?

— А, интересно се живееше там, напрегнато. Спорехме по какви ли не въпроси. Да видите колко справедливо се разпределяше храната. Имаше много бедни или от провинцията, на

които никой не носеше храна. Други пък получаваха повече и така имаше за всички. Всеки от нас беше прикрепен към определено столче. Храната се разпределяше в зависимост от хората в столчето, но там мое-твое нямаше. И съвсем по братски се делеше всичко.

— Осъществявали сте на практика идеите си за комуна.

— Пълна комуна беше това, доброволна и съзнателна. Без такава организация не можеше нормално да се живее. В тридесет и пета година затворите бяха буквално претъпкани с комунисти. Имаше много разкрити групи, много провали, много заведени дела. На по-строга конспирация всички ние едва в по-късните години се научихме Но това беше и годината след превратa в тридесет и четвърта. 19-томайския преврат. И в затвора се бяха озовали ръководителите, ядрото на нашата партия. Там бяха всички, които по-късно станаха водачи на движението.

— Имахте ли конфликти помежду си или хора, които се огънаха от трудностите?

— Е, всякакви ги имаше. Като събереш на едно място толкова хора затворени, какво ли не можеш да видиш. При нас имаше и един провокатор. Казваха му Кутуза, той даже беше приятел на Христо Ников. По същото време в затвора беше и Христо Ников. И когато по-късно него го убиха, се установи, че именно Кутуза го е предал. А същият този Кутуза тогава беше назначен за политически представител. Ние нямахме право лично и направо да контактуваме с управата на затвора. Трябваше само чрез политическия представител, а именно той е бил провокаторът. Него после го застреляха за тези му деяния, но представете си каква вреда е нанасял. Чрез него се вкарваха нелегални материали. Имаше кръжоци в затвора и затова трябваха книги от Маркс, Енгелс, Ленин. Всичко това се внасяше отвън.

— Винаги ми е било интересно как наистина е била внасяна толкова много литература в затворите?

— По нелегални пътища. Имаше начини, разбира се, имаше и рискове.

— Освен от Мопасан и Чехов, от кои други писатели сте се учили на художествено майсторство по това време?

— От Голсуърти. По това време Голсуърти ни беше един от любимите автори романисти. Той беше любимец на целия наш кръжок. От руската литература много обичах по това време Максим Горки. И Толстой, разбира се...

— Лев Толстой ли имате предвид, или Алексей Толстой?

— Лев Толстой. Много го обичах. И сега мога да кажа, че Толстой е мой учител. Ако трябва да правя паралел между Толстой и Достоевски, предпочитам винаги Толстой. За мен той е по-близък като натюрел, по-спокоен и по-ясен. Докато Достоевски е титан наистина, но не е в моя натюрел. Макар че аз като ученик по цели нощи четях Достоевски.

— Разстройваше ли ви?

— Много, извънредно много. Аз бях юноша и беше естествено неговите книги да имат такова силно влияние върху мен. Аз си бях поставил за цел да прочета всичко, което беше писал той, и всичко, което беше писано за него. Дълго време след това бях в някакво особено състояние и не можех да се отърся от неговото влияние. Но въпреки всичко Толстой си остана за мен най-силното... Много се увличах тогава и от Тургенев.

— Вие още в прогимназията ли се запознавате с неговите романи? Продължи ли това влияние и по-късно?

— И в Семинарията съм го чел, и по-късно вече в кръжока. Всички негови романи съм чел. Дълго време много го обичах. Той пък ми беше, така да се каже, учител по пейзажа, даваше ми един особен усет за природата.

— Не е ли вроден този усет към природата у вас?

— Разбира се, че това е нещо, с което човек се ражда. Исках да кажа по-скоро, че той ми даваше този усет за природна картина, но вече в художественото произведение. Допадаше ми и тази интимна романтична струя в неговите книги.

— Прави впечатление, че във всички ваши произведения, дори и в най-кратките ви детски разказчета, пейзажът е с доста силна художествена функция. Но ако се проследят книгите ви, веднага се забелязва, че в отношението ви към природата има интересна еволюция и раздвояване.

— Вижте, в началото на моето творчество, аз отдавах голямо значение на пейзажа, на природната картина. Дори ми се струва, че се увличах, и на места това доминираше. Но постепенно чувствувах как все повече се освобождавам от тази склонност. И пейзажът, и обстановката, при която става действието, започнаха да стават по-скоро маркирани. Тези неща са ми необходими, доколкото трябва да разкрия проблемите и характерите на своите герои.

— Как да се разбира това? Може би проблемите на човека все повече ангажират вашето внимание и вече нямате търпение и желание да се занимавате така подробно с пейзажа и обстановката?

— Да, именно. Проблемите на човека вземат превес пред

външния свят, пред интериора, който го заобикаля. А това е един процес, който се изживява във времето и с времето.

— Не мислите ли, че за това има някакво значение и животът в града, изживяване на натрупаните впечатления от природата, с която вие вече не общувате така, както сте общували в естествения си живот на село?

— Може би и това има значение.

— Защото градският човек все пак не обръща особено внимание на тези неща, той няма и възможност за едно такова общуване. Докато на село човек живее с природата, тя е и проблем, и грижа, и наслада, и препитание в края на краищата . . .

— Права сте, защото наблюдавам наистина едно такова явление в себе си. Дори сега, когато чета книги, в които прекалено много се отделя внимание на природата, за описание на външния свят, започват да ме отегчават.

— Значи вие имате естествена склонност към модерната лаконична проза? Но може ли да се откъсне човек и неговото съзнание от външния свят, от бита в най-общ смисъл?

— Колкото до модерната проза, аз наистина имам склонност към нея. Но това не е станало преднамерено, това е дошло просто по пътя на еволюцията в моето развитие. . . Например аз обичам много Валентин Катаев. Може би има някакво сходство в нашите възгледи, защото, изглежда, и той има такова отношение към мен. Даже наскоро разбрах, че Валентин Катаев се отзовал много ласкаво за новелата „Пак е май, пак цъфтят цветята“, която е преведена на руски. Новелите от „Градът на нашето страдание“ са свързани помежду си, както са свързани отделните разкази в „Софийски разкази“.

— Защо ги определяте като новели? Книгата ви „Градът на нашето страдание“ не се възприема като съставена от отделни новели.

— Не, те всъщност не са новели, а са глави от една и съща книга, но първата глава е „Далечини“, втората е „Среща с любовта“, после са „Селският поет“ и „Пак е май, пак цъфтят цветята“. Това са четири блока, които излязоха последователно в различни списания, главно в „Септември“. Но те направиха силно впечатление и някои мислеха, че са новели. В списание „Обзор“[35] са превели последната глава „Пак е май, пак цъфтят цветята“ и руската редакция е помолила Валентин Катаев да напише предговора. Аз не знаех, че и предговор е имало, и редакторът миналата година случайно ме видя и ми каза: „Вие знаете ли Валентин Катаев каква висока оценка дава на вашата новела.“ Аз се учудих и ми стана приятно, разбира се. И

взе човекът, та ми донесе оригинала на този предговор, написан на ръка от Валентин Катаев, и ми го подари. Та мисълта ми е, че на Валентин Катаев тази новела навярно му е допаднала, понеже имаме известна близост в поетиката. Даже руските хора се бяха заблудили неволно. Помислили, че това е изобщо цялата трета част на моята трилогия, и бяха пуснали рецензия в „Литературная газета". Рецензията даже беше със същото заглавие. Аз им казах, че няма никакво значение тази малка грешка. Но да се върна към мисълта си, на мене ми допада това направление в руската литература и изобщо в световната литература — направлението на Толстой, на Тургенев. И от по-новите Валентин Катаев, Паустовски, а не онуй направление на Достоевски, което е по-болезнено и трагично... Макар че аз също преживявам много трагично някои неща...

— А и в последните ви романи трагичната нотка се засилва, както и иронията ви не е вече така добродушна.

— Засилва се наистина, но все пак тя е показана през призмата на едно не така болезнено, по-човешко, по-светло реагиране.

— А на какво се дължи това засилване на трагизма в книгите ви? На опита, на страданието, на стигането до известна възраст, когато нещата могат да се видят и от една друга страна? Или трагичното, осъзнато като неотменна съставка на живота, на битието?

— Вижте какво, винаги съм бил малко тъжен. И като юноша, и по-късно. Някаква сянка на тъга... Но същевременно наред с тъгата върви и другото, по-светлото, по-оптимистичното.

— И самотен ли се чувствувате?

— Не така самотен в този декадентски смисъл на думата, но съм се чувствувал понякога така сам, така сам... Даже и сега понякога си казвам: гледай, докато бях председател на СБП, телефоните непрекъснато звъняха. А сега никой не ме търси. И понякога се питам, къде изчезнаха всички тези хора?

— Това е много печално. А и изводите за хората са доста нерадостни.

— Разбира се, че тези неща винаги ти навяват невесели мисли за хората. Често се разхождам с Петър Динеков. Ще ви разкажа за него някой път. Това е един рядък човек. Той е, така да се каже, последният мохикан от тази стара школа на учени. Добри, внимателни към хората. У него има една изключително голяма хуманитарна култура. Винаги ми е било приятно да говоря с него и съм се радвал, че сме съседи. Той е страшно информиран. Има спомени за много хора,

с които го е срещал животът, за професори, за писатели. Особено за Йовков какви интересни неща съм чувал от него. Той има много богати спомени за Йовков. Страшно много чете, получава руска, френска, полска и каква ли не литература. У тях като вляза, не мога да го открия сред книгите. Той даже взе едно допълнително помещение в нашата кооперация, напълни го и него с книги. Една голяма част от книгите си изпраща в Пловдив. Решил е да си остави цялата библиотека на Пловдив. Дори и моите книги, като не ги намеря у дома, свършили са се, или сме ги забутали някъде, отивам от него да ги искам. Много пъти ми е давал мои книги с автограф, за да си услужа. В трудни моменти той умее деликатно да застане до човека... Та за какво говорехме?

— За линията на Толстой в литературата.

— А, да. Спомням си, някъде Горки говореше за тези две линии в руската литература. Според мен той е прав. Тези две линии са: Пушкин—Гогол, след това: Толстой—Достоевски; Достоевски е поставен в линията на Гогол. В тази линия на Толстой са Тургенев, Чехов. Горки според мен не е от линията на Толстой, той е повече към Достоевски. А може би е някаква нова линия. Но не това е важно. Аз исках да ви кажа, че това са авторите, които съм обичал. Чел съм и другите много внимателно, много встрастено, бих казал. Гогол беше за мен като бог.

— Можете ли да определите по-конкретно по време кой най-много ви е влиял?

— Когато започнах да пиша „Живите помнят“[36], аз тръгнах по тази линия. Пред мен беше Шолохов с „Тихия Дон“. Аз си въобразих, че и аз мога да направя такова голямо платно на нашата действителност по онова време. Написах романа, но той остана някак недооценен и аз се примирих с мисълта, че може би не съм успял. А като си помисля как съм го писал, каква галерия от хора имам там. И какви събития. Сега не бих седнал да напиша такова нещо. А съм бил на тридесет години, когато започнах да пиша тая книга.

— Това е първият ви голям роман?

— Да, това е първото по-голямо нещо, което започнах да пиша. След Девети написах и романа „В края на лятото“, а преди това повестта „Пътник от планината“ и разказите „Всемогъщият човек“. За тях ви казах, че вероятно са под влияние на Андерсен.

— Вие няколко пъти го споменавате това влияние, но аз го възприемам като естествено ваше състояние по онова време.

— Аз ви казах, че съм се вдъхновявал, че имам сродни усе-

щания, сродни виждания, вътрешно съм се насочил благодарение на тях.

— Но човек може да тръгне от дадена книга или автор като повод за вдъхновение, идея, стимул, но неговата книга в никакъв случай да не прилича на тази, която му е повлияла.

— И така бива, разбира се. Но трябва да ви кажа, не зная дали преди това ви споменах, че тая книга аз написах с една вътрешна свобода и удоволствие, което рядко се случва. А след това, като започнах „Живите помнят", аз навлязох в по-друга тоналност, в тоналността на епичното разказване.

— Но и от последните ви работи, та до „Всемогъщият човек", каквото и развитие да сте претърпели, от когото и да сте се учили и влияли, което е неминуемо, чувствува се съвсем осезателно, че те са единни като стил, че ги е писал един човек. Просто веднага се долавя вашата интонация и тоналност.

— Не съм се стремял към това нарочно.

— Естествено вие сте изразявали себе си преди всичко.

— Именно естествено, непосредствено съм изразявал своята вътрешна индивидуалност. Струва ми се, че това е добре, щом като съм го постигнал. Да се каже, че това го е написал човек именно с такава вътрешна нагласа, с такъв характер, с такава емоционалност, т. е. да носи печата на отделния индивид... Но какво исках да ви кажа. Да, че постепенно преминах към по-големи епични платна. Някак си те ме привличаха. Така беше с романа „Живите помнят". Но след това настъпва един период, който се отрази малко негативно върху моето творчество. Тая епичност започна да преминава в известна суховатост и това се прояви най-много в романа „На границата".

— Така ли оценявате този роман?

— Аз мисля, че там се прояви най-много тази суховатост.

— В някои отношения тази ви книга има големи достойнства. Струва ми се, че в никакъв случай не би могла изцяло да бъде отречена, както сте склонен.

— Тя има две издания и аз повече не съм я издавал. Изобщо този период се отрази доста тежко върху мен. И трябва да ви кажа, че романът „На границата" е писан през най-тежките културовски времена. Въпреки това, в тая книга проявявам голяма творческа свобода за онова време. Поставям въпроси, които можеха да се поставят едва след петдесет и шеста година. След Априлския пленум започна това разкрепостяване. Тогава написах повестта „Влюбените птици", която направи впечатление и бе отбелязана от критиката и читателите. Спомням си, че някои колеги ми казваха: „Да напишеш още една-две

такива книги, стига ти!“ След „Влюбените птици“ някак си естествено стигнах до „Двама в новия град“. „Семейството на тъкачите“ я написах също в култовското време и колкото и да ми е неприятно да си спомням, това време се беше отразило върху всички нас, върху творчеството ни. Писах я с желание да разкрия колкото се може по-откровено проблемите на нашето време.

— При четене „Семейството на тъкачите“ остава впечатление, че трудно е написана. Има ли такова нещо?

— Много съм я поправял наистина, но там имам и цяла поредица от образи. Не беше никак лесно. Има известно разточителство в композицията. Може би на това се дължи тази трудност в четенето...

— Аз нямам предвид трудност в четенето, а тя като че ли носи бремето на най-трудно създадената ви книга.

— Може би има такова нещо. Трябва да ви кажа обаче, че това е една от любимите книги на нашите работници. Непрекъснато ме питат защо не излиза отново. Непрекъснато. И е обсъждана най-много. А какви неща съм чувал на тези обсъждания! Упреквали са ме например, че симпатизирам на отрицателната героиня Гита. И какво ли не... Много интересни срещи съм имал за тази книга. И то в предприятия не само от текстилния бранш. Обикновено първият въпрос на читателите е защо не излиза в нови издания. А тя излезе няколко пъти досега. Ако сега издам нея и „Живите помнят“, те веднага ще се разграбят. Докато „Двама в новия град“ някак по-резервирано се приема... Да си призная тези големи епични платна от типа на „Семейството на тъкачите“ не ме увличат вече...

— И не бихте се заели отново да пишете такива романи?

— Мисля, че не бих могъл. Пък и търпение нямам вече.

— Интересен е при вас фактът, че тръгвате от такива романи като „Семейството на тъкачите“ и „Живите помнят“ и стигате до една по-нова проза, до съвременния кратък роман от типа на „Двама в новия град“, „Маски“, „Огледалото“?

— Естествено е, според мен, такъв път на развитие. Но това в края на краищата е въпрос на развитие и на вкус. А може би и самото динамично време налага тази по-кратка форма на повествование.

— Но да се върнем на периода преди Деветия септември, другарю Калчев. Бих искала да ви попитам за ролята на затвора като отражение върху вашата психика, като школа за опознаване на хората и лично преживяване.

— В затвора аз влязох като млад писател, току-що бях

набрал сили за писане и бях публикувал някои разкази. А в затвора вече, за да мобилизирам силите си, започнах да пиша една повест.

— Не сте споменавали за това.

— Тя не е издадена. Но това всъщност е далечният вариант, далечната основа на моята повест „Пътник от планината". И като опит това много ми послужи в по-нататъшната ми работа. В затвора аз малко пишех, но много четях. И много обичах книгите на Мопасан по това време, особено „Животът на жената".

— Това не е ли неговият роман „Един живот"?

— Мисля, че е същият роман. В тази книга имаше един знаменит предговор от Толстой, където той акцентува на тези неща, които и аз като писател споделям и дълбоко вярвам. А именно, че в основата на всяко творчество е нравствеността, че безнравственият човек не може да бъде художник.

— Оказва се, че това наистина е задължително условие, ако става въпрос за голямо творчество.

— Аз и Мария се разминаваме малко по този въпрос. За отделни случаи тя може би има право, но твърдението на Толстой е общовалидно. Не може един безнравствен човек да напише хубава книга, да създаде голяма творба.

— Именно. Друг е въпросът, че той може да има някакви отклонения, всеки човек е подвластен на слабости, но все пак в същността си той трябва да е нравствено силна личност.

— Та тази книга на Мопасан ми беше любима книга в затвора. Имаше други книги, които ме плашеха, но ги четях. „Делото Мавриций", „Ецел Андергаст"[37] и др.

— Защо никъде не сте разказвали над какво сте работили в затвора?

— Защото не съм отдавал голямо значение на това, което там съм направил. Може би затова. Както ви казах, започнах да пиша повест и тази повест се казваше „Селянче". Помня, че много ме впечатляваше всичко в затвора, живеех в напрежение, нощно време започнах да си припомням моето детство на село. Веднаж един другар ми казва: „Бе ти нощес какъв жабуняк сънуваше?" Пък аз съм описвал, че блатото в село е покрито с жабуняк, и тази дума ме е измъчвала, та чак и насън съм я бълнувал. В „Селянче" разказвах за това момченце Илия как разнася гюмовете с мляко, как бяга от място на място. Кой знае какво толкова се бях влюбил в това име. Пишех на малки листчета, с много ситен почерк и ги прибирах в двойното дъно на сандъчето, което беше с мен още

от полицията. Имаше в затвора един дърводелец Асен Маринчевски, той ми направи още по-добре двойното дъно и така изнесох моята повест.

— Успяхте ли и нещо друго да напишете в затвора?

— В затвора написах и един разказ, който четох на едно затворническо събиране. Спомням си, че беше разказ за въшките. Не се усмихвайте, ние много страдахме от тези проклети гадини. Даже си бяхме определили и специални часове за пощене. Не можехме да се спасим. Разбира се, аз доста бях попресилил нещата в разказа, а като го четох, затворниците страшно го харесаха. После дълго време след като излязохме от затвора, Жак Натан, който също беше по това време там, ми казваше на шега: „Ей, тоз разказ за въшката много ми харесваше."

— Спомняте ли си някои от хората, с които сте били по това време в затвора, да ви е оказал по-особено влияние?

— Вижте, аз бях съвсем млад, като попаднах в затвора, и естествено е цялата тази обстановка и хората, които бяха там, да са ми оказали влияние. По това време в затвора бяха забележителни личности като Христо Калайджиев, Ал. Мартулков, Васил Марков, Емил Шекерджийски. Христо Ников беше по това време, Стефан Богданов. След Девети за съжаление Стефан лежа още седем години в затвора по време на култа. Демиревски беше там и много други. Но имаше и предатели. Марин Чолаков например. По време на най-страшните години гестапо го хваща и го завербува... Много ме впечатли съдбата на Борис Милев. Той беше болен и трябваше да се лекува. По време на посещенията в болницата Борис Милев се беше посближил със стражаря, който го конвоирал, черпил го с боза, спирали понякога в някои сладкарници. И един ден стражарят се върна в затвора само с шинела на Борис. Още докато били в болницата, Борис се отбил в тоалетната. Метнал през вратата шинела, прехвърлил се през прозорчето и да го няма. Стражарят стоял, гледал шинела, бил спокоен, но чакал, чакал и по едно време взел да подканя: „Айде бе, Борисе." Никой обаче не се обаждал отвътре. Бутнал вратата, никакъв Борис. Блокирали квартала, започнали да търсят, Борис през това време успял да избяга. Стражарят се върна само с дрехата му и за два-три месеца ни наказаха без храна и писма отвън. Можете ли да си представите какво е това да нямаш никакви известия отвън и какво значи да останеш само на голата чорба, която ни даваха. Защото ние карах-

ме само благодарение на допълнителната храна, която ни носеха отвън.

— Но сте чувствували удовлетворение, че един ваш другар е успял да избяга от затвора?

— А, разбира се, че бяхме доволни, вълнувахме се, коментирахме. Малко му завиждахме, защото на нас също ни се искаше да се махнем от това място. Борис се обади след време от Франция. Ако не се лъжа, след това отиде в Испания. Става въпрос за Борис Милев-Огин. След това той взе участие и в съпротивата на Франция... Та това бягство беше едно от събитията, които мен ме потресоха... Много силно впечатление ми направи влизането на 19-томайските превратаджии в затвора. След 19 май 1934 г. имаше поголовно преследване на комунистите, даже и смъртни присъди. По същото това време обесиха Александър Войков, един другар от софийските села, и др. Цар Борис успя да овладее положението и превратаджиите се оказаха също в затвора. Ние ги виждахме как се разхождат нервно из двора. Чувствувахме превъзходството си над тях. Защото, макар и затворени, ние бяхме организирани: имахме кръжоци по политическа икономия, философия, езици. Имаше време и за хоби, ако някой обичаше да пее, можеше да изучава съветски песни... и т. н.

— Правено е всичко възможно, за да няма депресии, човек да се съхрани физически и психически и да е годен за един нормален живот по-късно.

— Нистина имаше тази грижа и стремеж да се поддържа известно равнище на култура, внасяше се много разнообразна литература.

— А в един творчески аспект ако се разглеждат нещата, с какво излязохте от затвора?

— Много голямо влияние ми оказа по това време Емил Шекерджийски.

— През цялото време ли бяхте заедно?

— Почти през цялото време, той излезе малко преди мен. Аз като отидох, нямаше даже място къде да легна. Наровете бяха наблъскани до краен предел. Емил имаше кушетка, майка му я беше изпратила, та той ме прие при себе си.

— Как изглеждаше Емил Шекерджийски?

—Не беше много едър, но много симпатичен, с лунички по лицето. Красиво момче, хубаво еврейче с къдрава коса, с интелигентно лице, много приятни, свободни маниери. Емил притежаваше качествата на журналист и интелектуалец от висока, от европейска класа. Имаше силно чувство за хумор,

беше много начетен, познаваше доста добре световната литература, съвременните проблеми и пр.

— Той ви е отрезвявал понякога, смъквал ви е на земята, когато е разбирал, че се увличате?

— О, да, да. Като започнем много да фантазираме. Той имаше по-малък брат, който работеше в кинематографията след Девети септември. Замина след това за Израел. Мисля, че сега е пак там. Казваше се Сашо и много приличаше на Емил по маниер, по всичко... Майката на Емил почина наскоро след Девети. Баща му преди това. Неговата жена е д-р Сибила Радева, отлична наша другарка, активна участничка в революционните борби. Емил и Сибила имат двама синове: Чавдар и Стефан. Емил загина в самото навечерие на Девети септември, едва навършил 32 години. Каква съдба! На десети септември, когато по улиците на София хората манифестираха и се радваха на свободата, срещнах Сибила на улицата. Тя беше със Станко Тодоров, цялата обляна в сълзи, вика ротфронт и плаче. Прегръща ме и вика: „Милчо го няма, Милчо го няма!“ Страшно беше да я гледа човек! Живо въплъщение на радостта и мъката. Плачеше и казваше: „Аз не допусках, не вярвах, че той ще умре!“ Сигурна е била, че ще оживее.

— Но каква е истината около неговата смърт?

— Обкръжават ги... Били са трима, трябвало е да отидат на някаква среща. Оказва се, че ония не са били на определеното място. Може би тримата не е трябвало да ходят. Започва бой с жандармерията...

— Прилича като че ли на предателство?...

— Прилича като че ли. Сибила също се съмняваше малко... Емил остава последен. Накрая жандармеристите започват да хвърлят срещу него бомби, викат му да се предаде. Хвърлят бомбата, а той я взема и я връща обратно. С последната взривява себе си. Преди това той е бил ранен и с кръвта си написва „Смърт на фашизма!“ Така загива. Не е успял дори да напише „Свобода на народа!“ Умира с пълно съзнание, че дава живота си за свободата на народа. Та ето с какви хора се срещнах аз в затвора. Да знаете само какво изпитвам сега, когато говоря за него! Там аз срещнах почти целия ръководен кадър на партията. Изживях именно в затвора преминаването на нашата партия от левосектантския курс към Димитровския. Точно тогава, в 1935 година, стана и Седмият конгрес на Коминтерна. Всички документи, включително и забележителният доклад на Георги Димитров, бяха отпечатани в България под различни заглавия като „Капитан Немо“,

„Котешко огледало“ и т. н. за прикритие. Ние ги получавахме и ги четяхме в затвора. И тогава аз бях свидетел на ожесточените сблъсъци между привържениците на левосектантския курс и на новия Димитровски курс. Не можеше лесно да се забрави старото. Един от най-разпалените привърженици на новия курс беше Иван Димитров, който наскоро след Девети септември почина. Георги Димитров много го уважаваше и обичаше. Спомням си даже, че имаше и снимка в болницата с Иван Димитров. Беше истински народен трибун... Помня добре и идването на Лазар Станев в затвора, също голям трибун и страстен привърженик на новия курс. Лазар Станев беше забележителен оратор, народен човек. В затвора аз се ориентирах към едно много по-задълбочено изучаване на литературата.

— Като преживяване вие сте получили изключително много, имали сте възможност да опишете истинските условия в затвора.

— Разбира се, разбира се. Такава школа човек не може да си я представи, нито пък да я измисли, колкото и силно въображение да има. Това ни правеше по-големи реалисти, но в същото време аз се изпълвах и с една романтична гордост, че минавам през затвора, и то за идеи, в името на които са загинали толкова революционери... Това се отразява върху самочувствието на човека. После там аз бях свидетел и на много лични трагедии. Някой се огънал на побоищата, по нагласа не е предател, но огънал се. Другите го гледат накриво, той си прави самокритика, разкайва се, измъчва се, но грешката си е грешка. Наблюдавал съм как някои търсеха поводи за скандали в самите помещения, как нервите им не издържаха.

— Едно постоянно напрежение у човека да издържи, тука е и съмнението, и надеждата.

— Какво ли не може да види човек в затвора. По едно време страшно ме измъчваше мисълта, че може да ме осъдят на доживотен затвор. Знаете ли какъв ужас е това!? Как ще прекарам цял живот в затвора! Дори пет години да бъдеш затворен е страшно дълго. Аз едва изкарах тези две години. Имало е моменти, когато чувствуваш, че нямаш въздух да дишаш. Виждаш постоянно високата стена на затвора. Всеки ден. Всеки час. Чуваш тропане на налъми: сутрин, обед, вечер. Гледаш мръсни баки с чай или постна картофена чорба. Всичко носи цвета на отчаянието, с което си длъжен да се бориш. Да знаете с какво нетърпение чакахме писмата. Виска тогава ми пишеше много писма. Без да знае какво е точно

положението в затвора, тя изглежда по интуиция е предусещала, че имам нужда от писма, че те са за нас като въздуха.

— Пазите ли тези писма?

— Едва ли ги пазя, аз съм малко небрежен, разпилян съм за такива неща. Пък може и да ги пазя, някъде да съм ги скътал и после да съм ги забравил. Тя пишеше много хубаво, умееше да ободри, имаше лиричен стил... Свидетел бях и на такива лични трагедии като тази на бай Стоян, когато го напусна жена му. Знаете ли как тежко се изживяват тези неща в затвора. До ужас, защото човек няма с какво друго да се занимава, освен постоянно и натрапчиво да мисли за това, което му се е случило, което го е сполетяло. Когато човек е в затвора, бедата му се струва неизмеримо по-голяма.

— Но вие бяхте ли сгоден за Виска?

— Не, не. Нямахме никаква уговорка за женитба. Нашата дружба беше така чиста, само разходки, целувки и нищо повече. Имаше една духовна, сърдечна близост между нас.

— Питам ви, защото прави впечатление поведението на Виска, докато вие сте в затвора — една всеотдайност и грижа, която в онези години не се е срещала така често.

— Тя беше такава по характер, много сърдечна, много искрена.

— А нейното семейство как ви приемаше, досещаха ли се за вашите нелегални занимания?

— Може и да са се досещали, но ме приемаха много добре. Те бяха много радушни хора, много демократични. Баща й Йосиф Давидов и майка й баба Ребека бяха кротки хора, интелигентни и тихи. Тя беше много чувствителна женица. В тяхното семейство ходеха много хора.

— Те са български евреи, нали?

— Да, дошли са от Испания. Говореха на испански. Бяха изключително гостоприемни. Нямаше никакво високомерие у тях. Приемаха през вечер, през две гости. Имаше един адвокат Асен Бонев, той ходеше често у тях и мисля, че доста харесваше Мери, сестрата на Виска. След Девети той почина, а беше голям здравеняк, ходеше зиме гол до кръста по Витоша. От какво умря този човек, не зная. У Давидови ходеха много наши другари, въздържатели, ремсисти. Ив. Палийски идваше често у тях.

— Говорите за министъра на финансите, който наскоро почина?

— Да, той беше в нашата група. Ние с Палийски работех-

ме заедно в „Устрем“, въздържателно дружество. Там пък си давахме сражение с анархистите.

— А след затвора бързо ли се адаптирахте, или нещо се беше объркало в отношенията ви с действителността?

— Ами доста се бях пообъркал. Излязох, радвах се, че вече съм на свобода, но отново стария въпрос: накъде? Отново без работа, без квартира, без всякакви доходи. Излязох към края на тридесет и шеста година. Спомням си, че през 1936 година почина Максим Горки. По тоя случай аз държах реч в затвора. След това слово усетих какво значи уважението на хората.

— Освен интереса към литературата, имали сте ораторска дарба, но и едно солидно образование.

— Да, бях учил омилетика — ораторско изкуство. А тези неща оказват влияние. Аз знаех да говоря, имах школовка от училището още. Дълго след това се коментира моята реч. Дълбоко обичах Максим Горки и почувствувах смъртта му като голяма загуба... Но вие ме питахте за времето след затвора... Търсех работа и пак работа никъде не можех да намеря. Ходех по Витоша. Правехме литературни четения. Изнасяхме разни доклади. Отново бях в кръжока „Хр. Смирненски“ ...

— По същото време ви вземат и в казармата?

— Отидох си за малко на село, бях слаб, слаб — вятър да ме духне и ще падна. Спомням си, че бях при буля Иванка и по-големия ми брат да се поохраня. Върнах се след това в София и ме взеха войник в търновската казарма. Нашето село беше тогава в Търновски окръг. Войниклъкът за мен беше цяла трагедия. Слава богу, че беше само шест месеца.

— Само шест месеца ли бяхте в казармата?

— Шест месеца, защото имаше някакъв закон, според който сираците от войната служеха със съкратен срок. Но за мен и тези шест месеца бяха много! С Виска не бяхме още женени, но тя редовно ми пишеше и в казармата. Как и откъде беше научил за нея един подофицер, че е еврейка, и започна да ме тормози. Много ме тормозеше този човек! Подхвърляше ми какви ли не глупости и не пропускаше случай да ме уязви. Да ви кажа, никога не съм могъл да се приспособя към казармения живот. Единственото ми спасение от казармата беше, че ни даваха отпуск в събота и неделя. И като ни пуснеха в събота, седемнайсет километра до село Керека съм ги вземал на един дъх, изхвърчавах ги просто с реактивна скорост. При това ни пускаха в събота късно следобяд. Докато

тръгнех, то се стъмваше и аз през горите трябваше да минавам нощем. Тичах аз и един чухал след мен вика в тъмното: чу-уу-чу-у... И хем ме е страх, хем бягам колкото сили имам. Понякога даже си мисля, че може би тогава съм си развил белите дробове, защото такова бягане е било... Аз бях слабичък и летях като стрела. В село си почивах от казармата и от целия този гнет. Един ден имах само на разположение, но такава радост е било, че съм свободен, че съм си на село. За три месеца свършихме строевата подготовка. Следващите три месеца ни прехвърлиха в Ловеч. Там строяха нова казарма и ние трябваше да носим бетон и чакъл. Голям зор видяхме на този строеж. Тогава едно момче си счупи нарочно крака, за да не работи. Това момче беше някъде от Еленския край, син на бакалин. Беше богато момче и не му се работеше. Тежка наистина беше работата ни, защото носехме чакъл с тарги, по цял ден.

— Тежко, тежко, но пред перспективата да остане човек сакат.

— Е, всеки ще предпочете работата естествено. Но той защо го направи това, и аз не знам... Но свършиха най-после тези шест месеца и аз пак се върнах в София.

— Вие ходите къде ходите и винаги в София се връщате?

— Ами къде на друго място. В село какво да правя, моят мерак е да ставам писател. И все търсех да се завъртя по редакции, около писателите.

— Но бяхте ли коректор преди Девети?

— Не, не съм бил. Тогава за коректор не се изискваше кой знае какво образование. След казармата се свързах по-отблизо с по-възрастните писатели: Георги Бакалов, Тодор Павлов, Г. Караславов, Христо Радевски, Никола Ланков, Ангел Тодоров...

— А кой е първият жив писател, когото виждате по това време?

— Първият жив писател, когото видях още като младеж, беше Марко Марчевски. Той е роден в село Марча, съвсем близо до нашето село Керека. Трябва да съм бил в прогимназията, когато той дойде в нашето село. Някой ми каза, че това е писателят Марко Марчевски от съседното село Марча. Много интересна среща съм имал с югославския белетрист Михайло Лалич. Бях мобилизиран в Беломорието — Солун. Това беше през 1943 година. Там срещнах от пленниците един човек, който ми стана много симпатичен. Не му казах, че съм писател, а и той не ми каза, че е писател. Но толкова ясно

се чувствуваше близостта между нас, че веднага се разбрахме. И чак след Девети септември стана ясно кой какъв е. Лилия Кирова в книгата си „Литература и време“[38] даже споменава този епизод.

— По-късно видяхте ли се с Михайло Лалич?

— Видяхме се веднъж, беше дошъл в България и се срещнахме в София. Много вълнуваща среща! И досега той ме уважава като брат. Това уважение е взаимно. Много интересен човек е, мълчалив, вглъбен. Аз с голяма симпатия го покровителствувах тогава и той не го е забравил. След Солун ни върнаха в България, но не ни уволниха. Настъпи голямо брожение сред запасняците. Стигна се едва ли не до бунт. След последния запас аз се върнах на работа в счетоводството на дружество „Петрол“. Оттам ни евакуираха в Долни Дъбник, Плевенско. Там се свързах с партизаните, с 11 оперативна зона. Получавах материали, предавах ги на съответните явки. Тогава Виска дойде при мен с Лидия. Лидия беше бебе — това беше лятото на четиридесет и четвърта година. Спомням си, че от тия запаси бях хванал страхотен бронхит и през това лято имах някаква ужасна кашлица. По същото време в Долни Дъбник беше евакуиран Валери Петров като студент — той завършваше медицина. Идваше ни на гости понякога. Даже помня една топла лятна вечер как Виска ни декламира глави от „Евгений Онегин“. Чудно беше. Тя знаеше почти целия „Евгений Онегин“, декламираше го на руски. По едно време през Долни Дъбник мина Петър Вутов. „Победата вече идва!“ — каза той. То така си и беше, чувствуваше се, че развръзката е съвсем близка. Там чух по радиото речта на Багрянов, който се опитваше да направи завой. Изобщо по много признаци се усещаше, че идва вече победата. Това беше през август 1944 година.

СЛЕД ПОБЕДАТА — ВРЕМЕ НА ТВОРЧЕСКИ ТЪРСЕНИЯ

— В Долни Дъбник ли посрещнахте Девети септември?

— В Долни Дъбник. Дойде Девети, пристигнаха партизаните, стана голям митинг. Бяхме щастливи, радостни, като замаяни. Чакал си, чакал си победата и ето я дошла. Съвсем друго е, като я видиш! Радостта наистина нямаше предели! Веднага след това казах в д-во „Петрол“, че напускам. Бях прескочил до София в първите дни, въоръжиха ме с пистолет и се върнах в Долни Дъбник само да взема семейството си.

В дружество „Петрол“ много коректно се държаха, дадоха ми даже документ, че съм работил там, този документ трябваше да ми послужи за пенсия. Макар че тогава никой от нас не мислеше за пенсия. Много коректни хора. Виска и Лидия в това време бяха отишли в Керека. Отидох да ги видя, но ги оставих за известно време на село, защото апартаментът, в който живеехме, беше пострадал от бомбардировките. Пристигнах сам в София и така се случи, че веднага бях включен в живота на писателската организация. Както ви казах, Отечественият фронт ни въоръжи, дадоха ми и едно удостоверение, че мога да се движа по всяко време и навсякъде с този пистолет. Така започнаха първите дни на свободата, Отечественият фронт беше най-голямата организация тогава и в първите дни тя ръководеше положението.

— Как тръгна в тези дни животът на писателската организация?

— Веднага се събрахме в редакцията на „Работническо дело“, тя се намираше на улица „11 август“, на същото място, където преди това се е намирала редакцията на вестник „Зора“. Сега не зная какво е там, но тогава се слизаше по едни стълбички, там беше и редакцията на „Отечествен фронт“. На първото писателско заседание бяха дошли около десетина души. Това беше активът на писателите комунисти, искахме да обмислим бъдещата работа. Трябваше да се образува Съюз на писателите, да се види кой къде ще отиде на работа. Първият главен редактор на вестник „Литературен фронт“ стана Орлин Василев. Аз бях в редакцията на „Литературен фронт“ и тогава на мен ми възложиха да бъда в помощ на Марко Марчевски в детския печат. Започна издаването на „Литературен фронт“. Тогава „Стършел“ се казваше „Шмайзер“; негов главен редактор стана Челкаш. В редакционната колегия на този вестник влизаха: Богомил Райнов, Валери Петров, Христо Ганев, а от художниците Никола Мирчев. Директор на радиото беше Константин Константинов, но после сменен от Орлин Василев. За съжаление бележки за тези дни не съм си водил. Много неща не мога да си спомня или пък не ги помня в такива подробности... Но ще ви разкажа това, което си спомням и както съм го видял през моя поглед. Голяма грижа в тези дни ни беше организирането и издаването на прогресивния печат. Наскоро след това се състоя и събрание на писателския съюз. В този съюз трябваше да настъпят основни промени. Тогава влязохме всички ние, които не бяхме приети преди Девети септември.

— Навярно не е било, както сега приемате?

— Е, не беше, разбира се. Тогава беше съвсем друга ситуация. Революционно време. Но ние преди това не сме искали да ставаме членове на онзи съюз. От нашите писатели там членуваха само Орлин Василев, Людмил Стоянов и Младен Исаев. Иначе цялото прогресивно писателско ядро беше извън съюза: Ланков, Марчевски, Ангел Тодоров, по-младите, дори Радевски не беше в онази организация, Тодор Павлов също не беше. Тогава се образува фактически нов писателски съюз. Избрахме и ново ръководство. За председател беше избран Трифон Кунев. Той беше земеделец, но скоро мина на страната на опозицията. След него дойде Константин Константинов. Той проведе като председател и първата конференция на писателите. Тогава така се наричаше, не конгрес, а конференция. След Константин Константинов председател стана Людмил Стоянов. Тогава влязох в ръководството на съюза. Управителен съвет от десетина души. Тази снимка, която сте виждали, е от първия управителен съвет.

— Коя година се избира първият управителен съвет?

— Трябва да е било четиридесет и шеста година. Дайте снимката да я разгледаме и да ви ги покажа подред. Луканова го е писала това на гърба, а на нея може да й се вярва. Най-напред седналите отляво надясно: Гьончо Белев, Людмил Стоянов, Елин Пелин, Д. Полянов, Никола Фурнаджиев. А правите отляво надясно са: Д. Гундов, Асен Босев, Камен Калчев, Петър Динеков, Ангел Тодоров, Камен Зидаров, Христо Радевски и Иван Мартинов. Тогава аз за пръв път влязох в ръководството на съюза и оттогава почти не съм излизал. След Людмил Стоянов главен секретар стана Христо Радевски.

— Казахте, че сте в редакцията на в. „Литературен фронт". Какви бяха задълженията ви там?

— Бях в редколегията. Негов главен редактор беше Орлин Василев. Доколкото си спомням, първият брой на този вестник беше конфискуван.

— Какво точно се случи, та трябваше да се конфискува вестникът?

— Да не сгреша, но мисля, че беше дошла писателска делегация на гости. Вадим Кожевников и Константин Симонов. Ние с радост и ентусиазъм ги посрещнахме, направихме с тях интервюта и мисля, че с тия интервюта стана някакъв гаф, който раздразни Контролната съюзническа комисия. Направиха бележка и вестникът не излезе. Трябва да питам Ангел

Тодоров, той може би ще си спомни как точно беше. Защото много бързо след Орлин Василев главен редактор на вестника стана Ангел Тодоров. За известно време там беше и Андрей Гуляшки. След това — отново трансформации и главен редактор стана Фурнаджиев, ако не се лъжа. Бяхме една четворка, която ръководеше вестника: Загорчинов, Фурнаджиев, Анна Каменова и аз.

— Редколегия в сегашния смисъл ли бяхте?

— Не съвсем. Бяхме редактори преди всичко, трябваше да събираме и да пишем материали. Получавахме и заплати, макар и много мизерни да бяха в онези години. Това обаче не ни пречеше нито на ентусиазма, нито на работоспособността.

— Успоредно ли работехте в „Литературен фронт“ и в детския печат?

— Не, струва ми се, не беше успоредно. Знаете ли, не си спомням съвсем точно. А може би това ми е било длъжност в Съюза, а в детския печат е постоянната ми работа.

— Непосредствено след Девети септември има един период, когато вие заедно с Асен Босев редактирате в. „Септемврийче“?

— Този период обхваща годините 1945—1947. Ние с Асен Босев бяхме натоварени от ЦК на СНМ да станем главни редактори на „Септемврийче“. Данчо Димитров, който ръководеше детския отдел в ЦК, ни възложи и ние започнахме да правим това вестниче. Бяхме и главни редактори, и изпълнители, и всичко. Асен имаше една голяма чанта и в нея побирахме цялата книжнина: материали, клишета. Даже нямахме и редакция. Ходехме, търсехме някоя стая да влезем, преглеждахме материалите и ги давахме. Доста време трая това, докато ни дадоха една стаичка на улица „Кракра Пернишки“ към улица „Шипка“. Сега е районното управление, а тогава беше дом на Съюза на народната младеж (СНМ). Та там ни дадоха една стаичка и ние бяхме много щастливи. Така започна нашата дейност по издаването на „Септемврийче“. Беше времето на Отечествения фронт. Спомням си, че имаше доста спорове около името, а първият брой излезе с портрета на регента Тодор Павлов. Комунистите предлагаха да се казва „Септемврийче“, земеделците искаха да се нарича „Стамболийче“, а широките социалисти бяха избрали „Червените лястовици“. Водеха се преговори, но накрая нашата партия надделя и се реши, че най-добре и исторически справедливо ще бъде организацията да се нарича „Септемврийче“ със свой печатен орган вестник „Септемврийче“... Асен Босев имаше

опит по издаването на вестник, преди Девети беше журналист във в. „Заря“. Аз пък бях понаучил нещо от издаването на „Весело другарче“.

— Да, преди това вие издавате с Марко Марчевски „Весело другарче“ и това е един период във вашия живот, който е неизвестен почти.

— Този период беше много кратък. Той наистина е малко позабравен дори и от мен самия. Марко беше много добър човек, елегантен, тих, скромен и малко недочуваше. Бил е дълги години емигрант в Съветския съюз. Беше интересен човек, много беше видял, много знаеше. Именно тогава, в периода на „Весело другарче“, той стана и детски писател. Аз също пишех малки разказчета за деца, но не много често. Всъщност Марко Марчевски беше главен редактор на „Весело другарче“, а аз уредник. И пак цялата редакция се състоеше от нас двамата. Събирахме материали от известни детски писатели като Дора Габе, Калина Малина, Ран Босилек... Ние и тогава бяхме без редакция. Събирахме материалите и ги носехме направо в печатницата. Имаше в печатницата един Кирчо. И ние: Кирчо, ето ти материалите, това ще бъде за първа страница, тука тъй ще бъде разположено, туй за втора, това на трета... И вестникът беше готов.

— Романтични времена са били?

— Романтични, но и трудни. Кирчо беше метранпаж, вземаше материалите и ги даваше на другите. Те набират, ние чакаме, извъртят ги, дават ни ги и ние започваме да ги коригираме... Всичко сами правехме. Излезеше вестничето и ние му се радваме, пак сами го носехме, опаковахме. Колко пъти излизаше ли? Мисля, че беше два пъти в месеца.

— Вие имахте ли предварителна подготовка за правене на макети?

— Е, в процеса на работата понаучих някои неща. Той и Марко нямаше кой знае какви познания по тези работи, но се справяхме. Самият Кирчо ни казваше тука така ще бъде по-добре, това трябва да се премести на втора страница... Кирчо с любов правеше вестничето, участвуваше съвсем активно в този процес. А пък ние от него се учехме да връзваме, да коригираме... Работници и интелигенция, всички се трудехме еднакво и между нас нямаше никаква разлика, всеки се учеше от другия, щом нещо не знаеше. Кирчо обичаше вестничето, гледаше то да излезе хубаво... Марко, както ви казах, беше малко глух, а в печатницата всичко трака, бучат разните машини и нищо не се чуваше. Аз, мине не мине, и

викам: „Марко, Марко!“ Той не ме чува. Машините бучат и аз пак: „Марко! Марко!“

— Много ли недочуваше?

— Доста, носеше и апарат за чуване. По едно време гледам работниците се смеят. Викна аз Марко, а те се смеят. После попитах Кирчо защо се смеят. Смеят се, каза той, защото Марко викат хората на магаре. Весело беше с това „Весело другарче“. Там работеше и на Христо Ганев майка му, Цонка Ганева. Тя е работела в печатницата още преди Девети, живяла в семейството на Георги Димитров, била е приятелка на Люба Ивошевич.

— Докато бяхте във „Весело другарче“, ставало ли е въпрос за тези неща?

— Не е ставало въпрос, тя беше изключително скромна, тиха жена и на никого не разправяше, че познава Георги Димитров, че е била близка със семейството му.

— Когато започнахте проучванията за „Син на работническата класа“, ли ви разказа Цонка Ганева за онези години?

— Тогава, тогава. Нали ви казвам, тя беше изключително скромна жена. И кой знае защо, но много ме обичаше. И сега чувам гласа ѝ: Камене, Камене! Била е млада още, а аз де да зная защо съм я възприемал като стара. Беше доста побеляла, може би и затова... Тя дълго след това работи в печатницата. По това време навярно е била към петдесет години. Христо беше партизанин преди Девети, мъжът ѝ стана министър на пощите, а тя продължаваше да си работи като печатарка, такава скромна жена. Аз го помня бай Коста, той беше висок човек. Христо прилича на него.

— А кога отидохте в списание „Пламъче“?

— В „Септемврийче“ аз прекарах около една година. След това ме направиха заместник-главен редактор на вестник „Пламъче“.[39] То се издаваше от земеделците. Васил Павурджиев беше негов главен редактор. После вестничето стана списание и аз тогава станах главен редактор. Но по това време Васил Павурджиев почина. Беше голям добряк и добър детски писател. Той пишеше хумор с псевдонима Васка П. След това дълги години главен редактор на „Пламъче“ беше Муратов. В това списание за деца така се стекоха обстоятелствата, че стана едно хубаво обединяване на писатели и художници. Тогава аз си създадох големите връзки с художниците. Някои от тях още ме помнят от онова време...

— Там ли се запознахте с Мария Столарова?

— Не в списанието. С Мария се запознахме в един клуб на

булевард „Руски“, където се събираха писатели, артисти, художници и музиканти. Там се запознах с нея. Тя се движеше с едно колело. Това беше модерно тогава. Самата тя беше модерно момиче, студентка в Художествената академия... Но да ви кажа, това общуване с художниците много разшири моя хоризонт. И с музикантите, но главно с художниците. Ние тогава за първи път назначихме, най-напред в „Септемврийче“, а после в „Пламъче“, художник за редактор.

— Нямаше ли такава практика да се назначават в списанията и художници за редактори?

— Не, нямаше такава практика. Ние дълго време настоявахме с Александър Поплилов за това. Тогава именно се създаде тясна връзка между художници и писатели, а това ни помогна много в нашата работа по издаването на списанието... Изобщо в онния години ние живеехме много задружно и творчески. Постепенно обаче при нас навлязоха чиновници, те не разбираха добре естеството на работата и атмосферата започна да се променя. Постоянно издребняваха защо не сме отивали в определен час на работа, изчисляваха по колко часа стоим без работа и т. н.

— Това, изглежда, е вечният конфликт между администратори и творци?

— Да, разбира се, и в повечето случаи администраторите излизаха по-силни и се налагаха. Един ден се събуждаме, те ни уволнили всичките. Обажда ми се у дома юрисконсултът, който ми беше приятел, вика: „Камене, ти знаеш ли, че си уволнен?“ Питам: „Защо?“ Отговорът беше: „Съкращаване на всички писатели.“ И наистина бяха ни уволнили всичките. Само не посмяха да уволнят Ангел Каралийчев. И да ви кажа, добре, че ме махнаха...

— Деликатна работа е творчеството за деца...

— Много деликатна наистина, защото детската литература те кара да мислиш по съвсем друг начин, за да можеш да навлезеш в психиката на детето, да го разбереш. А на мен не винаги ми се удаваха тези общувания с децата. Друга натура съм, не мога да им пея, да ги развличам.

— Но интересът ви към детската литература е твърде отдавна?

— Отдавна е, отдавна... Може би не така осъзнат в началото като специфичност.

— Още в трийсетте години вие участвувате в списването на в. „Детски глас“?[40]

— Това вестниче беше орган на детските групи при РМС.

Негов главен редактор беше учителят Петър Илиев. В редколегията на вестничето участвуваше и детската поетеса Дар Дарина (Дарина Стоянова — сестра на музиколога Андрей Стоянов). От това вестниче излязоха само няколко броя. По това време нямаше прогресивно издание специално за деца и с „Детски глас“ ние се стремяхме да запълним тази празнина. Разбира се, ние нямахме никаква материална подкрепа и само с нашия идеализъм вестничето нямаше как да издържи дълго.

— По същото това време вие сътрудничите и на детското вестниче „Здравец“?

— На вестник „Здравец“ започнах да сътруднича, след като спря „Детски глас“. То беше редактирано от д-р Никола Станчев, голям ентусиаст, въздържател и много добър детски лекар. Той практикуваше професията си активно и не по-малко активно пишеше. Във в. „Здравец“ аз отпечатах и първото си разказче за деца, което, ако не се лъжа, се наричаше „Невидима борба“.[41] В него се разказваше за борбата на човешкия организъм с бацилите.

— Вие по-късно включвате това разказче в сборника ви за деца „Сребърният ключ“.

— Включил ли съм го? А, да, да... Исках да ви кажа, че в. „Здравец“ всъщност се редактираше от съпругата на доктора, една много кротка и интелигентна жена. Д-р Станчев издаваше от време на време и популярни малки брошурки на различни теми: против алкохола, тютюнопушенето и пр.... А тогава той много хареса разказчето „Невидима борба“, отпечата го, насърчи ме с думи, даже ми плати и един малък хонорар. Той, като ме е гледал такъв беден студент... Това беше първият ми хонорар за нещо, което съм написал. Май това беше и последният, т. е. остана си единственият хонорар до Девети септември.

— А докато работехте над разказите от „Всемогъщият човек“, имахте ли съзнанието, че ги пишете за деца?

— Не, не. Нямах такива мисли. Аз бях млад човек тогава и имах съзнанието, че пиша тези разкази за млади хора като мен. Бил съм на 22 години и това е първата книга, която съм направил. Но, както знаете, по време на издаване тя стана втора фактически. Но друго исках да ви кажа. Аз както тогава, така и сега споделям схващането, че книгите трябва да се пишат така, че да се четат и от възрастни, и от деца. Не случайно толкова много книги, писани за възрастни, по-късно са ставали любимо детско четиво. Световната литература е

пълна с такива примери. Разбира се, не отричам и специфичността на детската литература, особено пък когато се пише за най-малките. В началото, както ви казах, аз тръгнах в тази литература, преди всичко воден от едно чувство за дълг. На децата и юношите трябваше да се казват истините за новия живот, да се формират човешки добродетели у тях, да се въздейства върху съзнанието им по пътя на едно естетическо вълнение и преживяване.

— Но не е било само чувството за дълг, а и някаква необходимост да се изявите в тази област, защото интересът ви към творчеството за деца продължава и до днес.

— Да, разбира се, че тука става въпрос и за една творческа нагласа, не само за дълг. Макар че в последните години не съм писал за деца, пооткъснах се малко. Последното, което написах, беше юношеската повест „Лоши момчета", която излезе през 1973 г.

— Имахте ли конкретен повод за тази повест?

— Аз бях решил да напиша една книжка за съвременната младеж, но нямах нищо конкретно предвид. Докато Мария и Стефан не домъкнаха у дома едно куче. Това беше поводът. Стефан тогава беше ученик, бяха пътували до Раднево и там едни наши приятели им го бяха подарили. То беше много хубаво куче и наистина се казваше Лупо. По-късно Стефан отиде войник и взе кучето със себе си. Но после не го върна у дома, беше го подарил на някакъв приятел. Така всъщност се разделихме с Лупо. То стана едно много умно и грамадно куче, но докато беше малко, изпояде обувките ни и краката на мебелите. Чудехме се какво да го правим. Спомням си, че по едно време го заведохме в Мало Бучино при един дресьор, който трябваше да го поукроти малко. После пак го върнахме, изобщо големи преживявания имахме с Лупо. Повечето от събитията в повестта са действителни . . .

— А каква е историята на „Сребърният ключ", по кое време са писани тези разказчета?

— В този сборник събрах разказчета за най-малките. До известна степен съм се влиял за тях от Лев Толстой. Това са къси разказчета, винаги придружени от някаква поука. Стремял съм се да ги пиша с достъпни изразни средства, да бъдат ясни и занимателни. Те са писани по времето на „Пламъче" и „Септемврийче", спомени от работата ми в детския печат веднага след Девети септември. Преведни са на чешки, там се посрещнаха много добре, даже имаха две издания.

— Проблемите на личността и нейното осъществяване в

историята на народа винаги са провокирали творческия ви интерес. Имам предвид вашия роман за Георги Мамарчев „Смелият капитан“, както и повестта „Васил Левски“.

— Това са книги за юноши, искал съм да покажа тези личности и техния живот като пример за следване. Повестта „Васил Левски“ излезе в 1949 година. Написах я, защото в онези години нямаше нищо за Апостола. Исках да запозная децата с неговия живот, знаех как една такава личност може да се възприеме от детското съзнание и затова писах повестта с голямо старание и много любов. Книгата за Левски беше посрещната добре, даже често на срещи с читатели ме питат защо не я преиздавам. Тя има две издания, но после излязоха много други книги за Васил Левски и аз не съм я издавал.

— А как стигнахте до идеята за „Смелият капитан“?

— Идеята за този роман ми подсказа Петър Динеков. Веднъж говорихме с него на исторически теми. Даже сега не мога точно да си спомня как започна разговорът, но тогава Петър Динеков каза, че в нашата история има много светли личности, за които нищо не е писано. Динеков тогава спомена доста имена, но насочи вниманието ми специално към капитан Георги Мамарчев. След разговора той ми даде и сборника със статии и документи „Велчова завера“. Така започна моят интерес към живота и делото на този забележителен българин. Прочетох този сборник, потърсих, и други материали. Започнах книгата с голяма вътрешна любов, защото една голяма част от действието се развива в нашия край. Мисля, че този юношески роман се хареса много, у нас той има седем издания. Преведен е на руски, грузински, излезе и на украински...

— Какво ви даде все пак детският печат? Може би е хубаво в известен период от развитието си всеки автор да се докосне до една друга душевност?

— Именно, имах възможност да се докосна до една твърде различна душевност. Чрез детския печат аз се свързах с много писатели, имах много лични контакти с тях.

— Какво значение имат личните контакти за един млад писател?

— Тези контакти са необходими в началото на творческия път. Хората, с които се срещах и с които работех в онези дни, бяха с богат живот и богато творчество. Мнозина бяха минали през войни, затвори, инквизиции. Някои бяха по-големи от нас и имаше какво да научим от тях: Радевски, Фурнаджиев, Людмил Стоянов и пр., и пр. — това бяха хора с

много спомени, с добър опит в писателския занаят. Толкова много неща съм чул от тях за писатели, за големи събития в политиката и литературата, за интересни и неповторими срещи, за творчеството им. Това бяха изключително културни, начетени и интересни личности. Всичко това безспорно създава благоприятен климат за един млад автор, обогатява го с впечатления. Един такъв богат човек със спомени е Петър Динеков. Толкова неща от него съм чул, то е инстинско удоволствие човек да общува с такива хора. Аз тогава се сближих и с художниците и всеки път научавах по нещо от тях. Тогава се запознах и с едни от най-добрите български писатели. Всеки от тях носеше богат свой свят...

— При срещи с тези писатели какво изпитвахте, вълнувахте ли се?

— Е, не съм се вълнувал чак толкова. Уважавах ги и това те го чувствуваха... Каралийчев например много ме обичаше, може би защото бяхме земляци. С Багряна още оттогава се уважаваме. Дора Габе активно участвуваше в обществения живот. С Ран Босилек сме ходили много често на литературни четения. Той страшно много обичаше да чете пред децата. Обичаше и да им пее. Разказва някаква приказка, героят в приказката трябва да пее и Ран Босилек започваше веднага да пее. Сякаш сега му чувам гласа... Децата се радват, смеят се. Той едва ли не с тях е готов да заиграе, да заподскача. Но това си е специална дарба и не всеки я има... Искам да кажа, че ние тогава правехме много големи литературни четения. Нас ни посрещаха като апостоли на културата. Едва ли не по цветя ходехме. И не само като детски автори. Такава обич, такива посрещания е било... След туй взеха да пишат и да говорят, че писателите много хонорари получавали, започнаха да ни гледат накриво. А всъщност на друго място са богаташите... Та така тръгна животът ми след Девети, в детския печат.

— И къде отидохте, след като ви уволниха от списание „Пламъче"?

— Станах редактор в списание „Септември". По-късно вече влязох и в системата на Съюза, станах секретар и започнаха безкрайни събрания, заседания, ангажименти... Но мога да кажа, че от детския печат тръгна моята ориентация и сближаване с художниците. Обичам много и музиката.

— А да ходите на опера обичате ли?

— Много. Особено когато бях по-млад. Още като ученик обичах да ходя на опера. Пленяваха ме постановките, арии-

те, цялата тази необикновена атмосфера. Никога не съм гледал с предубеждение на операта. Не съм я слушал от малък, не съм имал никаква подготовка в това отношение, но някак я приех съвсем естествено. Но като че ли симфоничната музика ми е най-близка.

— На концерти ли предпочитате да ходите, или ви е по-приятно вкъщи да я слушате?

— Предпочитам сам да слушам музика. Разбира се, много съм ходил и на концерти, но не съм като Динеков абонат. Не обичам средата, една такава — хайлайфна малко. И затова предпочитам сам да слушам. Или по радиото, или пък плочи. Може би след литературата те са ми най-близки — живописта и музиката.

— Помагат ли ви с нещо за вашата творческа работа?

— Помагат, помагат... Особено музиката.

— През 1945 година имате една книжка превод от съветския писател Сергей Борзенко.

— Да, спомням си, това беше една малка книжка за десанта в Крим през ноември 1943 година. Сергей Борзенко сам е бил участник в този десант и за проявена храброст е удостоен със званието Герой на Съветския съюз. В онези години нямаше кой да превежда от руски и затова се захванах. Сега трудно можете да си представите такова нещо.

— Оттогава ли започва вашата преводаческа дейност, или още отпреди Девети?

— Преди Девети съм чел много руски книги и списания, слушал съм радио на руски, даже за себе си превеждах отделни глави от „Губернские очерки“ на Салтиков-Шчедрин. Пак преди Двети са ми давали някои неща да превеждам от руски Цветан Цветков и Марко Марчевски. За някои преводи са ми плащали даже, но не съм ги публикувал. Така че „Десант в Крим“ на С. Борзенко е първата ми книга, която аз превеждам.

— Вие сам ли преведохте и предложихте тези книги за издаване, или ви потърсиха от издателството?

— Не, не сам, защото не знаех какво може да се търси. Те ми предложиха. По-точно Стоян Стоименов, който преди Девети имаше издателство „Нов свят“. Това издателство тогава печаташе само прогресивна литература. Стоян Стоименов днес е Народен деятел на културата. Неговото издателство тогава влезе в Нариздат, то стана нещо като кооперативно издателство, доколкото си спомням, но може и да греша. А в Партиздат пък за преводите отговаряше Кутю Панчев. За „Песен на

песните“ на Шалом Алейхем, аз сам я предложих и я приеха. Предложих я, защото много ми харесваше. Повечето от нас знаеха добре руски. Известни са преводите на Радевски, на Фурнаджиев. Но това е тежката артилерия, така да се каже. Истината е, че ние се смятахме за задължени да превеждаме от руски. Така аз преведох брошурата на професорите В. Николски и Н. Яковлев „Защо хората говорят на различни езици“ и „Ленинград през време на блокадата“ на А. Фадеев. И с това, струва ми се, свършват моите прояви в областта на превода. Когато се появиха много способни преводачи и бяха достатъчно, за да задоволят нуждите, аз сам се оттеглих. И си викам защо ще се занимавам с преводи, като мога да си пиша своите книги. Но и когато превеждах, главното в моя живот беше писателската ми работа. Ще се върна малко преди Девети, защото моите разкази „Всемогъщият човек“ бяха издадени от Стоян Стоименов в „Нов свят“. Никола Вапцаров издаде първата си книга „Моторни песни“, но не в това издателство. Аз помня как по едно време започнаха да притискат Стоян Стоименов и дейността на издателството. То си имаше и своя книжарница, която най-напред беше на „Дондуков“. Ние си я знаехме, че това е наша книжарница, но полицията я държеше постоянно под наблюдение. Когато се изостри обстановката и борбата се засили, взеха да правят обиски на издателството, конфискуваха книги и Стоян беше принуден да се премести на улица „Екзарх Йосиф“. Сякаш сега виждам тази малка книжарничка с витрина като обущарничка. Прозорчето беше малко и се затваряше с кепенци.

— Бързо ли се разпродаде книжката на Вапцаров тогава?

— О, не. Спомням си, че Стоян бе закачил „Моторни песни“ с щипки за пране и тя висеше на едно въженце. Вапцаров преди Девети не беше така известен. Едва по-късно него го откриха. Но аз всъщност исках да ви разкажа при какви условия работеха нашите писатели тогава. Както ви казах вече, аз още в затвора написах повестта „Селянче“, изнесох я в двойното дъно на дървеното сандъче и често ме занимаваше мисълта да продължа тази книга, да разкажа за съдбата на това момче, което слиза от планината и отива в града. Тогава написах „Пътник от планината“.

— Имали сте нужда да се разтоварите от всички тези впечатления?

— Да, доста неща, премислени и преживени от мен, са намерили място в тази малка повест. Написах я още преди Девети, а я издаде Емил Шекерджийски. Той завеждаше прогре-

сивния печат, беше образувал библиотека „Жар“ и издаде на трима млади писатели по една книжка. На Павел Вежинов „Улица без паваж“, моята повест „Пътник от планината“ и на Андрей Гуляшки „Жени“. На корицата беше нарисувана Ема Гуляшка слабичка и фина. Помня добре, че моята корица беше нарисувана от Ангелушев — как едно момченце слиза от планината. Страшно много се гордеех с това, че Ангелушев е направил корицата ми.

— Вашата повест „Пътник от планината“ излиза в 1938 година, разказите от „Всемогъщият човек“ в 1940, а следващата ви книга с разкази през 1941 г.

— Да, така беше. След това до Девети септември не съм издавал други книги. Това бяха най-тежките години и не беше време за издаване на книги. Аз затова и сложих на разказите си такова заглавие: „Години, които си отиват“. Исках да вдъхна надежда на хората, да им кажа: не се отчайвайте, тези години си отиват.

— А спомняте ли си някакви рецензии за първите ви книги?

— Не мога да си спомня, може и да не е имало. А може би е имало. Само за „Години, които си отиват“ излезе една статия във вестник „Заря“. И то от кого мислите? От Веселин Андреев.[42] Бях изненадан, защото тази рецензия излезе точно когато Германия обяви война на Съветския съюз. Струва ми се, че така беше. И може би нарочно я пусна бай Кръстьо Станчев, главният редактор на в. „Заря“. Той беше много добър човек, но отдавна почина. Така мисля, че беше озаглавена и самата рецензия „Години, които си отиват“. Заглавието беше доста символично за тогавашната обстановка и може би бай Кръстьо нарочно я пусна.

— Първата книга, която издавате след Девети септември, е романът „В края на лятото“. Но доколкото разбрах, тя е замислена доста по-рано?

— Аз продължавах да си живея с мисълта, че ще стана писател. И трябва да ви кажа, че и в тези най-трудни години бях абсолютно уверен, че ще победим. Та аз още тогава исках да напиша едно продължение на „Пътник от планината“ с оглед на новите събития. Затова и „В края на лятото“ стана в известен смисъл продължение на тази повест, доколкото се отнася до развитието на героя, а иначе би могло да се каже, че е вариант на „Пътник от планината“.

— Но един доста преработен вариант?

— Е, да, аз винаги преработвам — езиково, композиционно...

— Преработката е много по-дълбока. В повестта имате доста натуралистични сцени, които в романа вече са премахнати.

— Ами бяха минали шест години от издаването на „Пътник от планината“, можех от друг ъгъл да погледна на тези неща... Но за тази ми книга пък излезе съкрушителна рецензия от Цветан Минков.[43] Той просто не можа да разбере книгата. Тогава много се говореше за реализъм, а там аз показвах по-романтични, по-лирични настроения.

— Това ли е първата отрицателна рецензия за ваша книга?

— Това беше първата отрицателна рецензия, и то за книга, която остана просто неразбрана.

— Как реагирахте на тази критика?

— Много тежко! Ама много тежко! Защото беше несправедлива. И сега, след като толкова години са минали, пак мисля, че е несправедлива. Тя излезе в „Литературен фронт“. Аз вече не бях там и я пуснаха с известен хъс, така да се каже. Кой е пък този, дето е решил да пише романи. Така навярно са си мислили. Оттогава още някои хора ме мразеха, но защо, никога не можах да разбера... А романът „В края на лятото“ има едно малко Хамсуново звучене. Трябваше чешкият писател Иван Олбрахт[44] да го открие този роман, за да се махне малко горчивината от рецензията. Все пак, класик е човекът.

— В какъв смисъл го е открил Иван Олбрахт?

— Кюлявков като културен съветник е раздавал книги от български автори. Иван Олбрахт получава от Кюлявков между другите книги и „В края на лятото“. Той ги прочита и в едно писмо до Кюлявков се изказа много ласкаво за моя роман. Крум Кюлявков даже публикува това писмо[45] в книгата си „Защо обикнах Чехословакия“. Иван Олбрахт има прекрасен роман, преведен и на български — „Никола Шухай хайдутин“.

— Другарю Калчев, това първата преведена книга ли ви е?

— Да, това беше първата моя книга, преведена на чешки от Зденка Ханзова. Тя направи много за нашата литература и специално за мен. Аз съм ѝ много благодарен, защото тя по-късно преведе „Хаинбоазки мотиви“ и „Живите помнят“. Въобще Зденка обичаше България и превеждаше много български писатели.

— Жива ли е Зденка Ханзова?

— Не, почина отдавна. Зденка Ханзова има дъщеря, Мира

Сваткова, която също се опитва да превежда, но не е на нивото на майка си.

— И все пак, как приехте първата отрицателна критика, какво почувствувахте, какво си помислихте за себе си и за критиката?

— А, бях започнал да ви разправям. Това много ме оскърби, защото усетих, че има преднамерено, пристрастно отношение към мен като млад автор. Нашите критици много се ядосваха, когато такива млади автори пишеха романи. Не е като сега, да се смята съвсем естествено млад човек да излезе с роман в печата... Но както и да е. Това пък стана причина отново да се вгледам в книгата си. Не измених интонацията, но езиково и стилово доста поработих и следващото издание вече излезе в нов вариант, струва ми се, доста по-добър от първия. Една отрицателна рецензия не може да ме депресира или да ме отклони от работата ми. Въпреки всичко аз продължавах да следвам моя път на писател. А романът „В края на лятото“ се посрещна като свежо явление в нашата нова проза. Не случайно в Чехия го преведоха и не случайно след това потърсиха да преведат и други мои творби.

— Пак през тази 1945 година вие издавате „Едноактни пиеси за деца и юноши“. Това по поръчка ли е било, за да откликнете на някаква нужда тогава?

— О, това беше наистина откликване на една нужда. Това са радиопиески за изборите.

— Написани с пропагандна цел?

— Да, с чисто пропагандна цел. Тогава имаше нужда от такива работи. Но аз съм ги забравил. Те минаха в радиото, и толкова. Но понеже стана дума за това време, ще ви кажа, че и романът „В края на лятото“ беше драматизиран и дълго време се излъчва по радиото. С голям успех се посрещна.

— Пак през 1945 година имате и една пиеса „Партизани“?

— Пиесата е издадена от издателство „Нариздат“, за което ви говорих. Написах я по една действителна и много интересна случка, която е станала в нашия край, много драматична и романтична. Написах я по тази случка, но големите театри не се заинтересуваха от нея. Постави я един любителски театър. „Партизани“ не беше съвсем лоша пиеса и аз дълго време държах на нея.

— Четиридесет и пета година за вас е твърде плодотворна, имате и една книжка за деца „Приказка за слънцето“.

— Да, това наистина беше една добра година. Но и времето в исторически аспект беше драматично, напрегнато, човек не можеше да остане настрани от тази всеобща енергия. А „Приказка за слънцето“ по-късно влезе в сборника с детски разкази „Сребърният ключ“, даже няколко пъти се преиздава. Но това бяха отделни сътрудничества в печата и с приказки, и със статии, та даже и с преводи. Но за тези неща аз сега в никакъв случай не мога точно да си спомня всичко... Главното, което искам да ви кажа, беше продължаване на тази линия, която аз започнах с „В края на лятото“ или още по-рано, когато написах повестта „Пътник от планината“. Аз ви казах, че след Девети вече естествено беше да доразвия повестта „Пътник от планината“ в роман. Моят герой търпеше развитие и в исторически аспект, става политзатворник, партизанин. Тези въпроси ни вълнуваха, те бяха част от нашия живот, хората като моя герой, това до голяма степен бяхме ние. Е, кажете как да не пишем с патос, как да няма романтика и приповдигнатост в тези неща, когато ние сме ги чакали, мечтаели сме за тях и те са били целият ни живот, борбите ни.

— Да, прав сте, че освен литературна оценка трябва да има и едно историческо виждане за времето, в което са създадени тези произведения . . .

— Разбира се, така трябва да се гледа от днешна гледна точка. Но и тогава някои неща критиката не винаги ги разбираше. Аз ви казах с каква съкрушителна рецензия ме посрещнаха. Но това не ме отчая и аз реших да си продължа по пътя. Стана ми неприятно, разбира се, много неприятно... Даже имаше една уредничка във вестника, която разнасяше вестника още вечерта из кафенето и злорадствуваше. Може би съм прекалено чувствителен, но независимо от преживяванията упорито преследвам своята цел, не отлагам работата си, щом има нещо да свърша. Каквито и неприятности да имам... Защото има хора, които се отчайват, изпадат в депресии, не могат да работят дни наред.

— Но това показва, че те просто не са подготвени за трудната работа на писателя.

— Разбира се, разбира се. Без психическа издръжливост човек нищо не би могъл да направи. Не се понасят леко тези неща, но трябва да се работи. Това е единственият изход... А след като минаха тези истории около романа „В края на лятото“, аз не само че не се отчаях, но и реших да се върна към моята стара мечта — да напиша книга за съпротивата с

голям размах. Такива ми бяха претенциите. Вярвах в себе си, исках да напиша книга, в която да изобразя нашето съпротивително движение. Разказвах ви колко много ме вдъхнови „Тихият Дон“ на Шолохов. Когато четях за неговата станица Вешенская и за неговите казаци, аз виждах моите съселяни, техния живот и борби и си казвах: колко би било хубаво да напиша и аз една подобна книга. Аз Шолохов не мога да го достигна, но — каквото мога да дам със собствени сили. Запалих се по тази идея и трябва да ви кажа, че тя доста ме поизмъчи.

— Но преди „Живите помнят“, още в 1948 година, вие издавате пътеписната си книга „Чехословашки дневник“. По какъв повод бяхте в Чехословакия?

— Ако не се лъжа, това беше първата делегация от Съюза на писателите. Това пътуване стана четиридесет и седма година. Бях определен да замина с Марангозов по културна конвенция. Това беше една от първите конвенции. И точно тогава през лятото умря Виска. Тя замина на летуване за Варна като артистка от театър „Народна младеж“. Заминаха заедно с дъщеря ми Лидия. Лидия беше на пет години. Виска отиде на летуване, но и в същото време да бъде в помощ на пионерската организация. През месец август стана това нещастие. Били са с артистката Юлия Лазарова, влезли са заедно в морето. Юлия излиза, а Виска я намират на дъното. И то съвсем в плитката. Тя слабо плуваше, но, изглежда, че сърцето ѝ не е издържало... Може би от силната горещина, изведнъж е влязла, не съм бил там и не зная точно какво е станало. Били са голяма компания, имало е наши артисти. Спомням си, че по това време беше дошъл един съветски режисьор Петров. Пекли са се на градския плаж, а Виска и Юлия са пристигнали от „Дружба“. Тогава този курорт се казваше „Свети Константин“. Аз бях останал в София, защото трябваше да заминавам за Чехия. Един ден Камен Зидаров ми се обажда от редакцията на „Отечествен фронт“, където беше на работа, и направо ми казва: „Камене, знаеш ли какво е станало?“ И започва тъй, тъй, тъй. Страшно беше... Не ми се ще да си спомням за тези дни... Веднага майка ѝ, баща ѝ и аз взехме нощния влак за Варна и пътувахме, пътувахме... Боже мой, нямаше край това пътуване... Майка ѝ плачеше през цялото време, не можехме да я утешим, нямаше с какво да я утешим. Тя беше една суха, слабичка женица, приятна и мила, но ето какво нещастие я сполетя... Слязохме от влака и веднага ни заведоха в моргата... Какво да

ви разправям. Пътуваме обратно, Лидка пее, радостна и щастлива, че се връщаме в София, а в съседния вагон е майка ѝ в ковчег... След това погребение... Дойдоха извънредно много хора. Млад човек, а и тя имаше много приятен характер, всички я обичаха. На всички наши писатели стиховете им беше декламирала по радиото. Ангелушев беше, спомням си, носеше венец... Ние тогава живеехме на улица „Дунав"...

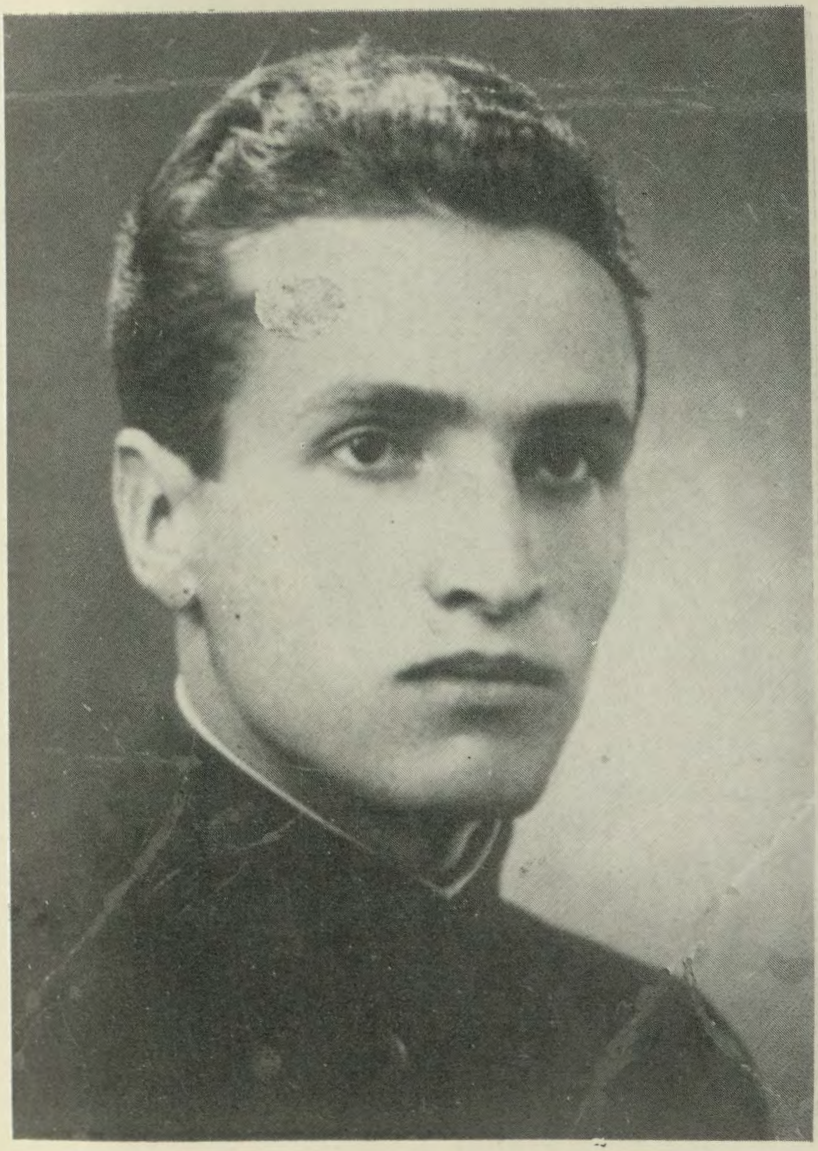
Та тогава отидох и казах, че не ми е възможно да замина за Чехия. Къде ти, в такова състояние!

— А може би точно това ви е трябвало, едно откъсване от близка обстановка и близки хора?

— Така ми казаха и те: „Виж какво, времето е наближило, документите са извадени, изпуснали сме всякакви възможни срокове, за да те заменяме с друг. А и най-важното, ти трябва да заминеш, за да се стегнеш, да дойдеш на себе си." Просто насила ме накараха да замина. Даже и родителите ѝ много настояваха. Едно заради мен самия, пък и като са ме гледали, навярно още по-тежко им е било. И аз заминах, но в страшно тежко състояние. А и не беше малка командировка — два месеца. Цели два месеца! Един месец в Чехия и един месец в Словакия... И така тръгнахме с Марангозов. Той беше учил на запад, твърде различен от мен. И добре, че тогава се паднах с него.

— Как изглеждаше той по това време?

— Обичаше да се облича хубаво. След войната да имаш хубави обувки и дрехи, беше рядко явление. А той беше доста елегантен за тогавашните условия. Като тръгнахме от България, той се беше облякъл в един костюм в тютюнев цвят, мек, приятен цвят. С хубави обувки, даже помня, че в Чехия само обувки търсеше. Но и Чехия беше запазена страна, почти всичко имаше в нея. Тя не беше разрушена, все пак — протекторат на Германия. Марангозов се снабди още в България с много цигари. В Чехия нямаше достатъчно цигари, бяха рядкост. Като отидохме в Прага, първата му работа беше да попита кое е най-представителното заведение. Той заекваше малко и беше много интересно да го слуша човек как пита за най-представителното заведение в Прага. А на Вацлавски намести имаше кафенета в парижки стил. Много хубави кафенета имаше в Прага. Отивахме в най-хубавото кафене, сядахме на една маса заедно с преводача, Марангозов изваждаше цигарите, запалваше и слагаше кутията на масичката, за да я гледат чехите. Много зле бяха с цигарите. Там да дадеш две цигари на някого, се смяташе за най-големия пода-

Камен Калчев като абитуриент — 1934 г.

Майката Гана, бащата Митьо и най-големият брат на писателя — Пенъ
в началото на века

Братята и сестрите по време на погребението на майката — 1961 г., село Керека (Камен Калчев е в средата)

Родната къща на писателя в с. Керека — 1965 г.

Ханибоаз 1947 г. — Челкаш, Кирил Донев, Камен Калчев

Виска Калчева в Радиотеатъра — София, 1946 г.

Леонид Леонов, Вадим Кожевников, Камен Зидаров и Камен Калчев — Москва, 1949 г.

Мария Столарова и Камен Калчев — София, 1948 г.

С Емилиян Станев — 1950 г.

Първият управителен съвет на СБП — 1946—1947. Отляво надясно: Д. Гундов, Ас. Босев, К. Калчев, П. Динеков, Ал. Тодоров, К. Зидаров.

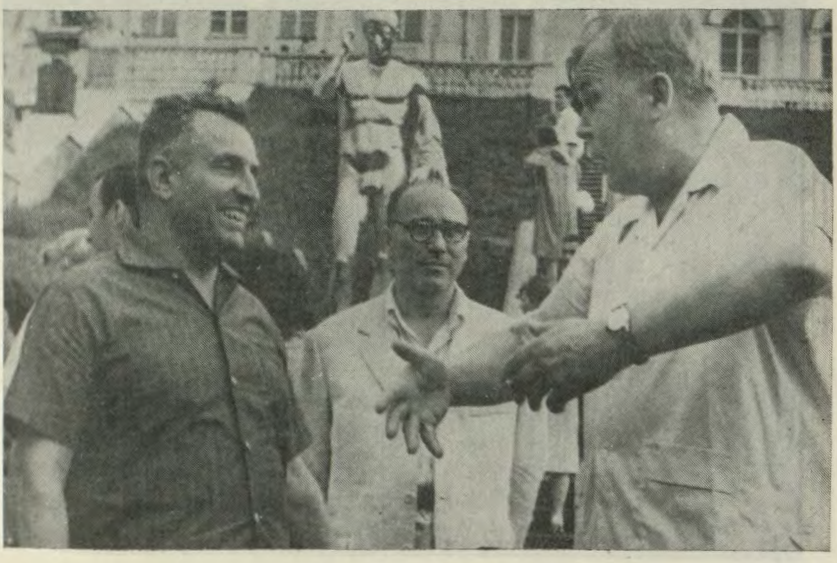

Хр. Радевски, Ив. Мартинов, Г. Белев, Л. Стоянов, Елин Пелин, Д. Полянов, Н. Фурнаджиев

Камен Калчев с децата си Лидия и Стефан на почивка в Созопол — 1959 г.

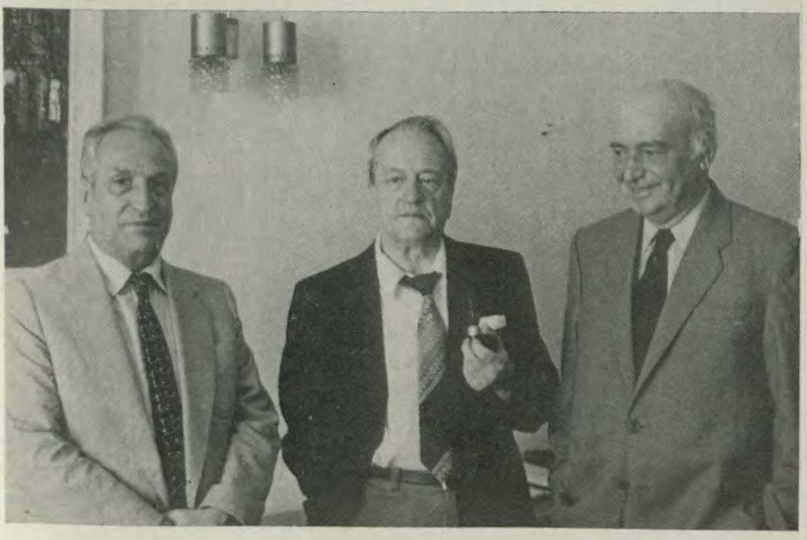
Поклонение пред гроба на Иван Владков в гр. Дряново, 1959 г. Отляво надясно Т. Тихов, К. Калчев, А. Смирнов, М. Марчевски и Ив. Донев

К. Калчев, П. Зарев, Ал. Твардовски — Ленинград, август 1963 г., Симпозиум за романа

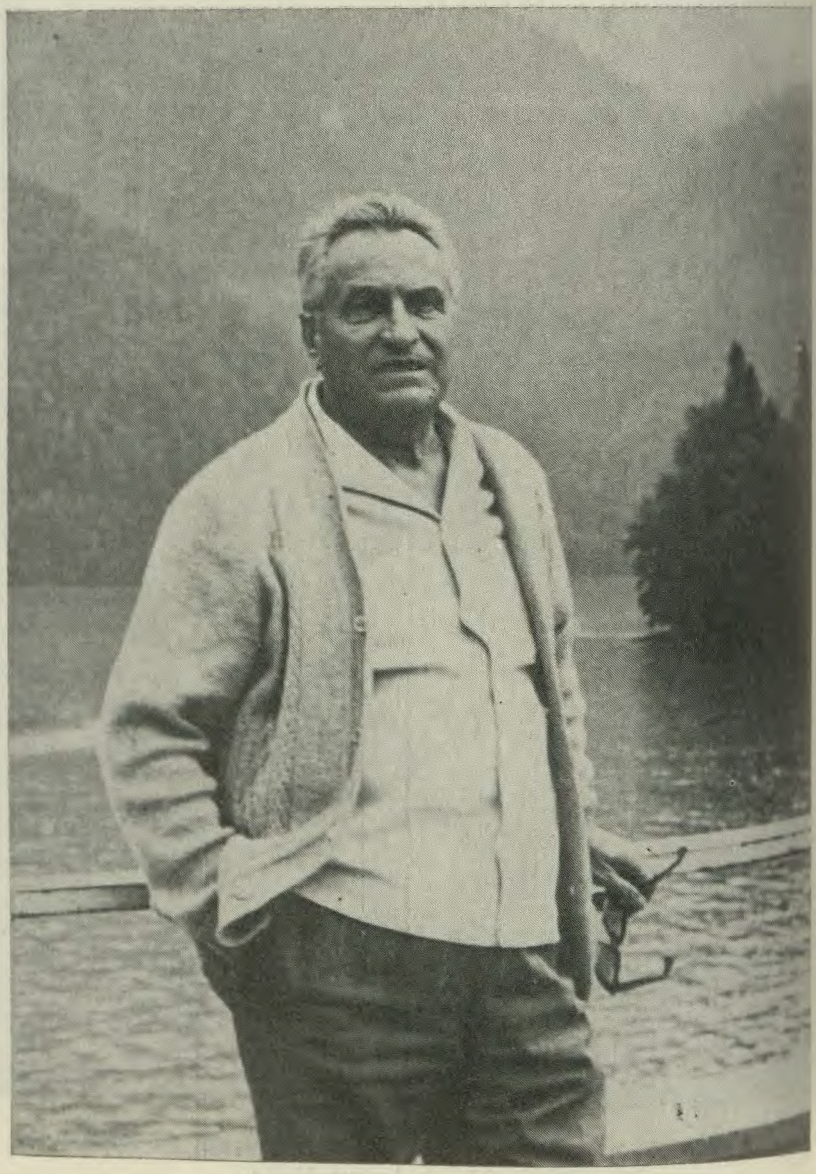
Камен Калчев с Васил Биков — Пловдив, 1979 г.

Мария Столарова и Камен Калчев пред скулптурата на Хамлет — Стратфорд на Евън, Англия, 1962 г.

Отляво надясно: Камен Калчев, Андрей Гуляшки, Павел Вежинов — 1983 г.

На езерото Рица в Кавказ

Майката на писателя. Портрет от Мария Столарова

Мария Столарова и Камен Калчев, 1983 г.

рък. След войната навсякъде беше така. Спомням си, че през 1948 година отидохме с Мария във Виена и тя много се чудеше, че на мостовете стояха сакати мъже, инвалиди от войната и продаваха по една цигара, само по една цигара.

— Чехия като страна помогна ли ви да се разтоварите поне малко от мъката си?

— Искаш или не искаш, когато си сред хора, трябва да оставиш мъката си за самотните часове. Още повече пък на такова място, където все пак хората следят изражението на лицето ти, за да разберат дали ти харесва посещението в тяхната страна, или нещо не си доволен. А чехите ни бяха направили много хубав план за тези два месеца. Програмата беше натоварена, доста неща трябваше да видим. Това беше първата европейска страна, която посещавах. Дотогава не бях излизал от България... Та ето от това пътуване се роди книгата „Чехословашки дневник".

— Но там ли се появи у вас идеята за тази книга, или още в България решихте, че ще напишете пътепис?

— Да, имах такава идея още от София. Като ни изпращаха, ни казаха, че не отиваме там само да се разхождаме, а трябва да напишем нещо, което да отразява живота в тази страна, за сближението в бъдеще между нашите народи. Затова аз отидох с пълното съзнание и намерение да напиша книга. Водех си през цялото време подробни бележки. А там всичко ме очароваше. Не бях виждал такъв град дотогава. Прага беше един прекрасен град, Храдчани е нещо изключително. Войната тях не беше ги засегнала така тежко, както другите народи. И аз много се учудих, когато техният председател Ян Дръда, един много талантлив човек, който за съжаление почина доста млад, разправяше: „А, ние бяхме много зле в годините на съпротивата, бяхме останали само на сандвичи и бира." Представяте ли си как ни е звучало на нас това! Слушах и се чудех, отначало мислех, че се шегува. Поляците много се мъчиха, но чехите успяха да запазят страната си. Те пострадаха много, когато разкриха и унищожиха Лидице, но Прага не беше разрушена въобще... Та тази Прага, наречена Златна, ме впечатли толкова много, че аз все едно видях Европа, видях Париж. Чехия много ми хареса и ние след моето първо посещение едва ли не всяка година бяхме там с Мария. На мен ми превеждаха книги, аз получавах хонорари и можехме да си позволим такива разходки.

— Вие сте имали приятелски отношения и с преводачката Зденка Ханзова?

— Тя беше много сърдечен човек и както ви казах, обичаше много България. Зденка беше разведена. Български приказваше добре, превеждаше добре, имаше силно чувство за хумор. Много симпатичен човек!

— Още от първото пътуване в Чехия ли я познавахте?

— О, да, тя ни съпровождаше като преводачка. Доколкото зная, първият автор, когото е превеждала, е Здравко Сребров. Тя имаше известна слабост към него... Обичаше много българската литература... Веднъж седяхме в една бирария, разговаряхме, гледахме хората как се веселят и по едно време се чу акордеон, започнаха да пеят. И какво мислите, че пееха? „Лили Марлен", тази известна фашистка песен. Докато ние недоумявахме, Зденка стана и с неочаквано силен глас извика: „Спрете веднага тази песен! Как може тука хитлеризъм да вирее!" Всичко спря да говори, замлъкна акордеонът, спря и песента. Това беше в четиридесет и осма година. А в Чехия, както и навсякъде, не беше твърде спокойно.

С Марангозов обиколихме почти цялата страна. Аз продължавах най-старателно да си водя бележки. Марангозов обичаше да седи в хотела и да пише. Не в стаята си, а във фоайето. Питах го: „Марангозов, как можеш така да пишеш?" Той казваше, че така бил свикнал. И наистина, в който и град да отидехме, той така пишеше, ако имаше време, разбира се. Така беше свикнал да живее и да работи, по хотелите и по кафенетата. И казваше, че тогава получавал вдъхновение... Той изобщо беше интересен човек. „На повратки в село" е една от най-хубавите поеми в българската литература. По време на нашето пътуване имаше и комични ситуации. Аз бях по-младичък, нямах европейското възпитание на Марангозов, не бях излизал и в чужбина. Затова Марангозов ме следеше непрекъснато да не направя някоя грешка.

— Чехите в това отношение имат голяма традиция и семейна култура.

— О, да, да, това веднага правеше впечатление. Те обръщат внимание и възпитават децата си на такива навици от най-ранна възраст, а при нас нямаше такова нещо. Аз съм ви разказвал как на село се хранехме с дървени лъжици. Дадоха ни прием в двореца Добжиш — малък, красив дворец, даден на чешките колеги да го ползуват за почивен дом. Седнахме ние, а масата отрупана с безброй прибори. До мене беше седнала една българка, няма да споменавам името ѝ, коя-

то учеше в Чехия. Една дебела дама, даже и в характера ѝ имаше нещо дебелашко.

— Тя не ви ли помогна по някакъв начин?

— Напротив! През цялото време се подсмихваше злорадо, гледайки ме в ръцете. Трудно е да го повярва човек, но е факт... А тогава, слава богу, че един чех започна да вика, бре не можем да се оправим. Но, казва, доколкото зная, трябваше да се почне от най-външния ред... И уж сам на себе си говори, уж той е затруднен, а фактически нас ни избави. Но случват се и такива работи... Няма да забравя обаче как тази наша сънародничка ме гледаше в ръцете, нарочно не започваше да се храни и се смееше.

— Не зная на вас как ви действуват такива неща, но мен страшно ме разстройват.

— Ами и на мен ми действуват потискащо. Като се сблъска човек с грозното в хората... Спомням си още нещо за Марангозов. Той например не обичаше да ходи по разните природни забележителности на страната. Веднъж ни заведоха в тяхната прочута пещера „Мацоха“. Два километра, ако не и повече, се пътуваше с лодка в самата пещера. Имаше си вътре и електричество, изобщо всичко беше уредено и удобно, но Марангозов не пожела да влезе. Аз му викам: „Бай Кольо, хайде да влезем.“ Той: „Я остави, в Дряновската пещера съм се нагледал на тия камънаци!“ ...

— А Дряновската пещера какво представлява?

— Тя наистина е само камънаци. Но е по-древна от тази в Чехия!

Та от това пътуване ми е книгата „Чехословашки дневник“. Моята книга излезе през 1948 година, а доста по-късно Марангозов написа книгата си със стихове „Чехословашка рапсодия“, мисля, че беше някъде в 1952 г. Имаше и друго нещо. Аз като се върнах от Чехия, изтръпнах, като видях празните магазини и голите витрини. Свикнали бяхме в Чехия два месеца да гледаме пълни магазини, бяхме забравили какво е у нас. Там магазините тежаха от стоки и като се върнах, видях колко бедни всъщност сме ние след войната.

— След посещението в Чехия ли се запознахте с Мария Столарова?

— Мисля, че беше в края на същата тази четиридесет и седма година. Спомням си, че това стана в клуба на културните дейци на булевард „Руски“. Но не си спомням специално да сме се запознавали или пък някакъв повод да е имало. Аз ви казах, че в този клуб се събираха писатели, ху-

дожници, музиканти, артисти. В клуба редовно идваше Борис Ангелушев и винаги беше в центъра на голяма група млади художници. Около него винаги имаше момчета и момичета. Повечето от тях бяха студенти, а някои току-що завършили. Мария беше студентка в Художествената академия. Беше слабичко, мургаво момиче, спортен тип, с бретонче ходеше. Аз като се върнах от Чехия, се бях пооблякъл малко — черно кадифено сако, сив панталон, хубави обувки. И това беше под влияние на Марангозов също. А в онези бедни следвоенни години истинско щастие беше да имаш какво да облечеш. Мария по-късно се шегуваше, че ме е харесала заради кадифеното сако. Тя е естет и много обича хубавото облекло, хубавите обувки, както форма и цвят. Веднага проличава у нея художникът. Аз не обръщах внимание на тези неща, но изглежда, че това само по себе си е изиграло някакво значение, защото тя после ми казваше: „По тези неща до голяма степен съдех за твоя вкус..." После тръгнахме по изложби и тя постепенно, не преднамерено, разбира се, ме въвеждаше в света на художниците, в света на това изкуство, което е много трудно за разбиране. Много време е нужно за човека да си изработи свой критерий, своя естетическа култура. А в България ние бяхме доста изостанали в това отношение, тъй като нямахме традиции. Друго е литературата, с нея ние сме закърмени още от ученическата скамейка, четем разказчета, учим стихове. Що се отнася до картини, до изобразително изкуство това е било почти една непозната област. Сега е друго вече, но по времето, когато аз съм раснал, така беше. Сега като си помисля колко изложби се правят, колко художници имаме, какви грижи се полагат за децата и за тяхното обучение по рисуване. Изобщо за естетическото възпитание се прави толкова много. Докато едно време това го нямаше.

— Да, но и вие сте с една подготовка, която е предразполагала тези възприятия?

— Вероятно, вероятно. Цялата тази предразположеност към литературата и подготовката, която аз получих като образование в Семинарията, си оказват своето влияние. Моят брат беше художник и това също се отразяваше.

— Как започна животът ви, след като се върнахте от Чехия?

— С трудности и един куп проблеми, които трябваше да решавам. Положението в семейството на Виска беше доста комплицирано. Бащата и майката на Виска бяха възрастни хора и веднага ми заявиха, че ще им бъде много трудно да

гледат Лидия. Лидка беше на пет годинки тогава. Аз мислих, мислих какво да правя и за да ги улесня, дадох я в една седмична детска градина. Тази детска градина се намираше в голяма стара къща, точно срещу югославското посолство. Това беше най-хубавата детска градина по онова време, беше много добре уредена, даже беше посетена и от Георги Димитров. Има и снимка на Димитров с децата.

— Детските градини са били голяма рядкост навярно?

— Рядкост бяха и неговото посещение беше малко символично, той искаше да поощри развитието на тези детски заведения. Повечето от децата бяха на загинали партизани и участници във войната. Изобщо деца, за които нямаше кой да се грижи през цялата седмица... Дадох Лидка там, но не бях спокоен, защото това беше временно разрешение. Непрекъснато мислех какво да правя.

— Лидия не тъгуваше ли за майка си, не я ли търсеше?

— Тя попадна в естествена за нея детска среда и не се сещаше много. Още не е разбирала, но по-късно го изживя болезнено. И то вече се прояви в нея като мъка, като болка, че няма майка. Баба ѝ и дядо ѝ много я обичаха. Но те обичаха да я прегръщат, да я галят, да я видят, и толкова. Детето си искаше грижи ,а те не можеха да му ги дадат.

— Вие се оженвате в 1948 година ли?

— Да. Отначало Мария не се съгласи. И не за това, че имах дете, а може би не ме познаваше като характер. Тя просто не можеше да се реши, свързваш се с един човек за цял живот. Но един ден, когато тя може би вътрешно се беше решила, поиска да види Лидка. Отидохме в детския дом и те се запознаха. Спомням си, че Мария я качи на колелото и я разходи из целия квартал. Лидка седеше отзад, държеше се за нея и си кокореше очичките. А бъдещата ѝ майка я разхождаше с колелото. Това беше първото запознаване между Лидка и Мария... Между другото Мария също беше без баща. Тя много е обичала баща си и много тежко изживяваше неговата загуба. Той е бил търговец, имал си е малка работилничка. Горе-долу средно състоятелно семейство са били. Произвеждали са есенции за аптеките и сладкарските работилници.

— Химик ли е бил по професия бащата на Мария?

— Не е бил химик, но сам се е образовал и е разбирал от тези работи. Тяхната работилничка е била малка, баща ѝ, майка ѝ и още двама работници са работели там. То не е било кой знае какво, но достатъчно, за да им създаде спокоен

живот, не в охолство, но и без лишения. Освен тази работа, която е вършел в работилничката, за да си изкарва прехрана-на, той се е занимавал с фотография, правел е снимки, но за себе си и семейството си. Изучавал е езици, знаел е добре френски. Бащата на Мария е имал много ценна литература, обичал е символистите, имаше много книги от френските символисти, от руските. Виждал съм у тях цели течения на списание „Златорог“ и „Хиперион“. Тогава това са били авторитетни списания. Мария покрай баща си навлиза в литературата, много е обичала да чете. Разправяла ми е с какво нетърпение е чакала да остане сама в къщи, за да чете: „Взимам един буркан сладко и чета цяла вечер. Копнеех да остана сама.“ А баща ѝ я е държал доста строго, той е бил много интересен човек; научил я е на много житейски мъдрости. Например той ѝ е казвал: „Ако искаш да узнаеш характера на някой човек, иди с него на екскурзия за една седмица, за да го разбереш какво представлява.“ Изглежда, че е бил умен човек с особен здрав смисъл.

— Нали той е от рода на Иларион Макариополски?

— Да, той е син на баба Марийка, която остава вдовица с три деца. Тя е от Еленския род на Михайловските. Оставя трите си деца при майка си и заминава за Одеса, където завършва акушерство. Направила е това, за да може да отглежда децата си и да ги изучи. По-късно вече тя се преселва във Варна и с тази професия успява да отгледа синовете си и на всички да даде висше образование. Единият чичо на Мария завършва медицина, бил е лекар в Персия през Втората световна война, но го интернират в Индия, където той умира в английски концлагер, лекувайки сълагерниците си. Нашето посолство в Персия през войната го закриват. Посланикът Дафинов, май така се е казвал, натоварил всичките си богатства и напуснал страната, без да се поинтересува и погрижи за българите, които остават там... Бабата на Мария беше жива, когато ние се оженихме. Тя даже ме прие малко резервирано, но имаше много хубаво отношение към Лидка. На Мария майка ѝ в началото също не беше особено доволна от избора на дъщеря си, но после ме прие. Мария беше още студентка, когато се оженихме. Издържа си изпитите, стана художничка, започна по-активно да рисува, приеха я за член на СБХ. Лидия през това време беше в детския дом, в събота и неделя идваше при нас. Те живееха на номер седем, същата улица „Любен Каравелов“.

— Вие в тях ли отидохте да живеете?

— Нямаше къде на друго място. И започнах с големи трудности да уреждам квартирния въпрос. Все пак това семейство, което го бяхме направили, трябваше някъде да се приюти. На Лида баба ѝ и дядо ѝ може би им стана криво, че така бързо се ожених, но аз просто нямах друг изход.

— Мария разказваше, че майката на Виска я приела много добре.

— Да, наистина баба Ребека и дядо Йосиф я приеха много добре. С Виска и родителите ѝ живеехме на улица „Дунав" в една триетажна къща, която беше собственост на евреин. Този човек се наричаше Сабитаев, беше много богат, но социалист и комунист. По-късно той стана член на партията, аз му станах гарант. Та този човек продаде къщата, защото той живееше на друго място и не намираше смисъл вече да я държи. Карло Сабитаев е негов син, той е един от преводачите на „Капиталът" на Карл Маркс. Та неговият баща продаде къщата на едни трънчани, богати строители. Те бяха трима братя, заеха трите етажа и ние трябваше да се махаме, нямаше място и за нас в тази къща. С голяма мъка те посочиха на старите едно малко апартаментче на „Дондуков", но самостоятелно. На мен пък ми посочиха едно жилище на „Парчевич" 21, на VII етаж, без асансьор и това беше първото ни жилище. След това се преместихме в един апартамент на улица „Витоша", това беше кооперация с джамлъци, тя се отличаваше от другите с архитектурата си. Но и там нямахме късмет дълго да останем, макар че беше с парно, имаше удобствата на едно съвременно жилище. Мина известно време и апартамента го купи един зъболекар, добър човек се оказа и ме успокои: „Аз ще те изчакам, не се притеснявай..."

— Тогава ли се преместихте в жилището, където и днес живеете?

— После тръгнахме с Мария по софийските улици да търсим къде да се включим в строеж. Тогава не беше като сега да чакаш с години, да те картотекират. В онези години по стените на някои къщички, където трябваше да се строи, слагаха табелки. Отиваш, казваш кой си, що си, питаш искат ли те за съкооператор, даваш си парите и готово... Тогава стигнахме и до ул. „Л. Каравелов" 11. А майката на Мария живееше на номер седем. На това място семейството на една съученичка на Мария беше решило да строи. Включихме се чрез Динеков, който ни привлече за съкооператори и както я гледате тази не съвсем малка кооперация, стана за едно ля-

то. Това ни спаси от цял куп неприятности и проблеми, защото без жилище накъде.

— Просто да не повярва човек, че тази огромна къща е построена само за едно лято. Това ми звучи фантастично!

— Наистина фантастично. Славчо се казваше предприемачът. Като я започна в началото на лятото, за нова година бяхме се нанесли вече. Оттогава сме съседи с Динекови. Те живееха в Красно село, но там им беше твърде далече. И така, през април стана първата копка, а през декември вече влязохме да живеем в новия апартамент. Разбира се, всичко това стана със заеми, с притеснения, но нямаше как. Майката на Мария се включи на същата плоча и дойде с нас, беше останала самичка в къщата. Тук вече се събрахме всички. Лидка си живееше при нас още от „Парчевич", по-късно се роди и Стефан. Децата си имаха самостоятелна стая. Горе-долу всичко се нормализираше. Стремежите на Мария са били винаги да си работи в своята област. Стремял съм се да създавам условия, които да помагат и на нея, и на мен да си гледаме творческата работа. Затова винаги сме имали жена, която да ни помага. Иначе нямаше как да се справяме с всичките тези задължения. Майка й също ни помагаше, когато имаше възможност. Главното беше да се създадат условия и за децата, и за нас, за да можем да работим. Мария постепенно навлизаше в своята си професионална област, започна да пътува из провинцията, да рисува, да прави изложби.

— Тя е една от първите, които рисуват индустриален пейзаж?

— Да, тя се увличаше по индустриалния пейзаж още от Академията. Тя винаги е била изцяло отдадена на изкуството си, но в същото време успяваше да се грижи и за семейството. Тя се грижеше да бъде създадена спокойна атмосфера, в която всички да се трудят нормално. Грижеше се да бъде уютно и добре подредено жилището, макар че отначало нямахме никакви възможности и твърде бедно беше наредено. Имахме една виетнамска рогозка, няколко стола, маса и спалнята. Това беше всичко. Но полека-лека се създадоха някои удобства. Не сме търсили разкош и трупане на мебели. През цялото това време Мария пътуваше, за да рисува. Била е в Смолян, Райково, след това дълго време беше в Димитровград, в Стара Загора в Химкомбината. Направи няколко хубави изложби с тези пейзажи. Тя така си извоюва и мястото на един от първите художници, които разработиха тази тематика. По пре-

ценка на критиците, наистина в това отношение тя постигна големи успехи. Даже когато Мария започна да рисува повече портрети, критиците я съветваха да не изоставя и индустриалния пейзаж.

— Не беше ли трудно такова съчетание между две творчески личности с така разнопосочни задължения и интереси?

— Трудно беше, но какво можехме да направим.

— Доколкото зная, нейните пътувания и нейните контакти са помагали и на вашата творческа работа?

— Вярно е. Тя умееше да си създава много интересни връзки с хората, умееше да се сближава с народа. В Димитровград например се беше сприятелила с пощаджийката на Химкомбината, интересно семейство бяха. Беше се сприятелила и с главния диспечер на завода, а неговата жена беше там кадровичка. Чрез Мария успях да навляза много по-лесно, по-бързо и по-надълбоко в живота на хората, отколкото ако бях сам. Чрез Мария аз станах толкова близък с тези хора, че се почувствувах почти като член на техните семейства. А това пък ми помогна в моята работа, защото те просто забравят, че съм писател. Общуването беше съвсем естествено, човешко. Те не се страхуваха, че ще ги наблюдавам, за да ги описвам и аз също нямах намерение да ги наблюдавам.

— И все пак така се ражда идеята за романа „Двама в новия град"?

— Да, въпреки непреднамереността в общуването ми с тези хора, тогава се роди една от моите най-добри книги.

— У вас като че ли винаги е имало известна инертност по отношение на пътуванията и Мария е трябвало да ви измъква от дома, от навиците ви?

— Вярно е това. Аз винаги трудно съм се измъквал от многобройните си творчески, служебни и обществени задължения. Но тя настоява, замъква ме някъде и аз после чак виждам до каква степен ми е било полезно това пътуване, срещите с хората. Благодарение на нея са по-пълните ми впечатления от Димитровград, от Стара Загора, Раднево. Може би, ако не беше тя по тези места, нямаше никога да видя толкова много хора, да се сблъскам с толкова интересни и различни характери. Даже наскоро пак ме мъкна натам... Кажи-речи винаги е било така, тя пробиваше пътя и после ме вземаше и мен. Аз съм от тия хора, дето много трудно се решават да тръгнат на път.

— Винаги ли трябва да преодолявате себе си, за да тръгнете на път?

— Точно така, винаги трябва да преодолявам себе си, за да тръгна нанякъде. И благодарение на нейната енергичност, настойчивост и способност да се справя с подробностите около едно пътуване, аз се решавах да тръгна. Ако не беше тази нейна настойчивост, аз нямаше да видя и половината от страните, в които сме били. Аз съм бил на много места и служебно, но почти всички западни страни, в които сме били, ние сме ги обиколили на собствени разноски с Мария. И Франция, и Англия, и Италия... Къде ли не сме били. В Съветския съюз сме били по покана, но и на собствени разноски. Мария е била двигателят, тя е била човекът, който ми е казвал: пътувай, виж, не стой на едно място, не е полезно за твоята работа. И това пък ми е разширявало неимоверно кръгозора. В това отношение аз съм й безкрайно благодарен. Защото ако трябва сам да тръгна, трудно ще се реша. Та самолети, таксита, влакове, билети, багажи, ужас! Край няма... Тя и сега обича да пътува, не се уморява, аз пък мързелувам, но като се върна от пътешествието, оставам много доволен, пълен с впечатления и благодарен.

— Изведнъж разбирате, че това е една допълнителна багра за вашата работа?

— Да, изведнъж разбирам, че още един цвят, още една гама се е прибавила към писането ми. И благодарение на тези пътувания аз си разширявах не само географските познания, аз навлизах в света на изкуството все по-дълбоко. Няма галерия в големите столици, и на запад, и на изток, където да не сме били. Нашата първа работа навсякъде е била да посетим галериите, да ги разгледаме, пък тогава всичко останало, ако има време, разбира се. Тези галерии бяха за мен все едно художествен университет. Искам да ви кажа, че Мария няма педагогически пристрастия непременно да ме обучава.

— То се е получило естествено, в резултат на едно общуване.

— Именно защото аз споделям с нея, тя чете мои неща, разговаряме за книги, за картини, тя също споделя и така неусетно аз придобих един свой поглед върху изкуството.

— Тя ли повлия на Лидия да запише История на изкуството?

— Специално не съм я питал дали е говорила по тези въпроси с Лидия. Но може би Лидия наистина се е повлияла от нея, харесала е това общуване с изкуството. Отначало Лида искаше да следва режисура, да върви по пътя на майка си. Но тя разбра от Мария, че да станеш артистка, ако нямаш дарба, това значи да обречеш живота си на страдания. Лид-

ка след гимназията една година прекара в Израел. Замина с дядо си Йосиф и баба си Ребека да опознае страната и да се види с близките на майка си. И цяла година прекара там. Беше много доволна, като се върна, беше успяла да види и прецени много неща. Те пък я обичаха всички. Като се върна, тя записа театроведство, кара две години, отказа се и тогава замина за Полша. Лидия каквото е поискала, ние нищо не сме ѝ отказвали. Отиде, записа се в Ягелонския университет в Краков — един от най-ерудираните университети не само в Полша, но и в цяла Европа. Лидка изкара там пет години. Идваше си през ваканциите. Майка ѝ на Мария все пращаше колети. Ние приготвим колета и тя жената какво да прави, носи го на пощата и го праща. Обикновено това бяха колети с продукти. Тогава позволяваха на студентите един път в месеца да се изпращат колети. Като си дойдеше, отивахме да я посрещаме, на море ходеше, на село я пращахме. Много ѝ харесваше в Созопол и като поотрасна, започна да ходи и сама. Тя там се запозна и с Ивайло Месечков, после се омъжи за него... Та Лидия, ми се струва, че започна да се интересува от тези работи покрай Мария. Върна се от Полша, постъпи в института за опазване на паметниците, после Лиза Матева я извика в радиото. Мисля, че там Лидка водеше „Сцена, палитра, екран". Започна да пише. Изглежда, че я харесаха, защото един ден Аксиния Джурова ѝ предложи да отиде на работа във в. „Народна култура". Да, много пишеше Лида и тъкмо започна да се утвърждава като автор, настъпи и трагедията през 1976 година. Книжката, която успяхме да издадем с нейни работи, съдържа само малка част от нейната художествена критика. Вече започваше да разбира нещата, беше се ориентирала и започна да специализира в скулптурата. Тя защити диплома за бароковото изкуство на Полша. Завърши с отлична диплома и стана магистър на изкуствата. Та, през цялото това време нашето семейство е вървяло така... Имаше един период, когато в гимназията Лидия се беше поотпуснала малко, създаваше ми доста тревоги и грижи...

— Някакво отдалечаване и противопоставяне на семейството ли?

— Де да зная какво точно, но събра се с някакво момиче, започнаха да пушат, идваха по нашите тавани, заключваха се двете, нейната приятелка нещо се опитва да се самоубие... Изобщо такива работи... Аз ходех на родителски срещи, те все ме предупреждаваха, другарю Калчев, взе-

мете мерки, вземете мерки. А то лесно се казва, но като опре до живия човек, мерките трудно се намират. Но като свърши гимназията, и минаха тези две-три години, в които тя явно търсеше път за себе си, колебаеше се в какво най-добре ще може да приложи силите си, всичко мина. Отиде в Полша и стана отлична студентка, сериозна, прилежна.

— Възрастта ѝ е била такава, когато всеки може да се объркa, да сгреши.

— Мария ми е казвала, че Лидия е споделяла с нея много и аз в това отношение бях спокоен, защото знаех, че Мария ще я разбере и ще ѝ даде най-добрия съвет. По-добър от този, който аз бих могъл да ѝ дам. И винаги ми е било вътрешно приятно, когато ги видя двете да си говорят приятелски... Все пак съществуваха предразсъдъци, че ето на, нали е втора майка, мащеха и т. н. Аз пък, понеже я обичах много Лидка, исках да се създаде хубава, здрава връзка между двете. И много пъти съм ги виждал така да си говорят, от което разбирах, че Лида има добро отношение към нея. Мария беше загрижена за нейната съдба, искаше тя да си намери добра партия. Добра партия в смисъл на свестен човек. Никога в нищо не ѝ се е отказвало. Било за учене, било за пътуване, било за дрехи. Правили сме всичко възможно, за да не почувствува липсата на майка, да не изпита болка, да не усети някакво чувство на изолираност. Пожела да отиде в Полша да следва, отиде. Стараехме се да ѝ създадем условия, за да може спокойно да учи, да не ѝ липсва нищо. Двамата със Стефан имаха много добри отношения като брат и сестра, независимо, че разликата им е десет години. Лидия е родена четиридесет и втора, а Стефан — петдесет и втора...

— Имаше ли някакво съперничество или някакви конфликтни ситуации между вас и Мария в областта на творческите отношения?

— Не, никога не е имало такива конфликти. Всеки си имаше време за работа и може би затова не се получиха конфликти. Тя си работи в своята област; аз — в своята. Но казах ви и по-рано, чрез нея имах възможност да се запозная и с една друга страна на изкуството... Мария има здрав смисъл, т. е. никога не е давала възможност да се главозамая, да си въобразя кой знае какво. Нещо, което и у мен самия не съществува и никога не е съществувало. В това отношение тя е строга, взискателна, безпощадно откровена. Нещо ако не ѝ хареса, казва го направо. Или ако аз почна да правя някакви уговорки, тя казва: „Е, това е моето мнение.“ А това

за мен винаги е било много полезно, че е имало някой да ме смъква на земята, както се казва. Не ми е било винаги приятно, но все пак една такава критика си дава своите положителни резултати...

— Помогна ли ви, другарю Калчев, някой от българските писатели за първите ви опити в литературата?

— Първият, който ми е помогнал, е Вазов. Аз съм го писал. Първата книга, която е останала в съзнанието ми, е „Под игото". Няма да забравя никога вечерите, когато всички събрани заедно на село с трепет я четяхме и със също такъв трепет я препрочитахме.

— А от живите писатели с четене на ръкописи, някакво напътствие или критика на написаното?

— Не. От класиците са ми оказвали влияние чрез произведенията си Йовков и Елин Пелин. Особено в последните години.

— Какво значи „в последните години"? Върнали сте се към тях и сте открили нещо ново за себе си?

— След Девети имаше един период, в който Йовков не беше много на почит. И аз точно тогава започнах да го чета. Не съм го открил, защото аз го знаех, но го обикнах още повече и по някакъв особен начин го проумях.

— Да нямате афинитет към онеправданите за момента имена?

— Не, съвсем не от такива подбуди. Допадна ми лиризмът и романтиката. Това е в моята душевност. Елин Пелин също го обичам много, прекрасен е като майстор на късия разказ, но като натюрел по-близък ми е Йовков... А от живите писатели като че ли никой не ми е помагал с конкретна помощ. Всъщност щях да сбъркам — Людмил Стоянов ме защити, когато излезе „Двама в новия град"... Излезе с една статия на страниците на „Литературен фронт". За майсторството сме говорили много с Емилиян Станев. Ние с него бяхме много близки по едно време. Той още преди Девети ме беше забелязал. Аз печатах във „Вестник на жената", той беше прочел там един разказ, „Момичето", мисля беше. Един път ме видя и ми каза, че разказът му харесал и че много интересна интонация съм имал.

— След това запазихте ли си с него едно по-продължително литературно приятелство?

— Да, бяхме в приятелски отношения. Това продължи до края на живота му. Разбирахме се в нашите виждания за литературата. Много пъти сме се срещали, за да разговаряме

по тези въпроси. Но той беше от по-възрастните писатели. А аз винаги съм се стремял да чета по-младите.

— С какво може да се обясни този интерес у вас към по-младите творци?

— Те са винаги един постоянен обект на внимание за мен. Много ми е любопитно как започват, какви са техните виждания, какво правят, как го правят. По-скоро те са един постоянен коректив на моите виждания, на моите разбирания. Коректив в смисъл на това: как гледат те на света... Но трябва да ви кажа, понеже стана въпрос за това, че не е имало човек, който да ми е хванал ръката и да ме е учил. Не съм имал такъв учител в моя живот. Емилиян Станев също не ми е бил учител в този смисъл. С него просто сме беседвали по въпросите на изкуството, по въпросите на разказа, на езика.

— А да сте му носили свои работи, да ги е чел, да ви е казвал мнението си и да ви е насочвал конкретно?

— Не, не, не е имало такъв случай. Много интересни разговори съм водил с Драгомир Асенов, не в смисъл да се учим един от друг, а като споделяне на мнения. Драгомир много четеше, беше един от писателите, които следяха всичко, което излиза у нас и в чужбина.

— Не е ли това един от начините да не се повтаря човек, да бъде винаги с нещо различен? Макар че е много трудно да се следва този път.

— О, да. Човек трябва да има представа какво правят другите... И в това отношение Драгомир беше изключително информиран. Той обикновено седеше ей тука и като се съберем, започва разговора: чете ли книгата на този, видя ли оня роман и т. н. Намираше време и на цялото младо поколение следеше книгите. Аз също се опитвам да следя почти всичко, но не мога така. Винаги имахме тема за разговор с него. Той четеше и всичко мое, което излизаше. На мен чак ми ставаше неудобно. Драгомир най-много харесваше „При извора на живота“ и „Двама в новия град“. И други някои неща харесваше, но най-много тези. Много ценеше и „Градът на нашето страдание“. Но защо ви разправям всичко това, защото за „Пробуждане“ той ми каза: „Бе знаеш ли какво, твоят хумор, лек и човечен, тук вече е станал по-саркастичен, казваш някои неща, които по-рано не си казвал. Поглеждаш на нашата действителност от един друг ъгъл.“ И аз тогава се чудех дали наистина има такова нещо.

— Забелязва се разликата, тези неща веднага правят впе-

чатление в романа „Пробуждане“, защото не са постоянни за вас.

— Критиката обаче не успя да го разбере. Някой даже беше подчертал, че това не са кой знае какви конфликти.

— А конфликтите са в дълбочина и са страшни като проблеми именно. В първия момент човек действително може да се заблуди, че нещата са дадени само в един развлекателен аспект. Но след това веднага се налагат тези дълбоки нотки на гротескност и трагизъм.

— Аз исках да покажа образа на този неудачник и на това чисто момиче, което идва от един свят с други измерения, а вижда нещата в по-друга светлина. Тя не случайно е така чувствителна и особена. Всичко е дало своя отпечатък върху нея: тази баба, склерозирала почти, но обременена от трагичните събития на миналото и нейният брат, който крее сам, сам със своята нравственост и спомените си за миналото...

— Съществуването на Влаевци и на такива като учителката е факт, който провокира и като проблематика, и като емоционална реакция. А всичко това не може да не предизвиква тревога и размисъл.

— Но ето че книгата не я разбраха... Но да ви кажа досега не съм чел рецензии за мои книги, където да се прониква наистина в същността на нещата. Само за „Двама в новия град“, защото се възприе като ново явление, импулсира ги, провокира ги и тогава се казаха някои интересни неща. Но по-късно вече не. Може би защото и с предубеждение се гледа на мен...

— Защо мислите така?

— Ами вижте какво, в нашата съвременна критика има едно елитарно отношение към литературата и нейните съвременни творци. Има предубеждение към някои автори. Това е и към мен едно отношение. Те смятат: Е, Камен Калчев... Аз затуй съм учуден, че в чужбина като че ли повече ме разбират... Да не ме разберете криво. Аз не искам хвалебствено потупване по рамото. На мен, както и на всички автори, ми трябва едно задълбочено вникване в работите, които пиша, една дисекция, но не преднамерена. Едно честно казване на нещата, за да имам и аз полза от една такава критика, а критикът да си е изпълнил мисията... Когато излезе романът „Двама в новия град“, някои се опитаха да кажат, че това е един нов период. Но според мен не може да се каже, че е нов период...

— За един писател това е най-доброто — да се развива. В

смисъл на изненада, въпреки че вие сте си вие и това личи и от стила, и от подбора на проблеми и характери.

— Така е. Сам съм го казвал някъде, че се стремя винаги да бъда нов, но винаги верен на себе си.

— Мисля, че това е в разговора ви с Елка Константинова от 1973 година в списание „Съвременник".

— Аз изобщо често го споменавам, защото не можем да занимаваме постоянно читателя с едни и същи вариации в творчеството си. Винаги трябва да има нов подход. Сега ако реша да започна роман, аз трябва от друг ракурс да погледна на нашата действителност. Затова и толкова много обмислям, стремя се да не се повтарям, но в същото време да не изменя на себе си. Драгомир Асенов успя да види новото например в „Пробуждане". Спомням си, че даже ми каза: „Ти си така саркастичен, дано не го разберат криво." Искаше да каже, да не ме обвинят в черногледство. Но добродушната усмивка неминуемо изчезва пред такива личности и явления.

— Безобидна усмивка може да има към безобидни хора, но не и към този тип характери.

— Именно, аз не можех да продължа с една лека ирония, с една снизходителна усмивка, когато става въпрос за такива като Влаев.

— Как се отнасяше Драгомир Асенов към своя роман „Най-тежкият грях"?

— Харесваше го, радваше се и разбираше, че е създал нещо хубаво. Аз го препоръчах на една украинска българистка, Виктория Захаржевская. Той се зарадва и даже изпрати лично книгата си. Той беше болен вече и не може да не е разбирал какво е за него този роман... Но истината е, че беше един от най-начетените български автори. Драгомир Асенов беше човек, както ви казах, който следеше всичко и не повърхностно, а съвсем задълбочено. И винаги имаше отношение, собствена преценка към нещата. Може някъде и да е сгрешил в оценката си, но кой пък не греши. Освен голямата скръб за един талантлив български писател, аз си давам сметка, че загубих в негово лице един ненадминат събеседник. Да ви кажа, сега няма с кого да разговарям. Като се съберем, все за някакви организационни работи става въпрос или някакви други проблеми, които често имат много малко общо с литературата. А да седнеш да говориш за прочетени книги, за образи, за характерите как са направени, за художествено майсторство, за проблемите на прозата... Къде ти вече такива неща!

Откровено ви казвам, при това с голяма болка го казвам,

някои от нашите писатели малко четат. Или пък ако четат, четат само за себе си и един малък кръг около себе си. И то четат не от любов към литературата, а от любов към клюката — да могат в разговор да уязвят, да обидят, да засегнат. Или пък действително, ако харесат нещо, те не го споделят. Българинът не споделя, много малко са тия, които ще откликнат.

В Съветския съюз например епистоларната литература е много разпространена, много развита като форма на общуване. Прочете и веднага пише писмо на автора, спори с него, вълнува се. У нас няма такова нещо. В съветската литература това е традиция. Той ти прочел книгата и те гледа, не ти казва две думи... Аз и не ги питам. Напоследък не давам мои книги нито на критици, нито на приятели и познати. По-рано раздавах, но сега вече не. Ако някой каже ей, ти си издал книга, пък не даваш, обяснявам, че не искам да се натрапвам, и толкова. Който ми поиска, ще му дам. Но така да взема да изпратя книга, все едно че се натрапвам. Така се мотивирам, а то е, защото наистина не четат. Да ви кажа на колко млади хора аз чета книгите и разказите. Дори ми ги носят в недобър машинописен вариант, аз си вадя очите и най-добросъвестно ги прочитам. Радвам се, когато открия нещо хубаво и свежо в техните работи. Те поне от уважение да кажат, другарю Калчев, прочетох книгата ви, хареса ми, не ми хареса, тука не сте доизпипали, това е добре... Само Росен Босев или Димитър Яръмов са ми казвали такива неща. А аз, като чета, винаги им казвам мнението си, просто изпитвам вътрешна нужда да споделя с автора... По едно време си викам, защо им разправям аз тия работи, може би те в душата си да казват: „Какво ме интересува твоето мнение!“ Може би в своята искреност изпадам в положението на ментор или не знам какъв, чието мнение не ги интересува, пък аз се натрапвам. И престанах, решил съм да престана да споделям...

— Но това отреагирване е естествено за вас, то е вътрешна потребност, че и навик вече. Едва ли толкова лесно може човек да се откаже?

— Естествено е за мен, но те не го чувствуват така.

— Защото са свикнали с това внимание, но ще го почувствуват, когато то започне да им липсва.

— Едва ли се замислят толкова над тези неща. Аз съм чел на толкова от тях книгите, даже и в ръкописи... А Георги Марковски се смущава, изглежда, да ми каже. Получих за Нова година честитка от него и ми пише „Майсторе“.

— Много хубаво обръщение, уважително и мило.

— И то ме трогна, разбира се. Но никога не е седнал да сподели мнението си за нещо, което е прочел от мен. Аз не съм суетен, да не ме разберете криво. Но ми се ще да видя как едно младо творческо око вижда моето писане, моето творчество, как го възприемат, дали им допада, дали не им допада... А те очевидно не четат. На Дончо Цончев колко пък неща съм му казвал, даже писах предговора на една негова книга, а той никога, ама никога не е обелил дума за моето творчество. Защо така, не мога да разбера. Вероятно не ме харесват или може би не му е удобно. Знае ли човек какво да мисли...

— Може би те наистина се чувствуват неловко, смятат, че е редно вие да давате оценка за техните работи, а не те за вашите.

— Кой ги знае... Наскоро един автор, даже не от най-младите, без да се усети, че и аз съм от същото поколение, вика за моите връстници: „Бе това поколение си изпя песента вече.“ Значи няма какво повече да каже.

Някои четат само нашумялата книга, а упорито и системно да проникват в класиката нямат желание и воля. Прочетат някоя модна книга и започват да ѝ подражават. А изкуство не се създава по този начин...

ОСОБЕНОСТИ НА ТВОРЧЕСКИЯ ПРОЦЕС

— Можете ли, другарю Калчев, да разделите подсъзнателните и съзнателните страни в творческия процес?

— Ако правилно съм ви разбрал, тук въпросът опира до интуицията. Когато ме завладее някаква идея, аз вече започвам да мисля за нея като за някакво абстрактно понятие. Постепенно обаче то трябва да се превърне в нещо живо, което да има плът и кръв, т. е. да се превърне в сюжет. А тук вече е необходим конкретен материал, необходими са прототипове. Трябва да има някакво събитие, което да ме заинтригува...

— Можете ли да работите върху определен роман, но в същото време да имате идея за друга книга или да я обмисляте?

— Не, никога не умея да пиша паралелно или да работя паралелно в каквато и да е форма, както правят някои. Когато започна някое произведение, то изцяло ме завладява.

— И докато не го завършите, не можете да мислите за друго?

— Не мога да се раздвоявам. Когато започна да пиша книга, тя изцяло ме завладява. Не мога да правя, както правят някои хора — ядат и четат. Аз забравям, че трябва да ям, или пък забравям, че мога да чета. Никога не мога две неща едновременно да върша. Не съм дорасъл още до дарбата на Наполеон Бонапарт. Две неща едновременно ме разсейват и затуй съсредоточавам вниманието си само върху това, което в момента работя... А за творческия процес, за съзнателното и подсъзнателното в нашата работа, аз съм разказвал доста неща в книжката „В моя свят". Особено подробно се спирам на това как писах „Семейството на тъкачите", как се зароди идеята, как отидох там, как после случайната поява на Гита, случайни жестове и интонации предизвикаха у мен цяла сфера на преживявания и ситуации. И да ви кажа откровено, този процес особено ярко се прояви и в написването на последната ми книга.

— „Пробуждане“ ли имате предвид?

— Да, става въпрос за романа „Пробуждане“. Аз имах само общата идея. Случайни неща събудиха у мен конкретни представи и изведнъж, като скачени съдове, започна да се появява и изгражда композицията, започнаха да се появяват героите и съвсем естествено да се включват в сюжета. Винаги за мен е много важна появата на героя. В началото или в средата тази поява трябва да стане абсолютно логично и естествено. Иначе дразни читателя и той си казва: „А, този съчинява.“ Читателят не бива нито за миг да се усъмни в правдивостта на написаното. Той трябва да вярва на това, което чете. Винаги съм се стремял да бъда убедителен. От уважение към себе си, но и от уважение към човека, който ще вземе тази книга. Независимо от това станало ли е, или не е станало това събитие, то трябва да звучи истински.

— Говорите за умението на писателя да създава илюзия за достоверност? Но не е ли това всъщност таланта, който не може да се обясни?

— Именно, именно. Точно това исках да ви кажа, че тук може би най-много се преплитат съзнателното и подсъзнателното. Не всичко може да се обясни... Дори и при най-искреното желание не всичко може да се обясни. Едно обаче е ясно: голяма и безспорна е ролята на подсъзнателното. При мен поне то играе особено голяма роля. Дори понякога сам се чудя как ми дойде точно тази дума, точно този образ... Не мога да си го обясня. То пристига по неуловими пътища. И аз мисля, че ако говорим за таланта, това именно е едно от най-важните му прояви. Това е нещо, което идва по неуловими пътища, по свои неписани закони. Затова ви казвам, че колкото и хората да теоретизират, да търсят обяснение, все пак има и неща, които не могат да се обяснят.

— А има ли тайни в творчеството, които писателят не желае да сподели? Все ми се струва, че в мъчителните часове насаме с белия лист човек открива някои неща, които си остават завинаги в него. Има ли такъв момент и при вас?

— Има, има... И това не са неща от някакъв интимен характер.

— Не, разбира се. Ние говорим за професионални тайни в писателския труд.

— Има наистина професионални тайни, които човек не желае да сподели. Това е така и трудно може да се отрече. Причините могат да бъдат различни. За някои неща, аз ви казах вече, и аз самият не мога да намеря обяснение. Ще взема пак

за пример последната ми книга „Пробуждане“. Докато я пишех, аз бях изненадан от някои неща и си казах, че няма да ги споделям с никого, защото някои ще си помислят, че не е износена достатъчно. А всъщност аз съм носил цял живот някои мисли, някои образи. Какво беше важно за мен? Представих си къщичката на моя брат, където неговият син и аз, и всички ние се отбивахме. Те с жена си ни гощаваха, после натоварваха автомобилите ни с грозде, ябълки, круши и с всичко, което можеше да се намери в момента. Изпращаха ни с радост и ни очакваха с радост. На другата година се повтаряше същото. Това беше радост за тях. И аз виждах именно тази картина, виждах двора, виждах брат си как храни пилетата, как се грижи за домакинството.

— Имате предвид по-големия ви брат?

— Да, по-големия ми брат, бати Пеньо. В романа пише, че жена му е починала. Всъщност тя е жива, но аз се освободих от едно действуващо лице, защото сметнах, че няма да играе много голяма роля в романа.

— Но вие сте избрали една естествена ситуация, защото ако в къщата има жена, няма да се въртят около него такива като Влаев.

— Виждате ли как го приемате, но след като е написано и ние сега седим, разговаряме и се опитваме да разнищим тези неща. Аз предварително не знаех, че ще се появи точно този Влаев. Следователно в началния период на романа това не можеше да ми служи за аргументация. Той после си дойде на мястото, включи се естествено в действието. Разбирате ли как идва подсъзнателното и се свързва с предварително обмисленото. Често пъти много неща не зная нито за героя си, нито за действието.

— Значи отначало липсват съображения за аргументиране, а след това, без да знаете точно как става това, се получава естествено и логично цяло?

— Точно така, става логична връзка между хора и събития. Но това се извършва с помощта и участието на подсъзнателното, на интуицията. В този смисъл ви казах, че тя играе голяма роля. И втората ми грижа беше: да не се откъсвам от гамата, в която съм попаднал, т. е. да вляза в моята сфера, в моето амплоа или в моето дуенде. Дуенде е испанска дума и значи вдъхновение. Лорка има есе за дуендето. Прекрасно есе. Чел съм го с голямо удоволствие. Звучи като откровение за всеки творец. Това е състоянието, което е необходимо за всяко талантливо творчество. Дуендето съществува

навсякъде. И в обикновения човек, който създава талантливи народни песни, и в академика, който пише научни трудове.

— И понеже стана въпрос за последния ви роман „Пробуждане“, за колко време написвате един такъв роман?

— За около година и половина — две.

— Имате ли обикновено някакъв определен режим, който спазвате?

— Обикновено сутрин, всеки ден сутрин. Ставам сравнително рано. Към седем вече съм буден, бръсна се, закусвам, ако това може да се нарече закуска.

— Имате ли навик да пишете в леглото?

— Никога! Някои и ядат в леглото. Никога не пиша в леглото, но чета.

— Повечето от авторите отдават голямо значение на внезапните творчески хрумвания през нощта. Ако тези хрумвания не се запишат, на сутринта вече са изчезнали. Колкото и да се мъчи човек да си ги спомни, те втори път със същата сила на внезапно откривателство не идват. А мнозина са споделяли, че не стават да запишат тези мисли главно от неудобство, че ще нарушат съня на другия човек в стаята.

— Само човек, който не се занимава с такъв вид дейност, не знае какво са тези внезапни просветления... Но аз сам спя в стая и то много отдавна, защото жена ми също е творец и знае какво значи да ти е заето съзнанието непрекъснато с мисълта за това, което създаваш. Много ми е удобно да съм сам, защото понякога се будя нощем, не мога да спя, светвам лампата и започвам да чета...

— А имате ли навик, когато нощем се събудите, да станете и да работите?

— Обикновено не. Не ми е като навик искам да кажа. А иначе случвало се е, когато пиша книга, да ми хрумне нещо интересно и тогава ставам да го запиша. Или началото на някоя глава. Много пъти в „Пробуждане“ началото на главите съм ги писал през нощта. Нещо ми хрумваше, ставах и го записвах, за да не го забравя. Защо така ставаше и аз не зная. После, като се събудех сутринта, виждах, че не е така съвършено, но все пак беше едно малко откритие за мен, то ми даваше вече повод да тръгна от този момент. Много от тези глави така съм ги започвал. Винаги ми е трудно началото им.

— Почти толкова трудно, колкото започването и на самия роман или малко по-лесно?

— Започването на всяка глава става малко по-лесно като че ли Все пак цялото е започнато, а това са само негови

отделни съставки. И най-обща или някаква смътна представа съществува в съзнанието ми.

— Придържате ли се към принципа на Толстой да се пише на малки епизоди? Питам ви, тъй като стана въпрос за отделните глави в романа „Пробуждане“. Освен това прави впечатление, че във всичките ви книги има едно сложно разчленение. Често даже и главите на романа или повестта са разделени вътрешно със звездички на по-малки епизоди. И това всъщност ме наведе на мисълта за Толстой, който в дневника си, мисля, беше отбелязал това изискване и към самия себе си.

— Аз обикновено така пиша и това е станало практика в моята работа. В по-големи блокове съм написал тези четири новели, както ги нарекоха, в „Градът на нашето страдание“. Те са написани без допълнително раздробяване. Но почти всичките ми романи са разделени и на глави, а някъде се е налагало и разчленяване със звездички. В „Живите помнят“, „Семейството на тъкачите“ и др.

— Исках да разбера дали това сте го научили отнякъде, или то е спонтанна проява в процеса на работата ви?

— А може би това неволно ми е останало от Толстой...

— Вие на няколко пъти подчертавахте, че той е един от най-тачените от вас автори.

— От него, от него навярно. И аз мисля, че Толстой е много прав, защото читателят се уморява като чете и ще му бъде приятно, като дойде една такава пауза. Нужно е малко да си поеме дъх. Така по-лесно се възприема прочетеното. Горки пише обратно. Той пише просторно, без глави, няма край неговото повествование, като разлив на река... И понякога, да си призная, това ме уморява. Горки никога не си служи с тоя вид паузи. Чехов ги употребява, хем колко стегнати и кратки са неговите работи.

— Но да се върнем на въпроса за режима на работа. Мисля, че не го изчерпахме?

— Да, както казах, сутрин, като стана, към седем и половина-осем аз вече съм на бюрото. Обличам се, имам си дрехи за у дома, те са ми по-свободни, да не ме стягат. Ако е студено, обличам и жилетка. Сядам и започвам да пиша.

— Направо на машина ли пишете?

— Направо на машината. Така съм свикнал вече и иначе не мога. Добивам по-ясна представа за това, което съм написал. Ако пиша на ръка, няма да зная колко страници съм написал. Загубил съм вече тая представа.

— А отначало на ръка ли пишехте?

— Само на ръка. Даже ей тука на този пръст имам един мазол, но той вече почти изчезна. Стисках писалката, без да искам. Много е хубаво да се пише направо на машина. Някои казват, че тя разсейва, но аз така съм свикнал, че когато пиша, за мен машината не съществува като средство, аз я забравям. А като го напиша, всичко е по-прегледно и мога да започна да поправям.

— С какво поправяте? Имате ли определени навици в това отношение?

— С черен обикновен молив. Мразя химическите моливи и химикалките. С черен обикновен молив задрасквам, задрасквам и след туй пак го преписвам. При самото преписване пак поправям, пак изхвърлям.

— Сам ли преписвате всичко, или ползвате секретарка?

— Сам си правя всичко. По три-четири пъти преписвам и преработвам. Може и повече, ако се наложи. Само след като съм довел написаното до окончателен вид, тогава го давам да се препише на чисто.

— Пазите ли си отделните редакции на книгите?

— На някои пазя, на други не. И без това къщата и таваните са пълни с пакети, куфари, кашони. Някои неща не знам и къде са... Та процесът на работа при мен е такъв: от осем до единадесет-дванадесет най-много. След туй се изморявам. Имам чувството, когато съм писал, че не мога да дишам, толкова съм уморен.

— Разсейва ли ви нещо, докато работите? Някакъв шум или нещо друго?

— Ние имаме вътрешен двор и моят кабинет гледа към него. И макар че прозорците са обърнати към този голям вътрешен двор, все пак няма толкова шум. Сравнително тихо е. Само децата си играят долу, но това не ме дразни. Приятно ми е, когато децата викат, приказват си, играят. Аз не ги чувам какво точно си приказват, чувам само гласчетата им и това за мене си е обикновена проява на живота.

— А лоша хартия или бледа лента на машината?

— Бледа лента на машината много ме дразни, хартията не толкова. Аз даже не обичам на луксозна хартия да пиша. Забелязал съм, че поетите много обичат да пишат на гланцова хартия. А мен страшно ме дразни гланцовата хартия, обичам да пиша на най-обикновени листове.

— А как реагирате, ако в момента ви се развали машината?

— О, това много ме отегчава. Страшно неприятно ми става. Докато сменя лентата, също много се ядосвам. Изцапвам си ръцете, пък трябва да се мия... Но няма как, аз трябва да го свърша това, не мога да карам Мария да ми сменя лентата. Не обичам да се занимавам с тези неща. Хич ме няма в техниката. Нищо не мога да оправя. И най-много се ядосвам, когато Мария ме помоли да ѝ препиша нещо. Боже господи, сбърквам се! Тя не може така бързо да пише и когато се наложи нещо спешно да се препише, мен ме кара. Тя обаче е и много взискателна, иска да бъде чисто, на хубава хартия, да няма грешки, че да има полета и т. н.... Аз като пиша за себе си, пиша по-небрежно. Но като взема за нея да пиша, гледам да не правя грешки. Пък и не дава да ѝ се вмесвам в стила.

— Не ви позволява да ѝ правите забележки?

— О, не. Тя моите чете и поправя, в смисъл на забележки, а не че наистина ги поправя. Прочета аз, не ми хареса нещо, кажа ѝ, но тя не ще и да слуша.

— Редът в кабинета ви винаги един и същ ли трябва да бъде, за да можете спокойно да работите?

— Обичам да ми е чисто, да няма нищо по бюрото ми. Не обичам много книги да има. На бюрото си имам една саксия със здравец. Мария много държи да има здравец в стаята. Кабинетът ми, както виждате, е много семпъл. Една библиотека, легло, бюро и портрета на майка ми на стената. Това е портретът, който Мария нарисува, когато мама беше още жива.

— Има нещо тъжно в този портрет, в израза на лицето...

— Ами селска жена, измъчена от труд и грижи... Този портрет е много близо до истинския образ на майка ми и аз много го обичам. С него не мога да се разделя... Иначе в кабинета ми да е чисто и светло. Есен и зиме обичам да има дюли. Обичам аромата на дюлите. Не променям реда в кабинета и не обичам да трупам излишни вещи.

— А реда на самото бюро?

— Не искам да бъде променян.

— Имате ли нужда, докато работите, да гледате някакви предмети, с които сте свикнали?

— Цветя. Само с тях съм свикнал. Мария е направила така, че да имам винаги цветя около себе си. Преди всичко този здравец, който виждате. Той е посаден в саксия и се полива. Иначе винаги има цветя във ваза, които обикновено Мария

е сложила. Не зная кой ѝ е внушил, че на мен цветята ми действуват добре на окото, на душата, на нервите ...

— Цветята наистина имат това свойство, да изпълват човека с настроение ...

— Сигурно. Това е, което трябва да има около мен.

— А имате ли предмети, които носите със себе си, когато пътувате и работите на друго място?

— Не, нямам такива предмети, от които да изпитвам постоянна нужда. Само машината трябва да ми е една и съща.

— Ако смените машината, не можете ли да пишете?

— Не мога. Дълги години пиша на една и съща машина и не мога да я сменям. Иначе тази ми е третата или четвъртата машина в живота, но когато започна с една, трябва все на нея да пиша. Предишната машина дадох на Лидка, тя пишеше на нея ... Тя сега е у тях. Може би Сашко ще пише някога на нея ...

— Ако е станало някакво разместване в кабинета, забелязвате ли го?

— Забелязвам го и ми е много неприятно. Аз например на обяд и на вечеря винаги сядам на едно и също място на масата. Ако сменя стола, ставам неспокоен и не мога да се нахраня. И в кабинета всяко нещо си има своето място.

— Абсолютно всичко ли записвате на машина?

— Що се отнася до книгите, които пиша. Е, ако някоя бележка трябва да напиша, тогава може и на ръка.

— Ако се наложи да пътувате и нямате възможност да вземете машината, можете ли да продължите прекъсната книга на ръка? Опитвали ли сте?

— Опитвал съм, но не мога. Свикнал съм с машината, тя ми липсва, и да пиша на ръка ми се вижда непривично. Имам чувството, че думите не тежат така, както когато пиша на машина. И идват, най-важното.

— Защо, иначе не идват ли?

— По-трудно е, ако река да пиша на ръка. А като седна на машината, те изведнъж пристигат на рояк. Някога например скицирам нещо. Щом седна да го препиша на чисто, не зная какво става, но машината сякаш ми помага да го направя по-плътно. Чудна работа!

— Това е много интересно развитие, като се има предвид, че дълго време сте писали на ръка.

— Вярно е, че известно време писах на ръка, но все пак по-голяма част от моето творчество е написано направо на машина.

— Ако имате някакви грижи, някой ви е ядосал или пък ви предстои пътуване в близките дни, това пречи ли ви да се съсредоточите?

— Пречи ми, пречи ми. Даже аз гледам да се очистя от всякакви задължения и грижи, за да се отдам на писането. Като седна и нищо да не ме занимава, да мога спокойно да работя. Има ли обаче пътуване за някъде, това вече ми обърква ритъма, ставам нервен, неспокоен.

— Ако до обяд денят си върви с обикновения ритъм, а следобед ви предстои среща с читатели?

— Не, това не ми пречи, защото аз съм свикнал вече. Много рядко мога да се развълнувам до такава степен от такава среща, че да не мога да работя.

— Ако ви предстои да отидете вечерта на театър или на концерт?

— Това не толкова, защото аз зная, че в такива случаи моето време е бронирано до обяд. Другите неща ги оставям и след това вече мога да им отделя внимание и да се занимавам с тях. Но все пак има леко напрежение, когато зная, че вечерта трябва да отида някъде... Има го, има го...

— Когато пътувате, хрумва ли ви нещо във връзка с работата? Нещо, което сте търсили в момента на писането, а после при пътуването изведнъж е блеснало пред вас?

— Има такива случаи, има ги. Аз например като писах наскоро романа „Пробуждане", ми се наложи да отида в Ситняково. Бях написал първата част и изведнъж там ми се прояснии как трябва да напиша втората част. Понякога при пътуване, а понякога през нощта, изведнъж нещо ми хрумва и решавам цяла ситуация. Нещо, което ме е затруднило, не ми е идвало наум, не съм знаел как точно да го разреша. Има такива съвършено неочаквани пробуждания на съзнанието, на фантазията, които не можеш никога да предвидиш къде ще станат. Може това да стане във влака, може да ти хрумне в самолета, в някой хотел или пък нощем в леглото у дома. Стремя се да улавям тези моменти и да ги зафиксирам веднага, за да не ги забравя. Защото те са откровение, което след това ме улеснява да навляза в цялата атмосфера на разказа. Това извънредно много ми помага.

— Обикновено тук в София ли пишете?

— Повечето книги съм написал в София. Една голяма част от романа „При извора на живота" писах в Хисаря. Част от „Софийски разкази" са писани в Ситняково, в нашия почивен

дом. В Боровец писах „Как търсих бъдещето си“. Но не цялата, само някои части.

— Лесно ли се преустройвате за работа на други места?

— Малко ми е трудно в началото, обаче като почна, свиквам и ме поглъща работата. „Огледалото“ съм писал в Хисаря. Аз го писах в много тежки условия. Дъщеря ми беше вече болна... Във Варна никога не съм бил, за да пиша... Забелязал съм, че в Хисаря се пише най-добре, спокойно е. Има хубави стаички, храната е добра, отопление има. Какво му трябва на човек. Като няма грижа за друго. Там е най-добре за писане. Но човек трудно се откъсва от многобройните си ангажименти. Все си правя планове, че някой ден ще мога да отида и да напиша нещо там.

— Някога страдали ли сте от липса на сюжети?

— Не, не съм страдал от такава болест. Винаги съм имал много сюжети, стига да има време човек да ги разработва. Разбира се, най-трудният период в моята работа е периодът между две книги. Едната е завършена, а другата не е започната още, не зная каква ще бъде... И това много ме измъчва.

— Но може би трябва да има такива периоди, които да служат за разтоварване, за психическо отпускане?

— Може би, може би. Тя природата си знае работата, защото едва ли е възможно човек през целия си живот да бъде в непрекъснато творческо горене.

— А сега, след „Пробуждане“, пак в такъв период ли сте? Или вече имате идея за нова книга?

— Имам някаква идея за едно продължение на „Пробуждане“, но не зная какво ще излезе. Още не съм сигурен. Сега бях на Марица-Изток. Видях нови хора, имах интересни срещи, натрупаха се нови впечатления. Доста интересни неща и мисли имам. Ще почакам да видя как ще се претрансформира всичко това в мен...

— С кола ли пътувате, или предпочитате обществените превози?

— Както се случи. Но повечето с кола, жена ми я кара.

— Вие нямате ли книжка, или не обичате да шофирате?

— Имам книжка, карах известно време, но Мария все почесто взе да казва: ти си разсеян, караш рядко, нямаш рефлекси, ще вземеш да се бутнеш в нещо... На мен ми е подобре да седя и да ме возят. Синът ми Стефан също шофира и когато бързам за някъде, използувам и него да ме закара.

— Закусвате ли сутрин, или минавате само с едно кафе?

— Не закусвам, по принцип гледам да не ям сутрин. И кафе почти не пия. Не обичам кафето. Само един зелен чай без захар и чаша някакъв плодов сок. И толкова ми е хубаво и леко на стомаха! Ако хапна, макар и нещо съвсем малко, през цялото време ми тежи и не мога да работя. Така съм свикнал. Някои казват, че греша, закуската трябва да бъде по-солидна и т. н. Но това явно е индивидуално. Аз изпивам само един зелен чай и той ми е достатъчен. На обяд изгладнявам доста и повече се яде, вечер по-малко. Но от осем до единадесет-дванадесет най-много работя. След туй много се изморявам вече.

— Около обяд обикновено сте в Съюза?

— Да, почти всеки ден съм там, свършвам някои задължения, ако има, някакви заседания, срещи. Към един и половина-два се прибирам у дома. След обяд, ако трябва, пак отивам в Съюза. Вечер обикновено чета. Много обичам вечерите, защото това е времето, в което мога да чета.

— Обичате ли да ходите на театър?

— Не толкова, рядко отивам на театър. Напоследък и на кино взех да не ходя, просто нямам желание. А и на театър не ми се отива, билети, подготовка, познати, непознати, дами, кавалери. Всичко това малко ме гнети. Докато една книжка си я вземеш, седиш си сам и си четеш. По-хубаво от това няма. Та театърът, когато е направен добре, е хубаво нещо, но не ми е много присърце самото отиване и суетата около него.

— Винаги ли така е било при вас, или само в последните години?

— На младини повече обичах да ходя. Баба едно време викаше на артистите гьозбояджии. Гьоз на турски е око и оттам гьозбояджии, боядисано око, нарисувано. Обичам големите артисти и талантливите режисьори, които съм гледал. Но не мога да следя театър така, както следя литературата. Към киното имах голям интерес. Много обичам големите филми на Фелини, Антониони, Тарковски от съветските режисьори много ми допада. Но големите филми.

— А случвало ли ви се е през нощта да ви хрумне нещо интересно, да се събудите, но да ви домързи да станете, за да го запишете?

— Не, не ме домързява. Когато се събудя с някаква мисъл, ставам и я записвам. Но това при мен е рядко. Обикновено в периоди, когато пиша някаква книга. Аз живея вече с нея и мисълта за нея ме буди нощем.

— Казахте, че за около година и половина пишете книга

като „Пробуждане“, но за колко време написвате първия вариант на един такъв роман?

— По-рано, когато пишех „Живите помнят“ и „Семейството на тъкачите“, написвах цялата книга и след туй се връщах, поправях и пак я преписвах.

— А сега не пишете ли по същия начин?

— Не, напоследък работя по друг тертип. Напиша първата глава, поправям, преписвам я, пак поправям и така до един окончателен вариант. Чак тогава продължавам нататък.

— Това е интересна промяна в начина ви на работа. Спомняте ли си от коя книга започнахте така да пишете?

— Може би от „Софийски разкази“. Мисля, че тогава привикнах така да работя, защото това е една книга от цикъл разкази, обединени от едни герои. Всеки разказ трябваше да се довършва и едва тогава да се преминава към следващия. След туй привикнах и започнах така да пиша.

— „Софийски разкази“ излизат през 1967 година, значи доста от книгите ви са написани по този начин: повестта „Разминаване“, романите „Как търсих бъдещето си“, „Маски“, „Пренасянето на огъня“, „Огнено лято“ и „Въстанието“, „Огледалото“, „Градът на нашето страдание“, „Люба“, юношеската повест „Лоши момчета“, та до последния ви роман „Пробуждане“.

— Да, всички тези книги са написани така, главата да е окончателно завършена и тогава продължавам нататък.

— Не ви ли обхваща нетърпение по-бързо да видите цялото действие развито и композирано?

— Нетърпението е да го преработя. Като го преработя, стигам до едно вътрешно успокоение и продължавам, макар че след туй пак се връщам и отново поправям. Но все пак то си има вече завършен вид. Понякога си казвам, че вече е време, може да умра, значи все пак утре трябва да намерят нещо прилично написано...

— Мислите ли си и такива неща?

— Шегувам се...

— Но във всяка шега е скрита и една истина?

— Разбира се. Все пак не мога да оставя нещо съвсем недовършено. Затуй гледам да довърша главата, на другия ден като седна да пиша, аз чета вече нещо по-съвършено, нещо изработено. И то ми дава, тъй да се каже, основа да продължа с по-голяма увереност.

— По колко страници пишете на ден, когато денят ви е най-спорен и добър?

— По три-четири. Някога и по-малко. Сега усещам, че повече от три не мога. Уморявам се и спирам.

— А по-рано, в младостта си, по-бързо ли пишехте?

— Малко по-бързо, по пет страници. Не можех повече. Изглежда, че това са общовалидни норми за всички. Може би разликата е в това, че някои пишат сутрин, други следобед, трети пък нощем. Аз пиша сутрин, Богомил Райнов пише например нощем.

— Но изобщо писането, когато и да е, е съпроводено с голямо изтощаване на психиката? За него например казват, че това будуване е с цената на много кафета и цигари.

— А, изтощението е направо жестоко понякога. За мен това е ужасно. Не бих могъл да издържа на нощно писане. Но колкото автори има, навярно толкова са и начините на писане. Аз нито пуша, нито пия кафе и се чувствувам най-добре, когато ми е празен стомахът. А по-рано бях свикнал да пиша при всякакви обстоятелства. Животът ми е бил такъв, на село своя стая никога не съм имал. В една соба спяхме всички, и деца, и възрастни. В Семинарията шест години непрекъснато сред момчета и преподаватели. После в затвора около мен постоянно имаше хора, къде можеш да се усамотиш. Да не ви разправям пък в казармата колко неприятно беше!

— И това ли ви научи да се абстрахирате от обстановката?

— Затова си създадох такива навици, успявах да се концентрирам, въпреки неблагоприятните условия около мен. И сега съм така, все едно че никой няма наоколо, като бронiран съм. Само ако някой ми застане над главата, тогава не мога да работя.

— Какво е отношението ви към бележниците?

— Имаше един период в началото на моето творчество, когато се увличах по тях. Това беше времето, когато просто като луди четяхме Мопасан и Чехов. За нас те бяха големите майстори на късия разказ. А пък аз много обичах още тогава да чета книги или изказвания на писателите. Останало ми е в главата, че например Чехов на много места говори за бележниците и тяхната роля. Той ги определя като килери, в които слагаш всичко и след време, когато нещо му потрябва, отваря килера и го намира. Та тогава започнах и аз да си водя бележници, именно под влияние на Чехов.

— Още в самото начало на творческия си път?

— Още в началото. Имам маса бележници изписани.

— Но как записвате, във вид на дневник и всичко подробно ли?

— Не, просто си пиша. Някой казал особена дума, интересна фраза. Чул съм някакъв разговор, видял съм интересен образ. Главно съм записвал интересни и характерни думи, образи и мисли, които не можеш да измислиш и да бъдат толкова правдиви, толкова естествени. Да кажем в „Огледалото“ имам една интересна сцена на сватба — един старик разказва разни истории и пр. Всичко това е по действителен случай. Бях тогава при жена ми в Стара Загора, рисуваше в Химкомбината. След това направи изложба. Тогава именно нейни приятели ни заведоха в съседно село на сватба. Видях толкова невероятни неща и такива хора, че останах поразен. Като се върнах, не можех да се сдържа, седнах и описах всичко това в така наречения „Старозагорски дневник“. Да не ги забравя. Аз не зная дали съм ви казал, но и в Димитровград, когато Мария рисуваше там, си водех дневник, който по-късно ми послужи за романа. „Двама в новия град“... Та тогава, като се върнах от сватбата, аз си записах всички впечатления. После тази сцена ми послужи в „Огледалото“. Трябва да ви кажа, че съм описал почти същата сватба. И изобщо много от нещата видени и преживени съм ги описвал под една или друга форма в книги. Разбира се, претопени в моята душевност и изкристализирали вече в моя свят, оцветени в моята гама... И ето, това е един вид моят килер, където съм наблъскал вътре какви ли не неща — думи, образи, жестове, усмивки, мимики, цели ситуации. Това го правех доста дълго време.

— Казвате „правех“, вече не си ли водите такива бележници?

— Почти не. Сега домързя ли ме, какво ли... А може би и под влияние на Паустовски си промених отношението към бележниците.

— А може би сега вече и впечатленията ви от света не са така ярки, за да ви накарат да ги записвате?

— Знаете ли, не че не са ярки, но човек започва да губи вкус към живота в известен смисъл. На млади години всичко е така интересно, поглъщаш го като нещо опияняващо, а сега почваш вече да си казваш: това го знам, чул съм го, не ми е толкова интересно. Човек взема само това, което му е интересно.

— Да не би това да е леко оправдание на моментна умора и леност?

— Мисля, че все още не е леност и умора, но кой знае... Обаче има случаи, когато нещо много силно ме впечатли и тогава записвам. Или някоя фраза ме изненада с нещо, или нещо друго ми подействува фрапиращо и тогава не мога да не го запиша. Има такива моменти, има, но е по-рядко.

— А водите ли си подробни дневници за пътувания, за срещи с писатели, за интересни хора и събития по време на тези пътувания?

— Водил съм, но не винаги. Специално за пътуванията имам много бележници. Имам и цяла книга за Куба, за Съветския съюз, за Чехословакия. Имам и цяла книга за пътуването ми в Индия, която си стои написана, но неиздадена.

— В разговора ви с Елка Константинова от 1973 година вие споменавате за това пътуване като казвате: „Бележникът ми с екзотично цвете стои неразтворен."

— ... И все пак, разтворих го. Написах го след смъртта на дъщеря ми... Тогава дълго време не знаех какво да правя, как да изляза от непоносимата мъка. И за да отвлека вниманието си от тези натрапчиви мисли, и да не се втвърди ръката ми, написах цяла книга по тоя дневник. Реших обаче да не я издавам...

— Какво ви накара да вземете това решение?

— Просто тя е много лична, моя, вътрешна... В нея аз говоря и за дъщеря ми. Да си седи при мен. Нека пък нещо да остане и след смъртта ми. Шегувам се, разбира се. Съмнявам се дали изобщо нещо ще остане след мен.

— Не е възможно при този огромен труд, при всички книги, които сте написали и които се ценят, да не вярвате, че нещо ще остане след вас!

— Дай, боже, дай, боже! И както се казва, чул ви господ!

— Може би при вас това са просто настроения?

— Ако това са настроения, то те твърде често ме спохождат... Преди известно време проверявах колко романа съм написал. Заедно с детско-юношеските се оказаха двайсет. Сега трябва да напиша още един и да кажа „край".

— С тази реакция, с този вкус към съвременната литература, към развитието на младите, няма да спрете. Поне така ми се струва. Освен това вас извънредно много ви провокира животът.

— Дано да е така. Човек никога не знае. Може би сте права, защото много хора по читателски срещи са ми казвали, че имам подчертано младежки вкус към живота. Питали са ме откъде идва това и на какво се дължи.

— Мисля, че това е до голяма степен широта на възгледите. Духът ви е такъв.

— Ако не беше станала тази трагедия в моя живот... Това много ме уби. Мислех, че никога няма да мога да пиша. Изглежда, съвсем инстинктивно, за да се спася от болката, от мислите. Вече след смъртта на Лидия излязоха романите „Огледалото", „Градът на нашето страдание", „Люба", „Пробуждане". „Огледалото" го бях започнал, докато тя беше жива... Това са книги за един период от пет-шест години. Ако някой ми беше казал, че ще мога пак да пиша, нямаше да му повярвам.

— Придържате ли се наистина към това правило „нито ден без ред"?

— Винаги съм се стремял към това. Колкото може повече съм се придържал към това правило. И според мен резултат има. И това е, което ме избавя от депресии.

— А имали ли сте дълги прекъсвания, дълги паузи в писането?

— Почти не. Да кажем, когато съм пътувал в чужбина. Това е било най-много за по един месец. Но през туй време пак съм си записвал впечатления, водил съм си бележки за различни неща. По-дълъг период имам от последния ми роман „Пробуждане" досега. Почти нищо не съм писал.

— Зная, другарю Калчев, че се интересувате как хората възприемат книгите ви, но в момента на писането имате ли предвид определена аудитория, определен читател? Или конкретен човек, на когото специално искате да разкажете нещо? Изобщо докато пишете, съществува ли някакво съобразяване с другите?

— Нямам предвид никакъв определен човек. Съществувам само аз. Дали на мен ми допада. Ако усетя, макар и за секунда, че ме отегчава, аз го махам. Стремя се според моя естетически вкус да го доведа до едно такова равнище, че то да интригува мен лично. Като го чета, да го чета като ново произведение, като нещо чуждо. И това е критерият. Никога не съм мислил как Иван, Драган или някой друг ще го възприеме. Никога. Мен не ме интересува нито какво ще каже някой критик, нито пък някой друг какво ще каже. Безспорно, като излезе книгата, вече ме интересува, но в процеса на писането винаги единственият критерий е моят вкус: дали аз, като го чета това нещо, го чета с интерес, дали то отговаря на моя естетически вкус, на моите изисквания, допада ли ми, дали не ми звучи фалшиво. И ако усетя макар и за секунда,

че ме отегчава, че ми звучи фалшиво, аз или скъсвам листа, или започвам да шаря изписаните редове, докато го докарам до едно положение, когато ще ми действува убедително на самия мен. Щом усетя, че вече ме убеждава т. е., че аз съм стъпил на земята, тогава смятам, че нещо съм направил. Пък какво е, след време се вижда.

— От кой момент започва да ви интересува реакцията на читателите?

— Веднага след като излезе книгата. И да си призная, тяхното мнение наистина много ме интересува. Винаги е било така. Знаете ли, докато още човек пише книгата, тя е нещо само негово. Но след това аз вече искам да чуя мнението на другите за нея. Може би пък съм написал нещо, което нищо не значи? Момент на съмнение. В такива случаи първият читател е жена ми. На нея давам най-напред това, което съм написал. И винаги го давам с известен страх: може пък да не съм успял? Тя има много висок критерий и вкусът ѝ е безпогрешен.

— Давате ли книгите си и на някой друг да ги чете, преди да ги изпратите за публикуване?

— Първо на жена ми и след това вече на някой редактор, зависи дали е за списание, или направо за издателството.

— А на някой приятел, на някой критик?

— Не, почти не съм давал на никого. Много рядко, след като е минало през Мария, да го дам на някого. Спомням си, че на времето, като написах „Двама в новия град“, го дадох на Радичков. Той беше млад автор, току-що беше започнал да се проявява и правеше впечатление с таланта си. Искаше ми се да видя как ще изглежда тази книга през погледа на един млад автор. Та той беше първият ми читател тогава. Хареса романа. Дълго разговаряхме. „Двама в новия град“ направи силно впечатление на читателите и на критиката. Най-напред го дадох в списание „Септември“. Много хора, които го бяха прочели, ми писаха или устно си казваха мнението. Даже от Италия ми писа дълго възторжено писмо Челкаш. Той беше тогава културен съветник в нашето посолство. Изненадах се малко на писмото му, защото Челкаш винаги е бил много сдържан, много взискателен, труден на похвали. И тогава си рекох: щом и той го е харесал, значи наистина съм сполучил. Така беше. Изобщо избягвам да давам книгите си, преди да ги дам за печат, даже и ако някой прояви интерес.

— Не обичате да споделяте и да се чете, преди да бъде отпечатана книгата ли?

— Като че ли не обичам. Иначе аз не съм потаен човек. Дори когато пиша, много-много не разказвам.

— А оказва ли ви някакво влияние мнението на жена ви?

— В началото реагирах доста остро. Тя обикновено слагаше колелца много внимателно пред редовете, където трябва да коригирам, за да мога след това да ги изтрия. По едно време се опита да ми обяснява, но аз ѝ казах: „Няма какво да ми обясняваш, мен ми е ясно какво искаш да кажеш." И наистина разбирах мисълта ѝ. Мария много точно долавя и преценява грешките, има силен усет към реалистичното, към онова, което е действително, убедително. Художниците имат по-различно виждане от нас, по-точно око. Често пъти някоя фраза, която звучи фалшиво, Мария веднага я долавя. Или някоя дума, някоя неестествена ситуация. Аз мисля по това, което ми казва, не винаги се съгласявам, понякога споря, аз се дразня.

— Но доколкото разбирам, в повечето случаи тя е права?

— Да, в повечето случаи тя излиза права. Накрая се убеждавам и се съгласявам. Но в началото винаги се дразня. Изглежда, че все пак се засяга моето писателско честолюбие. Човек вложил енергия, мисъл, чувство и изведнъж: това не е хубаво, махни го! Чакай бе, как ще го махна. Но после, като поразмисля, виждам, че тя е права. И винаги чакам с нетърпение мнението ѝ. Тя пък понякога се оказва доста заета и докато го прочете, аз трябва да чакам. Не искам да го дам на друг, все пак тя първа трябва да го види.

— Това вече се е превърнало у вас в навик?

— Какво да ви кажа, това е проверка за мен, понеже вярвам на вкуса ѝ.

— Именно затова е станало и навик, защото вие вярвате в нейната преценка. Това е нещо като задължителен ритуал за вас. Но ако тя беше човек, който не се занимава с определен вид изкуство, не разбира от литература и няма сетива за тези неща, вие нямаше с такова нетърпение и трепет да чакате мнението ѝ.

— Разбира се, навярно нямаше с такова доверие да ѝ давам написаното. Мария много чете. Тя е взискателен читател. Неин любим автор е Томас Ман. Има философски тежнения и интереси. Познава класиците, но и модерните автори. Много обича да чете биографии. Ако излезе някоя нова книга от интересен автор и не успея да я взема, много ми се сърди.

— Тя по-заета ли е от вас?

— Не, тя си рисува. Или може би да, като всяка жена. Ос-

вен рисуването винаги се е грижила за децата, за дома. Но ако не купя някоя книга, тя се сърди. А аз не обичам да ходя по книжарниците.

— Не е приятно човек да се реди на тези огромни опашки.

— Къде ти, като ги видя, и ужас ме обзема. В издателство „Народна култура“ съм включен в някои от редакциите и така успявам да се снабдя с някои нови издания. Но това е рядко, защото не съм постоянно там. Горе-долу следя по-голямата част от това, което излиза. Трябва да ви кажа, че жена ми чете повече и по-бързо от мен. Аз чета бавно, не обичам да бързам. За нея четенето е развлечение и разнообразие. Нейното изкуство е друго и тя по друг начин възприема книгите. Пък аз хем чета, хем пиша. С една и съща сфера се занимавам и не мога да чета бързо. Искам да усетя вкуса и цвета на книгата. Ако чета бързо, загубвам тази естетическа наслада, която ми носи една книга.

— И все пак кой свят ви се вижда по-интересен и по-богат, на художника или на писателя?

— Мисля, че животът на писателя е по-интересен. Изкуството на художника е много по-трудно за овладяване. Освен това, то е трудно и за възприемане. И за едното, и за другото трябва специална подготовка.

— Обикновено се казва, че хубавата музика и хубавата картина се усещат и възприемат от човешката душа.

— Усещат се наистина, но как да се определи хубава картина ли е това, или не. И ако е хубава, защо е така, какви качества я правят такава? Един обикновен зрител може да хареса посредствена изложба, пълна с кичови произведения, със сладникаво-сантиментални картини. Това е много сложно.

— Разбира се, че за едно сериозно отношение и преценка се изисква среда, изисква се време, но и много от възприятията са вродени все пак, закодирани са, така да се каже, в човека.

— Но рядко, рядко. А иначе особено важна е средата. Благодарение на Мария успях да достигна до известни критерии в изобразителното изкуство. Но някъде чувствувам безсилието си все пак. Класиката познавам добре. При импресионистите мога да се справя... В туй отношение имам школовка вече. Също намирам за много интересни някои търсения в модерното изкуство... Обичам музиката.

— Каква музика обичате — оперна, симфонична?

— Симфоничната. Особено обичам Бетовен.

вен рисуването винаги се е грижила за децата, за дома. Но ако не купя някоя книга, тя се сърди. А аз не обичам да ходя по книжарниците.

— Не е приятно човек да се реди на тези огромни опашки.

— Къде ти, като ги видя, и ужас ме обзема. В издателство „Народна култура“ съм включен в някои от редакциите и така успявам да се снабдя с някои нови издания. Но това е рядко, защото не съм постоянно там. Горе-долу следя по-голямата част от това, което излиза. Трябва да ви кажа, че жена ми чете повече и по-бързо от мен. Аз чета бавно, не обичам да бързам. За нея четенето е развлечение и разнообразие. Нейното изкуство е друго и тя по друг начин възприема книгите. Пък аз хем чета, хем пиша. С една и съща сфера се занимавам и не мога да чета бързо. Искам да усетя вкуса и цвета на книгата. Ако чета бързо, загубвам тази естетическа наслада, която ми носи една книга.

— И все пак кой свят ви се вижда по-интересен и по-богат, на художника или на писателя?

— Мисля, че животът на писателя е по-интересен. Изкуството на художника е много по-трудно за овладяване. Освен това, то е трудно и за възприемане. И за едното, и за другото трябва специална подготовка.

— Обикновено се казва, че хубавата музика и хубавата картина се усещат и възприемат от човешката душа.

— Усещат се наистина, но как да се определи хубава картина ли е това, или не. И ако е хубава, защо е така, какви качества я правят такава? Един обикновен зрител може да хареса посредствена изложба, пълна с кичови произведения, със сладникаво-сантиментални картини. Това е много сложно.

— Разбира се, че за едно сериозно отношение и преценка се изисква среда, изисква се време, но и много от възприятията са вродени все пак, закодирани са, така да се каже, в човека.

— Но рядко, рядко. А иначе особено важна е средата. Благодарение на Мария успях да достигна до известни критерии в изобразителното изкуство. Но някъде чувствувам безсилието си все пак. Класиката познавам добре. При импресионистите мога да се справя... В туй отношение имам школовка вече. Също намирам за много интересни някои търсения в модерното изкуство... Обичам музиката.

— Каква музика обичате — оперна, симфонична?

— Симфоничната. Особено обичам Бетовен.

— Доколкото си спомням, един журналист ви беше подсказал идеята за „Семейството на тъкачите“?

— Бях издал романа „Живите помнят“ и „На границата“. Аз ви казах, че най-мъчителният период за писателя, и поточно за мен, е периодът между две книги, когато едната е написана, а другата още не е започната. Каква ще бъде следващата книга, за какво, как да я започна и откъде да тръгна. Тогава бях в такова състояние, когато исках да напиша нещо за работническата класа, но точно какво, още не знаех. А това беше времето, когато се издигна лозунгът да сме по-близо до хората, до живота и производството. Оттогава започна и насочването на писателите по разни заводи. Аз самият ходех най-редовно в завод „Георги Димитров“, вагонно-ремонтния завод в София.

— Защо все пак се наложи да бъде издигнат този лозунг? Доста неестествено ми се струва, че изобщо се е стигнало дотам, да се призовават писателите да бъдат по-близо до хората, след като мястото им изобщо е там.

— За съжаление една голяма част от тези хора са откъснати от живота. А това до голяма степен пречи на тяхното осъществяване като писатели. Изчерпва се онзи жизнен опит, който те са получили по наследство. В торбичката почти нищо не е останало. Детските спомени, каквито е имало, са изконсумирани с няколко разказа и една-две книжки. След това писателят се озовава в една пустиня и започва да измисля. Аз мисля, че оттука именно се явяват и теориите на формализма за самоцелността в изкуството и т. н.

— Но защо все пак преди Девети септември този въпрос не се поставя, а след това се налага да се говори с такава тревога за него?

— Защото преди Девети ние не бяхме такава литература...

— За която държавата да се грижи ли?

— Да, ние не бяхме литература, за която държавата се грижи.

— Но повечето от писателите преди Девети са били в центъра на събитията, умирали са по затворите, в планините. И никой не им е казвал да отидат на смърт. Не значи ли това, че твърде леко и превратно схващат и разбират тази професия някои хора днес?

— Да, права сте. Имаше цяла фаланга от писатели, които се бореха и бяха в центъра на събитията. Вапцаров, Н. Хрелков, Радевски, Караславов, Мл. Исаев, Марко Марчев-

ски, Ангел Тодоров, Крум Пенев. Ние всички бяхме свързани помежду си. Епохата и събитията бяха такива. Аз участвувах в нелегалните борби, попаднах в затвора, излязох и отново се включих в борбата. Защо ви ги разправям всички тези неща? Защото всичко това беше нашето всекидневие, което подхранваше по естествен начин впечатленията ни от живота, сблъскваше ни със събития и характери и ни подготвяше за трудното поприще на писателя. Макар че и тогава пред нас стоеше като алтернатива, че без да се опознае животът, никакъв писател не можеш да бъдеш, ако нямаме богат запас от житейски наблюдения. Но след Девети се поизмени обстановката, подобриха се условията и някои се отпуснаха.

— Това, струва ми се, вече след бригадирското движение се наблюдава?

— Да, след бригадирското движение нещата се поуспокоиха, навлязоха в друг ритъм. Започна строителството на социализма, а то беше нещо ново като факт в живота на народа. И този факт трябваше да се види, да се разбере, да се открият и разберат неговите корени, целите. Появиха се нови производителни и производствени фактори, които писателят трябваше да знае, а не познаваше. Това важеше за всички писатели. Ние имахме опит от революционната борба, но нямахме опит в строителството на социализма. Затуй се наложи този лозунг да бъде издигнат. Това стана през 1958 година. Спомням си много добре, защото бях партиен секретар. Тогава на нашето годишно събрание дойде цялото Политбюро, на това събрание говори другарят Тодор Живков и в своята реч именно той издигна този лозунг. Оттогава той тръгна по цялата страна. Той важи за цялата творческа интелигенция — за писатели, художници, композитори, артисти и пр.

— Добре, но как вие лично възприехте тези постановки?

— Искам да ви кажа, че аз съм противник на повърхностното свързване с живота, на това екскурзионно опознаване, отиване и връщане, както някои го разбират и правят. За мен опознаването на живота, навлизането в нашата съвременност, в нейните измерения: социални, психологически, философски и т. н., трябва да става задълбочено, а не отгоре-отгоре. Тази богата информация, която би могла да се получи за нашата съвременност, трябва да мине през ума и сърцето на писателя, да го засегне, развълнува. Писателят трябва да търси информация и по научни пътища, да знае последната дума на нашата наука и въобще на науката, защото това ще разшири неговия кръгозор, ще развива неговия интелект. Аз говоря,

че каналите за информация на писателя трябва да бъдат различни и отвсякъде. Нищо не трябва да се пренебрегва.

— Имате предвид предварителната информация и осмислянето на този натрупан материал?

— Да, исках да ви кажа, че тази информация трябва да върви по много линии. Като се започне от отиването на обекта, който е избран за тази цел, мине се през наблюдението, срещите и разговорите с хората, личните връзки с тях са много важни, та се стигне до научно-философското разкриване на действителността. Каналите за информиране сам писателят трябва да ги търси. След като е опознал един град или едно село, да навлезе в социологията на този град, в неговата история, да проникне в психологията на хората от това място. Да навлезе в бита, фолклора, защото само така миналото и историческата истина за тези хора ще му стане ясна. Той ще разбере онова, което ги отличава от другите в езика, в диалекта. Всички тези неща са като малки ручейчета, които вървят и се събират на едно място и това място е сърцето на писателя. Той е длъжен да събере всичко това в себе си.

— Оказва се, че предварителната информация винаги е огромна, а за дадена литературна творба се използува само една малка част. Но какво точно да се вземе от цялото натрупано богатство от впечатления, идеи, характери?

— Именно когато тази огромна информация, която е събрана най-добросъвестно, мине през ума и сърцето на писателя, това всъщност се нарича свързване с живота. Едва тогава човек може да си каже, че е време да започне. Но ето че това е един много важен момент: как да започне? Един също възлов момент. Натрупал си, събрал си, усетил си, знаеш с ума и със сърцето си.

— Имате материал не една, а десет книги да напишете, но не можете да започнете?

— Да, имаш материал за десет книги, а дори и едната, която трябва да напишеш, не знаеш откъде да започнеш. Така беше и с моя роман „Семейството на тъкачите“. Аз бродех по улиците на Габрово и се чудех как да започна. И тук вече писателят трябва да изчака искрата божия, както се казва.

— Когато говорихме за „Живите помнят“, вие също казахте, че много трудно сте я започнали. Всяка книга ли в началото е така мъчителна?

— Винаги трудно се започва. И най-трудното е как ще

ударя клавиша на пианото, за да налучкам мелодията, която ми е необходима. Това е най-трудният момент.

— Тогава навярно сте като болен, нервен и напрегнат?

— И нервен, и неспокоен, и отчаян, изпълнен със съмнения в себе си и във всичко. Това съмнение вечно владее съзнанието на твореца. Щом като и Толстой се е съмнявал в себе си, какво остава за нас. Тъй че това съмнение си е нормално за хора, които се занимават с някакъв вид творчество. Но става дума тука все пак да намериш изход от положението.

— През всичкото това време вие правите ли опити да започнете, или само обмисляте?

— Правя опити, правя. Започвам, късам. Особено за „Живите помнят" какво късане на хартия беше! Викам си: трябва да започна, трябва да започна! Но с какво да започна? И реших да започна със село. В село преди Девети хората за всичко се събираха в кръчмата. От кръчмата тръгваха всички неща в живота на хората. Там бистреха политиката, там се караха, сделки там се сключваха, там се биеха. В кръчмата или най-много до читалището стигаха всички въпроси и там се решаваха. И на мен ми се струваше, че трябва да започна именно с това, как от едно съседно село идват селяни с коне, пристигат с шейни да провеждат изборите за селската кооперация. Исках да нарисувам точно тази картина. Блазнех се, че трябва да го направя като Шолохов — живописно, ярко и увлекателно. И тия коне сто пъти идваха на село, сто пъти описвах как се вдига пара от гърбовете им, щото са минали през заснеженото поле, докато стигнат до село. Сто пъти описвах как си изтърсват снега селяните, как влизат в кръчмата, как приказват гръмко... И все не ми вървеше и не ми вървеше. Виждах го ярко, исках точно с тази сцена да започна книгата, упорствувах, защото я виждах цялата във въображението си, докато видях, че нищо не излиза. На края изоставих всичко това и започнах направо с главния герой.

— И сте успели, защото хубаво започва романът, естествено.

— Но ето, виждате ли колко трудно тръгват нещата. Да знаете колко ме мъчи това!... Или пък в „Семейството на тъкачите". Чудех се откъде да тръгна, как да започна, за да хвана оная нишка, която ще ме поведе по лабиринтите на неизвестния роман. И тогава, след като бях обиколил всички заводи, бях се вглеждал упорито и настойчиво във всяко срещнато лице, открих това, което ми трябваше.

— Изведнъж се появява Гита и пред вас светва началото на романа?

— Да, така беше. Един ден случайно чета в читалнята на завода. По едно време дойде секретарката на комсомола и започнахме разговор с нея за работничките, за общежитието, за интересите им. А тя ми хвали живота в общежитието, момичетата били много добри, разбирали се, обичали да четат и т. н. Аз я слушам внимателно и си мисля: ето, излиза, че всичко е от хубаво по-хубаво, а аз не мога да започна... И в тоя момент се отваря в дъното вратата и се появява една стройна, напета, красива девойка. Влиза тя в читалнята и тръгва към нас, а токчетата ѝ трак-трак, трак-трак — право към нас. И какво ми направи впечатление ли? Тиквените семки... Ако не ядеше семки, аз може би нямаше да я забележа, нямаше да ми направи впечатление. Но тя бъркаше в едно джобче, ядеше семки и най-безцеремонно плюеше. И гледаш красиво момиче, боядисано, наредено, а пък яде семки и плюе...

— Естетът у вас е бил провокиран, направило ви е неприятно впечатление.

— Така е, така е. А тя не само че ядеше, но дойде при нас, повдигна си рокличката, смъкна единия чорап, хвърли го пред секретарката, смъкна и другия и него хвърли и каза: „На ви чорапите! Умряла съм за вашите чорапи!“ А то каква била работата, обвинили я, че откраднала чорапи. Тя наистина ги взела от гардероба на колежката си, но изобщо не го възприема като кражба. Взела ги само да отиде на кино, за да се нагласи един път и после ще ѝ ги върне. Даже възмутена нахълта, хвърли чорапите на масата: „Повече не искам с вас да се занимавам! Дай си ми парите!“ Секретарката им пазела парите, такъв ред имало в общежитието. Стои тя пред нас, красавицата, а секретарката ще потъне в земята от срам. Дотогава ми рисуваше идилична картина и изведнъж виждам съвсем друго. А то пък нахакано, започна да ме оглежда и мен, да флиртува. Гледа ме предизвикателно и аз си позволих да ѝ отвърна със същото. А тя си взе парите, обърна се грациозно като същество, което е сигурно в своята хубост, в чара си, и отново трак-трак, трак-трак... Като стигна вратата, пак се обърна и каза: „Извинявам се за безпокойството, което ви причиних.“ Тя си е въобразила, че ние кой знае какви разговори водим със секретарката... И изчезна от погледа ни, но не можах вече да я забравя.

— Тя просто ви е извадила от мъглата на огромния материал и ви е осветила пътя?

— Именно! Тя ме шокира, на мен страшно ми хареса този характер, дързък, нападателен. Тя изведнъж наруши всички норми на шаблона, които ми рисуваше секретарката, и преобърна представите ми за работническата класа в заводите. Разбрах, че този живот не може да бъде нито така гладък, нито е така захаросан, както се опитват понякога да ни го представят. И си казвам: ето, това е животът, това е живият човек. Не думите, не схемите, а този жив човек беше насреща ми. И именно този жив човек беше в състояние да ме активизира, да раздвижи мисълта ми, да провокира въображението ми. Все едно някой драсна клечка кибрит и запали фантазията ми. Така започна творческото горене. Затова много пъти съм казвал, че това е най-важният момент.

— Одухотворяване на материала и представите, като поръсване с жива вода?

— Именно като поръсване с жива вода е тази първа искра. За да оживее, да се задвижи всичко, което си събирал години наред.

— Винаги ли трябва да има един такъв момент, който да е свързан с началото?

— Да, винаги трябва да има такъв момент. Този момент е много необходим за писателя, ако иска да започне естествено книгата си. Прибрах се тогава в хотела и започнах да мисля, значи ето какво е било, ето откъде е започнало всичко, ето каква е била тя. А секретарката ми казваше: „Другарю Калчев, не й обръщайте внимание, то е едно лудо! Дойде наскоро от колибите и не можем да го обуздаем. Ходи по любов, бяга от общежитието, кино й дай на нея.“ А аз си казах: „А, тъкмо такава ми трябва!“ И си представих как е живяла горе в планината, в колибите, пасла козите там навярно. Но как е дошла тука? Сигурно някое момиче, нейна съселянка, й е казала: „Какво ще стоиш тука, ела долу в града, ще тъчеш, ще се научиш на занаят.“ И то си е рекло: „Защо пък да не сляза в града, да си опитам късмета?“ Така разсъждавах логически, което е много правдиво за онези години. И с какво ще пристигнат в града? С влака, разбира се. Има една гара Царева ливада. От тази гаричка до Габрово не е далеч. Минава се през чудни места. Хората, които пътуват по тая линия, се познават. Казвам си: „Тя е слязла от колибите и се качва на влака за Габрово. Но на такова хубаво момиче сигурно ще му се случи нещо във влака. Какво може да

му се случи, освен да попадне на някой тарикат, както им казваха тогава.“

— И тарикатът се появява в образа на един амбулантен търговец?

— Да, реших, че той е най-подходящ, че само той може да обърка едно наивно момиче.

— Имахте ли конкретен прототип за Филип Славков?

— Имах, имах. Толкова пъти съм ги срещал такива. И като войник, и в малките градчета, и по панаирите. О, те са винаги сантиментални, винаги говорят за сърцето, за себе си, за красиви чувства. А всъщност са мошеници, зализани, неустойчиви.

— Интересно колко ли жени в онези времена са се хващали на тези красиви приказки?

— Много. Извинявайте, ама много ви е слаб ангелът на вас жените. Боже мой, мен никога не са ме харесвали, все такива са ме измествали като този.

— Дето много приказват?

— Ами да, защото аз като съм до жена, никога не зная какво да ѝ приказвам.

— Е, как да не знаете! Толкова романи сте написали, а да не знаете?

— Ето на, не зная. Мълча, мълча, връзват ми се устата. Аз и сега се учудвам, като гледам някой — седне до някоя жена и приказва, приказва, не спира устата му да мели, вече се отнася и забравя. И какво намират толкова да приказват! Сигурно се лъжат нещо, ама аз като не мога и да лъжа. Даже и културни хора съм наблюдавал как вдъхновено разговарят с жените, не можеш да го познаеш... Но ето аз тогава така си представих развоя на действието. Къде ще отиде тя? С кого ще се сближи? Кой ще „открадне“ сърцето ѝ? Такива момиченца съм срещал често. Хубави, но наивни, безволеви, объркани. Имахме в село такова момиче. Влюби се в един развратник — беше се домъкнал с някаква бригада да правят план на селото, застояха се цяло лято и туй момиче, като се влюби в този — просто загуби акъла си.

— За един писател навярно е интересно да наблюдава такива силни страсти, защото и те са на изчезване, рядко се срещат вече.

— Днес трудно може да се види такова нещо, бързо се утешават. Но ето къде съм ги наблюдавал тези хора. И те имат голям успех. Жените сякаш губят себе си в тези неща, дават последните си спестявания, стават жертва на разни из-

мамници и като ги гледа, човек се чуди. Може би тук именно действува и еротиката, която в края на краищата си остава необяснима. Кой знае, кой знае... Особено когато са млади и съвсем неопитни... Моята героиня се влюбва точно в един такъв амбулантен мошеник. Той ѝ дава пръстенчета, дава ѝ герданчета, дава ѝ разни неща от своята амбулантна сергийка. Тя идва в големия град, защото Габрово е наистина голям град за нея. Все пак тя слиза от колибите. Представете си какво ще бъде Габрово за нея... И оттам вече сюжетът започва. Тя ще отиде в града, но къде — естествено, че приятелката ѝ Яна ще я заведе най-напред у тях, докато намери къде да я настани. И започват вече да се раждат образ след образ: дядо Еким, неговото семейство, мъжът на Яна, който е вманиачен вече, възгордян от успехите си — отличителните черти на онова, което наричаме култ. Аз в „Семейството на тъкачите" разкривам атмосферата, която предхожда Априлския пленум.

— Дали само онова време е създавало тези герои? Не се ли срещат и днес?

— На славата, изглежда, трудно се устоява, ако човек днес се занимае с психиката и действията на героите, би направил интересни открития... Но след това аз все повече навлизах в света на тези хора и ги опознавах, имах представа вече как ще започне романът. Замислих се за съдбата на главния герой, за значението на цялата тази атмосфера и разбрах, че все пак някой трябва да загине. Логиката на живота подсказваше такъв трагичен изход. И горе-долу вече виждах и края на това, което щях да пиша.

— Значи, за вас е абсолютно необходимо да разберете какъв ще бъде краят, иначе не можете да работите върху книгата?

— Много е важно наистина да видя края, макар и понякога в по-общи линии, не така конкретизиран, но аз трябва да го знам. Все едно един пътник, който пътува. Та той трябва да знае къде ще стигне. Иначе ще блуждае, ще върви в различни посоки и неминуемо ще изпадне в безизходно положение.

— Но промени винаги могат да настъпят или не ги допускате?

— В процеса на работата много неща могат да се променят. В „Семейството на тъкачите" имах един герой, който беше съвсем второстепенен. Става въпрос за Беглишки. Но полека-лека започна да се налага, изтласкваше нахално други-

те. Стана един от централните герои. В процеса на работата нещата често се разместват.

— Имаше ли в действителност сред хората в Габрово такава личност като Беглишки?

— Имаше, имаше. Всякакви ги имаше. Въпросът беше да ги подбера. И като написах романа, това момиче, което на пръв поглед изглеждаше отрицателен герой, стана симпатичен, с положителен вътрешен смисъл. Горе-долу така стана, и когато писах „Огледалото". Най-напред написах един разказ, който беше отпечатан в списание „Лада". От него тръгнах. Започва пак с влак, имам предвид тая линия Габрово — Кръстец. Много ме измъчи това пътуване, много ме измъчи. Трябваше да събера една част от главните герои. А как да направя така, че тези хора да станат важни за действието? Исках още в самото начало да заинтригувам читателя. Тогава открих бившия партизанин, който по-нататък става главен герой.

— Говорите за Карата ли?

— Да, той ми беше, така да се каже, опорната точка. Той е в основата. Но много ме измъчи началото. А на мен винаги ми е правило впечатление тоя влак, когато се спуска към Трявна и Горна Оряховица. Представих си бързината на влака в тази отсечка, разговора на тези хора, яденето на тази жена.

— Чувствува се отвращението ви към някои от героите в „Огледалото".

— Да, някои от героите в „Огледалото" ми са ненавистни. Не съм ги измислил. Виждал съм безброй такива еснафи по селата. Особено неприятни са тези, които имат претенцията на пограждани селяни, а в същото време са глупави и бездушни.

— В тази невероятна почти Лалка сте събрали всички черни бои: порочна, лакома, глупава, безотговорна...

— Такава е. Тя е на дъното на трагедията, станала в мината. Дори не може да осъзнае какво престъпление е извършила.

— Това е може би и най-страшното и гротескното в този образ.

— Страшно е с пустотата. Такива с нищо не можеш да ги раздвижиш. Престъпление да направят, те никога няма да го осъзнаят, напротив, ще мислят, че са несправедливо оклеветени.

— Как стигнахте, другарю Калчев, до идеята за романа „Огледалото“?

— Идеята да напиша тази книга ми даде една журналистка, Веса Георгиева, съпруга на Мирон Иванов, която работеше тогава във в. „Труд“. Тя ми разказа за аварията в мината. Разказа ми за невинния работник, който попада в затвора и за когото тя се бори да бъде спасен. Всичко тръгна от едно съдебно дело. Романът излезе на два пъти в „Съвременник“. Лидия беше вече в болницата, когато излезе книжката. Успя да прочете само първата част. Втората част тя не можа да види. В романа аз разказвам за една жена, която обичаше да носи гривни. Лидия също имаше слабост към гривните. Ти пак мен си описал с тия гривни, шегуваше се тя. Разбира се, Лидия беше съвсем друг човек. Чакаше с нетърпение да види и втората част, но не можа... Аз затова съм я посветил на нейната памет... Та след това, като написах „Огледалото“, бях в някакво ужасно състояние. Какво да правя? Удари отляво, отдясно, в гърба, отвсякъде... Почнах с огромна мъка и усилие на волята да пиша... Трябваше нещо да правя... Написах индийския си дневник... А след това написах и други някои книги. Скицирах тези неща, които се случиха в живота ми. Да не ги забравя. Това излизане от „Септември“, други някои събития в живота ми. Но нищо не желая да излиза сега.

— В една анкета като тази, струва ми се, че поне някои неща трябва да намерят място?

— Не, не! Живи са хората, ще гракнат срещу мен, ще ме измъчват отново. Аз толкова съм страдал за хората, на които съм искал да помогна. И то в името на литературата. За какво друго...

— Защо ви освободиха от списанието? Каква е все пак истината около напускането ви от „Септември“?

— Обвиниха ме, че съм пуснал антисъветски материал. А той фактически беше пуснат в мое отсъствие. Към стар очерк, даден за печат, бяха прибавени без мое знание нови страници. Алармирани бяха отговорни институции за допусната груба идейна грешка.[46]

— Коя година става това?

— Седемдесет и пета година беше това, да...

— В списание „Септември“ вие отивате след Павел Матев?

— Да, Павел тогава отиде в Комитета за култура, а аз станах главен редактор на списание „Септември“. Току-що се

бях пенсионирал. Тогава разрешаваха на участници в съпротивата да се пенсионират на петдесет години. Работих в списанието почти без пари. Можех да получавам само петдесет лева. Сега не е така вече, но тогава такива бяха законите.

— Да ви кажа, това винаги ми е звучало малко невероятно.

— Така беше. Какво се чудите, тогава най-голямата заплата като председател на СБП, която получавах, беше двеста и четиридесет лева. Аз самият съм се пенсионирал на такава заплата. И съм работил в списание „Септември" цели девет години за петдесет лева. Очите са ми изтичали да чета ръкописи. Всичко четях, никога не съм се отнесъл към нещо небрежно. Ред по ред съм чел всичко и на мен точно да ми се случи това нещо! И всички тия ядове, неприятности, вадене на очите съм ги понасял за петдесет лева. Казвам ви го, за да разберете, че не за пари съм работил в тази редакция. Мислил съм, че правя нещо за литературата. Наскоро ми се обажда един от виновниците, който пусна тоя материал без мое знание, за да ми каже, че много ме мразел, задето съм го уволнил... Вместо аз да го мразя! Представяте ли си! И то човек, на когото съм помагал и когото съм уважавал. Казах му: Не съм те уволнил, ти сам се уволни с постъпката си.

— Но как са успели да го направят?

— Този материал стоя в редакцията повече от две години. В един момент, когато аз съм в ГДР в служебна командировка, добавили нов текст. Даже не са се постарали да прикрият действията и намеренията си, листовете бяха бели, написани на друга машинка... Хартията не бѐше пожълтяла, както тази, която беше стояла две години в редакцията. То си беше толкова очевидно. Но всичко сякаш беше организирано от хора, които отдавна искаха да ме махнат. Те не се спряха пред нищо, даже и пред това, че така се излага списанието... И досега не мога да си обясня защо постъпиха така.

— Няма оправдание за такава постъпка, разбира се, но те какво се опитваха да ви обяснят?

— Какво обяснение могат да дадат. Нищо не могат да измислят срещу фактите. Главното беше, че това го направиха хора, на които нищо лошо не бях направил, напротив, много пъти ги бях защищавал, бях ги уважавал като колеги, като хора, като български писатели. Това са хора без чувство за благодарност, без чувство за човещина преди всичко... И да ви кажа, много съм се разочаровал от хората... Помагал съм съвсем безкористно винаги, когато съм имал възможност и

когато другите са имали нужда от тази помощ. И толкова хора след това са се навели за парче кал, което да хвърлят по мен. Като си помисля само!... Та за тогава ви разправях, че продължавах да търся изход от това душевно състояние. Аз съм седял с часове в парка и съм се чудел накъде, накъде сега!? Загубил детето си, свален по един толкова несправедлив начин от мястото, където девет години са изтичали очите ми от четене на ръкописи, където съм воювал за нова литература, за наша литература. Та аз съм стимулирал тогава най-добрите наши автори. Поръчвал съм статии за тях. Мъчил съм се да накарам и другите да повярват в тях. Че аз съм връщал статии, в които се заклеймяваха Георги Мишев, Йордан Радичков и Ивайло Петров като погрешна линия в нашата литература. Казвал съм на тези критици: чакайте, другари, какво правите, нима не можете да видите новото?! И отказвах да отпечатвам такива статии, воювах срещу догматизма и сектантството, срещу опростителството и вулгаризацията в литературата. Не се страхувах, че ще си спечеля врагове. Когато е ставало въпрос за литература, аз винаги съм воювал. И какво се оказа след време, че това действително са едни от нашите най-добри автори.

— Но възможно ли е да не се види доброто? Много пъти съм си задавала този въпрос: възможно ли е наистина да не се види новото и талантливото в литературата?

— Възможно е понякога... Колкото и да ви е чудно и това са от рода на реторичните въпроси...

— Каква е предварителната информация за произведението и съставяте ли си план за това, което ще пишете, макар и не в подробности?

— В началото обмислях по-подробно, даже правех и планове. Но в последните години почти избягвам да правя планове. Например за „Семейството на тъкачите“ си бях направил доста подробен план: какво ще бъде началото, как ще се развие действието, особености на героите, какъв ще бъде краят. После видях, че не мога да го спазвам, и се отказах.

— Пречеше ли ви веднъж съставеният план?

— Да, пречеше ми и като че ли все ме препъваше, защото в процеса на работата излизах извън него. Изведнъж виждах, че това не може да стане така и че самите човешки характери водят действието накъдето си искат. Разбрах, че става много по-хубаво, когато повествованието си върви естествено. И престанах да правя планове... Беше преди много години. Бях в Полша, вече не помня точно за какво. И така се случи, че ед-

на тяхна писателка, не много известна, ме покани на гости. Заговорихме се нещо за писателския труд и тя ми показа план на бъдещия си роман. Разгърна на бюрото си една огромна карта-схема на романа. Всичко беше отбелязано с подробности. Този герой такъв, пътят му ще бъде такъв, съдбата такава... Ужасих се, като погледнах тази карта! Че как ще се оправя?! То дори криминален роман да пишеш, пак не е нужен такъв подробен план. Планът не трябва да е схема, нито пък нещо задължително и спъващо творческото въображение.

— Само едно общо виждане на нещата достатъчно ли е?

— Да, повече не е нужно. Планът трябва да е общата концепция, в общия замисъл на писателя. И както ви казах, да зная началото и да зная края. Това поне за мен е закон.

— До каква степен имате проблеми с фразата, с отделната дума?

— Сериозни проблеми, както и всеки писател навярно. И големи мъки. Ако ви покажа какво представляват ръкописите ми, ще разберете и мъките ми. Написвам няколко страници примерно и задрасквам, задрасквам, поправям, докато стане почти нечетлив текст, тогава отново го преписвам на машина. След един ден, да кажем, преди да започна новата глава, пак нанасям поправки, защото аз винаги препрочитам това, което съм написал. И в тази работа фразата доста ме измъчва. Искам тя да бъде колкото се може по-жива, по-колоритна, по-естествена и динамична.

— Стремите се във фразата ви да има преди всичко изобразителен елемент, не обяснителен?

— Да, именно. Аз мисля, че това е основният стремеж и на всеки писател. И главата, която пиша, да бъде така направена, че веднага да заинтригува читателя. Естествено да преминава към следващата глава, без да се чувствува дистанция от едното действие към другото. Да завърша с такъв израз, с такава фраза, която да предизвика въпрос у читателя: ами по-нататък?

— А думите измъчват ли ви?

— Зависи какво пиша. Но ако не ме измъчваха, сигурно нямаше да задрасквам толкова много. Усещам, че много ми допада диалога, не знам защо.

— Сега по-лесно ли намирате най-точната дума?

— По-лесно. Но в началото много се измъчвах.

— Ползвахте ли тогава някакви речници?

— Никога. Как да ползвам речник, когато пиша ли?

— Не когато пишете, а когато поправяте. Когато работите над написаното вече.

— Никога! Моля ви се!

— Тълковен речник, синонимен или изобщо речник на българския език?

— Никога! Никога! Това е недопустимо за един творец, за един писател, който уважава себе си.

— Но защо, колкото и да е талантлив един автор, колкото и да е силна интуицията у него, той не може да се роди със знания за всички думи, за цялото езиково богатство.

— Никога, казвам ви най-откровено, до речник, какъвто и да е, аз не съм прибягвал. Речника аз го търся в живота, в говора на хората. Естествено речника на Найден Геров си го чета, но не за да вмъкна в текста, който пиша. Даже обичам много и народните песни да чета, но пак не с тази цел, да взема думи оттам за моята работа.

— А имате ли навик, когато чуете някоя нова и интересна дума, да си я запишете?

— Да, и много често отварям бележника или на някакво листче и записвам.

— А когато работите, спомняте ли си за тази дума, идва ли лесно в съзнанието ви, или трябва да напрягате паметта си?

— Много често си спомням такива думи. В началото, когато бях още млад писател, имах навик да прелиствам бележниците си. Много обичах да правя това. По този начин си освежавах езика. А тези случайно записани думи и изрази имаха странната способност веднага да възкресяват обстановката и атмосферата, при която съм ги чул. И много ми помагаха. Но да взема речник, да го чета, да правя справки в него, това е невероятно за мен. Казвам ви го най-категорично... Макар че много обичам да слушам хората как говорят и да си записвам. Даже като се движа по улицата, без да искам, подслушвам.

— То се превръща в професионален навик. В трамвая, в автобуса, във влака могат да се чуят такива интересни неща. Жалко, че човек никога не може да ги възпроизведе с точност.

— Не, никога не се възпроизвеждат с точност. Като бях в Габрово, такива интересни неща съм чул в завода, където ходех. А и по улиците на този град, на събрания, по вечеринки, по екскурзии, във всекидневното общуване с хората. Това е живият народен речник. Той винаги ме е интересувал и винаги съм си записвал по нещичко, което ми се е струвало интересно. Не само думи, но и фрази, езиков обрат. Страшно много

живи неща съм научавал. Никога в речник не можеш да ги срещнеш. В този смисъл аз се стремя да обогатявам езика си. Стремя се също да остана верен на моя стил, на моя език. Все пак мисля, че в моя език има една особеност, която ме отличава от другите автори. Та като прочете някой нещо от мен, да каже: това е написано от Камен Калчев, не от някой друг. Стремял съм се като стилистика не само в езиково отношение, но и като концепция да постигна свой стил. Искал съм да го постигна, но не по изкуствен начин, а то да е като еманация на моята природа, на моя душевен свят. И да си бъде нещо като естествен резултат на моите усилия, а не просто като цел, която съм си поставил непременно да постигна. И винаги ми се е струвало, че това е едно от най-трудните неща в литературната работа — постигането на свой стил. Аз ви казах, че много мъки видях, докато налучкам вярната гама на своя стил.

— Споменахте, че много ви допада диалогът?

— Да, винаги съм усещал, че много ми допада. Може би защото съм живял сред хора от различни среди, различни професии. А и на село хората винаги предпочитат разговорната реч. Усещам диалога като естествен начин на изразяване. Имам естествена склонност към живия разговор между хората, долавям го, разбирам го. И после ми е лесно да го претворявам. Естествено не така лесно ми е било в началото. Доста се измъчвах, докато и в разговора попадна на верния тон, на вярното звучене. Румънската преводачка, за която говорихме, ме питаше как успявам да правя такъв диалог и смяташе, че си записвам цели разговори направо от живота. Нищо подобно... Диалогът трябва естествено да бъде свързан с характера на героя, с професията му, с начина му на мислене и възприемане, с едва доловимите за другите негови лични особености. После диалогът е много хубаво, но и много трудно средство за изобразяване на героите.

— Все ми се струва, че културата и майсторството на един автор личат и в диалога. На някои се удава, на други не, но всеки трябва да знае къде е силата му.

— Понякога можеш да направиш такъв диалог, че той привидно да изглежда без особено значение, но всъщност да има строго определена естетическа задача. Мисля, че всички автори са единодушни поне в това, че диалогът е нещо много сложно, нещо много опасно и с него не бива да се злоупотребява. И тук наистина всеки трябва да знае къде е силата му. На пръв поглед диалогът винаги изглежда най-лесно ус-

воим, но не е така. Той е квинтесенция на произведението. И ако мога така да се изразя, той е стихотворението, поезията в прозата. Той е красотата и мъдростта на творчеството... И да ви кажа, обичам да слушам разговорите на обикновените хора. Те често пъти са много по-колоритни и по-интересни, отколкото разговора на интелигенцията.

— Кой знае защо, но разговорът на някои представители от интелигенцията днес е така безцветен и схематичен понякога и на човек му се струва, че разговарят помежду си роботи, а не живи хора.

— Той е не само схематичен, но често и така абстрактен, че ти става смешно за този, който говори. А на обикновените хора речта искри от живот и колорит, сякаш чувствуваш как кръвта им пулсира по жилите, усещам поривите на хората. Повече обичам да общувам с такива хора.

— Но нали диалогът често е начин да се прикрият точно поривите, истинските намерения и мисли?

— Е, майсторът трябва да познава и да използува всяка човешка реч за характеристика на своите герои.

— Какви трудности имате с формата на произведението, другарю Калчев? Обмисляте ли я предварително, или тези неща при вас са естествени и спонтанни?

— Обикновено това е естествен процес при мен, който обаче подсъзнателно се контролира. Ще ви кажа как се получи при последната ми книга „Пробуждане“. Аз съвсем не мислех да пиша роман в три части. Но когато започнах, видях, че не мога да изляза извън това, което е станало моя практика, т. е. да пиша на отделни глави. Усетих, че това е станало вече моя втора природа — да пиша за кратки откъси. Един вид да си поемам въздух и да продължавам по-нататък. Започнах да пиша първа глава, втора, трета и стигнах до един момент, когато си казах: гледай как естествено завършва първата част. Този човек, писателят, идва в селото и това някак се оформи като една част — пребиваването му в Сърнево. Даже мислех да озаглавя отделните части: Сърнево—София—Сърнево. Но после реших, че може би ще заприлича малко на криминален или детско-юношески роман, и се отказах.

— Тази ваша книга се състои от три части, 24 глави и всяка част има по осем глави. Случайно ли се получи така, или вие нарочно я композирахте по този начин?

— Точно това исках да ви кажа. Направих първата част и се оказа, че тя има осем глави. Втората и третата част също се оказаха с по осем глави. Получиха се три еднакви ча-

сти, без да съм правил специален план за това. Развитието на действието, композицията така естествено са вървели в разказа ми, че някак подсъзнателно съм разполагал главите. Получи се такова балансиране, че учуди и самия мене.

— Освен това трите части на романа ви имат почти еднакъв брой страници?

— Да, така е станало. Не съм мислил обаче, че ще се получат три части с еднакъв брой страници. Предполагам, че това се дължи на дългогодишния опит.

— А отначало измъчваха ли ви въпросите на композицията?

— Много ме мъчеше това как да построя, как да се справя с архитектониката на една книга. Особено в „Живите помнят". Там вече на помощ ми дойде историческото време и действие. Реших си, че примерно първата част ще бъде в затвора. Ръководех се от хронологията на самите събития. В „Пробуждане" събития няма.

— Защо, има лични събития, които за отделния човек могат да бъдат не само хронология.

— В този смисъл, да. Говоря за събития в исторически мащаб. Единственото нещо, от което се страхувам, е да не се превърнат някои неща в работата ми в рутина. Затова и се стремя да бъда винаги нов, но пак по един свой си начин. Да погледна нещата от един нов ъгъл и да ги изобразя така, както никога досега не съм ги виждал и не съм ги изобразявал. И затова се бавя много преди да започна нова книга. Когато излезе романът „Маски", някои хора даже не можаха да повярват, че аз съм написал тази книга.

— Тя наистина е доста изненадваща за вашето творчество и стила ви.

— Даже дъщеря ми Лидия беше чула случайно някакъв разговор в книжарницата между двама души. Единият казал на другия: „Бе тя сигурно жена му е писала тоя роман." И Лидия се беше толкова ядосала! Не могат да си представят, че Камен Калчев ще напише роман като „Маски".

— Някои хора трудно ще го приобщят към останалото ви творчество. Твърде полюсни са, да речем, „На границата", „Живите помнят" и „Семейството на тъкачите", и, от друга страна, романи като „Маски" и „Огледалото".

— Ами какво ми наложи да бъда такъв? Това е все пак израз на едно развитие. Наложи ми цялата тази атмосфера, която наблюдавах всяко лято на „Златните пясъци". Вечер понякога отивахме на ресторант или на бар. Обикновено се

събирахме една компания, в която бяха Любо Левчев, Дико Фучеджиев, Йордан Радичков. Както виждате, все по-млади хора. Ние много дружахме в онези години и трябва да ви кажа, че те отпразнуваха много сърдечно моята 50-годишнина. Струва ми се, че ме обичаха тези момчета. Аз също ги обичах. Може би и сега, но, общо взето, хората се променят, техните чувства също. Дано да си запазим тези чувства на приятелство. Покойният артист Гришата Вачков също беше с нас. Ние живеехме много задружно. И този свят, който наблюдавах всяко лято на „Златните пясъци" заедно с тях, беше далеч по-различен, по-друг от нашите представи за него, от нашето всекидневие. Та този свят ме провокира, наложи ми да бъда по-различен и в подхода към материала, наложи ми да напиша по друг начин тази книга. Аз не мога, а и не виждам защо трябва да пиша така, както съм писал „Семейството на тъкачите" или „Живите помнят". Затуй може би този роман изненада. Даже има хора, които много ме обичаха от „При извора на живота" и като прочетоха „Маски", ми казаха: „Е, и ти тръгна по криминалните романи..." То си е пак мое, мое като ритъм, като ирония и като отношение към света. Различието идва от самия сюжет. А „Софийски разкази" не е ли също нещо съвсем различно?

— Различно е, но пак е по-близо до другите ви книги.

— И вие ли ще кажете, че жена ми го е писала?

— А, няма да изпадна в такова заблуждение, другарю Калчев.

— Жена ми наистина всички мои книги чете предварително, искам да кажа, преди да ги дам за печат, но чак пък да ми ги пише...

— Творческият процес при вас повтаряем ли е, или е различен за всяко ново произведение?

— Почти, почти. Повтаряем е в смисъл: да имам идеята, да съм обмислил всичко, преди да седна да пиша, композицията, развоя на действието. Да зная началото и края и да бъда в своя натюрел, разбира се.

— Не ви ли се е случвало да се изненадвате сам от себе си в процеса на работата?

— Случвало ми се е — хрумне ти нещо и си казваш: ей, дявол да го вземе, как става това, по какъв начин се оформят така нещата. Но думата дума ражда. В процеса на работата ситуацията, образът раждат друга ситуация, друг образ, който ти не си и помислял да го постигнеш. А то става. И точно тук авторът си казва: бе ти ли го направи това! Според

мен това е една от тайните на творчеството — да не знаеш кога на какво ще попаднеш и какво откритие ще направиш. После се чудиш сам на себе си. А то не е някакво чудо наистина, защото това са пластове, които се раздвижват. То се е напластявало, напластявало ...

— Това наистина е едно от чудесата на изкуството; как всъщност се създава този нов живот?

— Как се създава, това и за самия автор е тайна. Всяко творчество крие много неизвестни и необясними неща, много изненади и за самия творец. Той знае, че може да го направи. И това се явява в резултат на огромен труд, видим или невидим. Но като го направи, сам се изненадва как се е получило. Това е много интересно и като явление... Знаете ли, сънувал съм понякога, че пиша. Така хубаво ми върви, така хубаво, както наяве никога не става. Виждате ли до каква степен човек се вживява, това му става втора природа. И тук някъде се крият тайните на този вид труд. Тук някъде се раждат и откритията в художествената атмосфера.

— Тези неща като че ли въобще са необясними изцяло?

— Не, разбира се. Всяка индивидуалност по свой път стига до творчеството. Няма общи пътища.

— От колкото и писатели да се учи, колкото и автори да чете, все пак мъките са си само негови и никой не може да му ги спести, никой не може да му ги отнеме.

— Така е, никой не може да ти помогне ...

— А спъва ли ви заглавието на книгата, тоест трябва ли непременно да го знаете и едва тогава да започнете да пишете?

— Спъва ме, след като напиша книгата и започна да мисля как да я нарека.

— Значи вие не започвате най-напред със заглавието, но в кой момент се появява то?

— Пиша, но през това време ми се мяркат разни заглавия. Обикновено като свърша книгата, тогава се спирам на едно от тях. Помня като днес колко се мъчих, когато трябваше да измислям заглавие на романа „Живите помнят“. Бях написал цяла страница заглавия и накрая си казах: това ще бъде „Живите помнят“!

— И то наистина е хубаво заглавие.

— И с другите заглавия съм имал доста вълнения и трудности. „Градът на нашето страдание“ също много ме измъчи, докато го налучкам, но като че ли по-лесно ми дойде. Знаете ли какво се случи това лято? Даниил Гранин летува у нас,

във Варна. Поиска ми някаква моя книга. Дадох му „Градът на нашето страдание". Щом го прочете, първото, което ми каза, беше: „Какво хубаво заглавие!" Започна да се вайка, че съм им взел заглавието. Те двамата с Адамович нали написаха за Ленинград — „Блокадна книга". Искрено се ядосваше, че не им е дошло наум това заглавие. Казваше: „Това е точно заглавие за нашата книга!" Хем се шегуваше, хем се ядосваше: как на теб ти е дошло на ума, а ние не сме се сетили!...

— А имате ли някакъв принцип при подбора на заглавията?

— Да звучи добре, да се запомня бързо. Много мразя дългите заглавия, измислени и сухи заглавия също не обичам. И съм забелязал, че големите автори винаги имат хубави заглавия. Вземете например „Под игото", „Немили-недраги", „Епопея на забравените". Ако сте забелязали, Вазов винаги има хубави заглавия. Елин Пелин — и той какви заглавия има! Това е въпрос на талант. Заглавието е трудна работа.

— Но в процеса на писането все пак стои пред вас като проблем или вие го забравяте?

— Винаги ме занимава, не мога да го забравя. Но някъде има и изключения. Да кажем „Пробуждане" го написах преди самата книга.

— „Пробуждане" е хубава дума, а в случая като заглавие има и доста символично значение. Имате ли някакви други мъки около заглавията?

— Ако сте забелязали, повечето от заглавията ми са също символични — „Пренасянето на огъня", „През април"... Мъки, разбира се, винаги има. Някои от тях се явяват доста спонтанно. Например „Огнено лято". То ми хрумна изненадващо бързо, някак изведнъж.

— А сега ли определяте по-лесно заглавията, или в началото?

— Сега е по-леко и по-добри стават като че ли. Опитът, натрупаната култура навярно оказват някакво влияние. Тогава мислех как заглавието да бъде по-ефектно. Сега вече не мисля за това. Сега, докато пиша, постепенно у мен кристализира символиката, идеята, намекът, да не е директно казано. „Огледалото" е също символично... Сравнете например как звучи „Иван Кондарев" и „Крадецът на праскови"!

— О, как хубаво звучи наистина това „Крадецът на праскови"!

— Ето, виждате ли какво голямо значение има заглавието. Или „Вълчи нощи" да речем.

— А вие като читател какви заглавия предпочитате? При избора на книга за четене влияе ли ви заглавието?

— Влияе ми, и то доста. Винаги се изпълвам с респект от едно хубаво заглавие. Когато заглавието е хубаво, даже не мислиш за него, то просто прониква в тебе. Сега чета една книга с две заглавия. Книгата е на Жорж Перек и се нарича „Животът. Начин на употреба".

— Вие няколко пъти вече я споменавате, изглежда, доста ви е впечатлила?

— Това е една голяма книга и хем ме нервира, хем продължавам да я чета. И понеже тя не е свързана с някаква интрига, а е конгломерат от случки, събития, обстановка, вещи и какво ли не. Откъде ги е събрал всички тези неща, да се чуди човек!

— Като литературен експеримент ли го възприемате?

— И като експеримент, и като чудачество.

— Човек, ако си постави за цел да описва света точно по този начин, изведнъж ще открие, че знае безброй много неща.

— Сигурно, сигурно. Като започне човек да си спомня, изведнъж ще види колко нещо е натрупал в себе си. Например той описва един апартамент и всичко, което има в този апартамент. Дава историята на всеки предмет. Но така го прави, че ти продължаваш да четеш, без да се усетиш. После се замисляш и се ядосваш, че продължаваш да четеш.

— Все пак мислите ли, че такава литература може да има бъдеще?

— Според мен това може да бъде епизодична тема за писателя. Но едва ли би могло да има бъдеще такава литература. Иначе, тези неща са направени с голяма ирония. Жорж Перек изобщо е един изключително културен автор, с богата ерудиция и талант. Жалко, че така млад почина! ...

— Дали и чрез това натрупване, чрез това подробно описателство намерението му е да предизвика отвращение към вещите?

— Вероятно е и такава цел да си е поставил ...

— Мнозина от авторите твърдят, другарю Калчев, че могат да пишат за нещо, когато са далеч от него. Усещали ли сте и вие тази особеност в себе си?

— Да, съвсем вярно е това. Например за затвора аз писах най-добре чак когато беше минало това затворническо време, бях се отдалечил от хора и преживявания. Когато бях там, опитвал съм да пиша, но не можех.

— Значи докато е свежо изживяното, докато сте в него, не можете да го описвате и изобразявате?

— Не винаги ... То трябва да се абсорбира, да се преживее отново и едва тогава да се превърне в литература, в изкуство, в нова действителност. Трябва да има известна дистанция, макар че не става дума за някаква историческа дистанция. Даже да вземем „При извора на живота“ и „Как търсих бъдещето си“. Кога ги пиша аз? Чак след години, когато са отшумели събитията, а много от хората, за които пиша, вече ги няма. Ако бях описал моя живот от село непосредствено след времето, когато съм бил в него, нямаше да звучи със същата сила.

— Щеше да липсва тази своеобразна тъга по миналото; носталгията за времето и хората нямаше да бъде така дълбока.

— Щеше да липсва поетичното, лиричното начало в книгата, тази своеобразна романтика ... И после, това е вече друга действителност. Защото една е действителността в живота и друга, без да изменя на правдата, е действителността в изкуството. Това са две неща, които не се отричат.

— Те не се покриват, но не си и противоречат, когато книгата е написана правдиво.

— Разбира се, че взаимно те не се изключват, но и никога не се покриват напълно. Защото изкуството е вътрешен живот. Иначе става натурализъм, фотография. А фотографиите не са интересни, особено като поизбледнеят след време. Та аз дълги години не можех да напиша нищо и за Виска. Сега и за Лидия не мога нищо да напиша. Мъчно ми е, тежко ми е, но не мога ... Може би няма и да доживея до този момент... Ще остане само вик, болка, но не и литература ... А сега мнозина ме питат коя е Чочо Сан. Изглежда, им е харесал този образ, макар и да е само щрих. Да, тя е само щрих в „Градът на нашето страдание“, но прави впечатление... Едва след толкова години можах. Ако бях по-близо до времето на силната болка, може би щях да се впусна в подробности, които щяха да бъдат излишни, а образът щеше да загуби по правдивост и обаятелност.

— Тези лични трусове и огромна болка не ви ли изкушават да ги пресъздадете с една безпощадна откровеност, едно разкриване на душата, което би ви подействувало като катарзис.

— За мене това идва след време, след доста време. На мен ми е много тежко, още много болно, за да третирам като предмет на изкуството едно лично мое страдание. Не мога

близкия човек, изчезнал наскоро от тоя свят, да го превърна в обект на изкуството. Струва ми се като кощунство в известен смисъл... То може да ми послужи само като идея, като атмосфера в друга книга, за други хора. Като подтик да напиша една книга, разбирате ли? Но не директно! Не директно!... По-скоро една болка е това, която толкова жестоко гори, че не мога да намеря точния израз, за да я отразя. Боя се, че то ще бъде или прекалено тягостно и няма да убеждава другите, или пък самия мен няма да задоволи. В този смисъл при мен мъката е като пречка, тя не ми дава повод да бъда още по-откровен. Напротив, аз се затварям в себе си и тогава за тези неща не бих могъл да пиша в никакъв случай.

— Разбирам ви, но аз исках да кажа, че когато на един човек му е много тежко и не иска с никого да сподели, той просто сяда и го написва в една книга или пък в дневника си.

— В дневника мога да го напиша, но не мога да го претворя в художествен образ, в повест или роман.

— А дневникът на писателя не е ли част от неговия художествен свят и част от неговата творческа работа?

— Да. И то много съществена, много свежа част. Но все пак това е хроника на преживяванията.

— Но понякога тази хроника не е ли по-интересна и от самото творчество именно с автентичността и по-голямата си искреност?

— Само след време. След смъртта...

— Защо, стига човек да се осмели сам да ги издаде?

— Не, не! Не мисля да издавам дневниците си. Отказвам се от такива работи, рано е да се мисли за това.

— Ще ми кажете ли още нещо за отдалечаването, но вече не между лично преживяно и написано, а като дистанция от събирането на суровия материал, на информацията, до самото написване на произведението. Може би в този случай не ви се налага такъв дълъг период от време?

— Винаги трябва да има известно отдалечаване. То ми е нужно, за да се отделя от натурата. То важи, струва ми се, и за писатели, и за художници. За да се направи хубав пейзаж или хубав портрет, трябва художникът да се отдели от натурата. Тя вече да не му влияе със своето присъствие. Тоест действителността да се абсорбира от душата на твореца, от неговото въображение, от неговия емоционален свят. В този случай той трябва да се отдалечи от действителността, за да може след туй да създаде нова действителност, нов свят, който ще прилича и няма да прилича на действителния, на наблю-

давания и вече възприет свят. Ето, в това се състои всъщност творчеството. Ако не успееш да пренесеш натурата през душата си, през сърцето си, през творческото си въображение, ако не успееш талантливо да я пренесеш през този свят, наречен твой свят, не се получава нищо. Или както казват: това е светът на Вазов, светът на Йовков, на Елин Пелин, светът на Достоевски, на Толстой, на Балзак, на Чехов и т. н., и т. н. Гогол е рисувал помешчици, Тургенев също е рисувал помешчици, но колко различни са тези светове като художествен резултат. Едните са на Гогол, другите на Тургенев, но и в двата случая те са верни на действителността. И едните, и другите ни убеждават, но все пак са си на своите автори, те са преминали през мелницата на тяхната творческа същност.

— Това отдалечаване от натурата навярно е различно за различните автори, както и за отделните произведения?

— Да, разбира се. Там вече всеки автор си знае колко време му е нужно. Или по-скоро и той не знае... Трябва да е съществувала, да си я приел, да е преминала през тебе и тогава да създадеш от нея нов свят. Ленин беше казал някъде, че трябва да се върви „от живото съзерцание към абстрактното мислене и от него към практиката. Такъв е диалектическия път на познанието, на истината..."

— Навярно на подобна творческа дистанция се дължи и тази завладяваща жизнерадост в „Софийски разкази"?

— Може би, може би. Погледнато отдалеч, самото време беше жизнерадостно, въпреки разрухата и недоимъка, пълно с надежди. Но и лукаво до известна степен, защото непрекъснато ни поставяше в ситуации, които ни правеха или смешни, или героични, а понякога и двете едновременно.

— Но как се решихте да погледнете именно от този аспект епохата, която се е изградила в съзнанието ни с героичност и драматизъм, но не и със смях и хумор?

— Аз тогава не мислех за това, то дойде съвсем спонтанно.

— Спомняте ли си кога се появи у вас замисъла на тези разкази? Те излизат в 1967 г.

— Трябва да ви кажа, че това стана съвсем случайно. Мисля, че беше за някаква годишнина на Девети септември, петнадесетгодишнината ли беше... Извикаха ни в редакцията на в. „Литературен фронт", в отдел „Белетристика". Бяхме цяла група писатели. Мисля, че Радичков водеше отдела тогава. Та извикаха ни и ни попитаха кой какво би дал на вестника за тази годишнина. Спомням си, че аз много се ядосах. Че как така ще ни поръчват разкази! Винаги у мен е имало една мно-

го силна вътрешна съпротива, когато е трябвало да направя нещо по поръчка. Това ме е вбесявало, макар че доста от книгите ми така са написани... Но спомням си, че много се ядосах. Даже взех думата и им казах: „Чакайте бе, другари, как може така?! Предварително не мога да ви обещая, ще видя, ще помисля..." Но като се върнах у дома, се поразмислих защо пък така се отнесох към тези хора. Те искаха да си осигурят материали. Тогава си рекох, какво бих могъл наистина да напиша за тези дни? И си спомних случката с пистолета, който ми бяха дали веднага след Девети септември. В онези дни въоръжаваха всички комунисти. Тази случка беше и за самия мен много интересна и любопитна, защото отидох да изпробвам оръжието, гръмнах с него, а после не мога да го оправя. Какви ядове и страх съм брал с този пистолет!

— Но нали сте ходили войник, а в запас много пъти сте били?

— Вярно е, че докато бях войник, стрелях с пистолет, ама този беше някакъв друг вид. Не бях виждал такъв модел. А тогава го скрих в джоба и един приятел ми го оправи. Но не исках да разкажа тази история само откъм любопитната ѝ страна, а и да покажа какво бе за нас, комунистите, оръжието в онези дни. От една страна, то ни бе необходимо, за да се установи новото, за което бяхме мечтали. Но същевременно исках да покажа и колко то е противопоказно на човека, колко е непривично именно за обикновения човек, който иска да живее в мир.

— В самото начало ли се оформи идеята за цикъл разкази, или това ставаше постепенно в процеса на работата?

— Не, в началото изобщо не знаех, че от това ще стане цяла книга. Написах първия разказ „Оръжието", той излезе в „Литературен фронт" и много хора го харесаха. След него вече започнаха да се мяркат смътно и другите. Тогава аз разбрах, че съм попаднал на златна мина, което между другото много рядко става в писателския труд... И така написах втория разказ „Сближение".

— А по реда на написването ли са подредени разказите в сборника?

— Именно по реда на възникването им. Реших, че така трябва да си ги оставя, че една такава хронология е логична и художествено правдива. След като написах втория разказ „Сближение", вече окончателно се оформи идеята ми за цикъл разкази. Повечето от разказите съм ги писал в Ситняково. Беше една хубава слънчева есен в началото на сеп-

тември. Спомням си още, че написвах разказа, довършвах го и изведнъж идваше идеята за следващия. След „Сближение“ написах „Без последствие“, „В суматохата“, „Столицата“, „Селска кръв“ и така до дванадесетия разказ „Автобиография“.

— Ако трябва сам да направите една градация на творчеството си, на кое място бихте поставили „Софийски разкази“?

— Навярно бих ги поставил сред най-доброто, създадено от мен. Но аз винаги на първо място съм поставял „При извора на живота“, след това „Двама в новия град“ и „Софийски разкази“. Макар че тази по-свежа струя в творчеството ми, за която заговори и критиката, започва с повестта „Влюбените птици“ от 1962 г. Но не бих го разглеждал и като нов етап, мисля, че и по-рано ви споменах, както се опита да го разглежда нашата литературна критика... „Софийски разкази“ се посрещнаха много добре. Има и филм по тях — „Утрото е неповторимо“. Режисьор на този филм беше Н. Любомиров, който още като студент в Москва беше направил изпитна работа по първия разказ „Оръжието“. От това малко филмче Н. Любомиров се беше запалил и като се върна, реши да направи филм по „Софийски разкази“. Написах сценария и според мен стана един добър, приятен филм, но не се оцени.

— Руското издание на „Софийски разкази“ е чудесно оформено, а илюстрациите са не само забавни, но много пълно отговарят на духа и смисъла на разказите.

— А, на руски книгата има даже две издания. Разказваха ми, че била много добре посрещната. Особено сред младежта. Дори студентите като я четяли, си подхвърляли отделни реплики от разказите... Преведоха ги също на немски и украински... А пък единият от художниците на руското издание, Юрий Владимиров, идва на гости в България и първото му желание беше да го заведа на улицата, където се развива действието на почти всички разкази — „Екзарх Йосиф“. Заведох ги и те с жена му много я харесаха. И после всеки ден, докато бяха в София, отиваха до „Екзарх Йосиф“.

— Книгата е посветена на жена ви Мария.

Може би се касае за някакво интересно участие в творческата история на „Софийски разкази“?

— О, нищо специално. Тя просто много ги хареса. Аз, ако сте забелязали, нямам много посвещения. Не обичам да посвещавам книги. Но тя така се вълнуваше, докато писах „Софийски разкази“, и после я хареса като атмосфера и изобщо като нещо ново, че аз ѝ я посветих... На Виска имам по-

светен един разказ от „Всемогъщия човек", на дъщеря ми Лидия едно разказче като малка и посмъртно романа „Огледалото"... Това е... А като излязоха „Софийски разкази", някои се опитаха да ме обвинят, че принизявам и дегероизирам това време. Но толкова хора я възприеха и одобриха, че някак не можа да се наложи това мнение, което бе твърде опростено тълкуване на книгата... Някои не разбраха и маниера, начина ми на писане. Даже сега си спомням, че един редактор се опита да оправя стила на софийските ми разкази...

— А как измисляте имената на героите си?

— Трудно ми е да обясня, защото това става съвсем спонтанно при мен.

— В един момент определено име най-добре приляга на замисъла, на сюжетното развитие, на характера на героя?

— Да, трябва да отговаря, да пасва. И ако името е неподходящо, няма да мога да пиша по-нататък.

— А случва ли ви се в процеса на работата да го промените, или още в началото трябва да са ви ясни имената на героите?

— В процеса на работата се изяснява. Не винаги ги зная от самото начало. Но като напиша едно име, то вече се свързва по-нататък с контекста и става плът от плътта на самото произведение...

— Сезоните влияят ли на работоспособността ви?

— Не особено. Но все пак най-добре работя през зимата. Пролетта ме разсейва със слънцето, със зеленината си... През лятото пък се пътува, време за курорти, все нещо ме влече навън... Най-добре се работи като че ли през зимата и в ранна пролет. Тези сезони налагат по-голямо вътрешно успокояване.

— А времето влияе ли върху настроението ви за работа?

— Трябва да ви кажа, че при слънчево време нещо все ме тегли навън. А когато вали дъжд, мъгливо и мрачно е, навън няма толкова хора, улиците са пусти, седи си у дома и си работи. Както казва моят приятел Богомил Райнов, няма нищо по хубаво от лошото време. Поне за моята работа е така...

— При аз-повествованието ли се чувствувате по-добре, с по-големи възможности за изразяване?

— При аз-повествованието се чувствувам по-добре. Написал съм доста романи в тази форма. Мисля, че от „Двама в новия град" започнах да пиша в тази форма.

— Преди това имате повестта „Влюбените птици".

— А може и от нея да започвам така. Но трябва да се на-

прави известна разлика, защото има аз-повествование, което звучи като монолог. Така е в романа „Двама в новия град". То е изповед. Там аз съм герой, участвувам в действието.

— Като маниер на писане това се разбира, но до каква степен наистина сте вие? Доколко е автобиографичният момент?

— До голяма степен Марин Масларски съм аз. Аз дори съм го подчертавал и друг път. И в този смисъл аз-повествованието има два момента, два начина на изразяване. Единият начин е, когато е в монологична форма и това „Аз" е самият герой, от чието име се разказва. Другият начин е, когато това „Аз" е като наблюдател на действието отстрани. Такъв съм във „Влюбените птици". Това е, кажи-речи, на границата между „Аз" и „Той". Така е до известна степен в романа „Маски". Това вече не е монолог. Там съм пак страничен наблюдател, но с право да говоря от свое име. Такова аз-повествование има в „Братя Карамазови" на Достоевски. Но веднага го забравяш и го възприемаш като трето лице. Не е като Толстой в „Детство". Значи имам два начина на аз-разказа. Единият е, когато авторът участвува в действието, както е в „При извора на живота", „Двама в новия град" и др. По едно време ми беше по-лесно да говоря в тази изповедна форма.

— В „Огледалото" разказът пак се води в първо лице, но се чувствува дистанцирането ви от събития и герои.

— Дистанцирам се малко повече там, но някак по-лесно ми е да говоря в първо лице, отколкото в трето.

— Мислите, че това е станало особеност в начина ви на писане, от която не можете да излезете вече?

— Известно време, да. Но след туй и това омръзва. Макар че ако се направи преглед на книгите ми напоследък, ще се окаже, че повечето от тях са написани в тази изповедна форма.

— И не съвсем, защото в последното десетилетие излизат доста романи, където се връщате към разказа в трето лице: „Огнено лято", „Въстанието", „Люба", та даже и последният ви роман „Пробуждане". Но моят въпрос всъщност беше за това, коя форма ви дава по-богати възможности, къде вие се чувствувате по-добре?

— Безспорно в аз-повествованието се чувствувам най-добре, понякога ми омръзва и решавам да разнообразя. И затуй „Пробуждане" съзнателно реших да го напиша в трето лице.

— Това от вашето желание и решение ли зависи преди всичко, или се налага от самия материал?

— Не, не зависи само от моето желание, грешно се изра-

зих може би. Налага се от самия материал, от моята вътрешна нагласа в момента.

— Точно това бих искала да изясним: дали избора в маниера на писане зависи от степента на автобиографичност, или по необясними все пак, спонтанни причини и предпочитания?

— Мисля, че това става повече от спонтанни предпочитания. Разбира се, аз веднага се включвам в сюжета като герой, като лице, което е участвувало в събитията. И на мен ми е интересно, но вече аз да ги възпроизвеждам от моя гледна точка, от моя позиция, като човек, който участвува в тези събития. Както е в романа „Двама в новия град". Там аз веднага влизам в ролята на шофьора Марин Масларски и така започвам. Разкрива ми се една голяма възможност да навляза в емоционалния свят на героя. Когато говоря в първо лице, аз наистина така се вживявам, че съдбата на героя става моя съдба. И ето аз си представям, че съм един шофьор на камион, спрял съм, нощувал съм, сутринта ме събуждат славеите. Те навяват у мен мисли, чувства, спомени. Започвам повествованието. То ме увлича все повече и повече, то ми дава възможност да бъда още по-откровен, още по-правдив. Цялата тази моя позиция, този мой маниер на писане ми дава възможност да бъда не само по-откровен, но да бъда и максимално директен в искреността си...

— Смятате ли, че сте по-правдив именно в тези книги, в които разказът се води в първо лице?

— Не, това не значи, че съм по-правдив. Аз говоря за това, как се чувствувам в тази форма. Самият аз като че ли намирам по-директна връзка с моите читатели, защото разказвам за моите преживявания, за моите чувства.

— Представяте си, че сте в една стая с няколко приятели и им разказвате?

— Да, близо е до това състояние. Но между другото „Двама в новия град" аз го бях замислил като дневник.

— Срещнали сте интересни хора, интересни съдби и характери и те са ви провокирали за самия дневник?

— Да, наистина беше силна провокация. И затова може би започнах да записвам преживяванията си. Но като всеки дневник, то е само щрих. Щом се върнах в София, реших да го обработвам, но видях, че не става така, както го бях замислил. Изведнъж махнах дневника и започнах да разказвам от първо лице. Тоест, то си е пак като дневник, но в монологична форма. Ето как дойдох до формата „Аз". От дневника преми-

нах към монолога и естествено ми се наложи да говоря от първо лице. Попаднах на хубава гама, на точна гама. Това ме увлече и вече всичко взе да се подрежда — сюжетът, диалогът, героите...

— И все пак какво е предимството и какви ограничения налага аз-повествованието при вас?

— В аз-повествованието по-директно разговаряш с читателя, има по-голяма топлина, по-голяма интимност и искреност. Това безспорно е предимство. Ограничението идва от това, че не можеш да присъствуваш навсякъде, както това позволява повествованието в трето лице. В аз-повествованието сам трябва да бъда там, за да описвам, да изобразявам това, което става. Докато в трето лице имам свободата да бъда навсякъде почти.

— Но тази форма дава възможност за всеобхватност и епичност.

— Именно за всеобхватност, затуй понякога е за предпочитане. Това обаче зависи много от сюжета, от настроението, от размаха и панорамата на повествованието.

— Имали ли сте колебания за една и съща книга: например да я започнете в една форма, а след това другата да ви се стори по-подходяща?

— Не, такива колебания не съм имал. Обикновено започвам направо.

— Значи то е нещо, което се определя вътрешно още с възникването на идеята, с обмислянето на сюжета?

— Да, по вътрешно чувство се определя и това определяне е доста точно, бих казал. Никога не съм почвал в първо лице да разказвам, пък после да мина в трето. Винаги това се е определяло от подготвителния период. Аз съм мислил за произведението, то е живяло в мен и когато започна да го пиша, то си тръгва в определена форма, без да мисля съзнателно за това.

— „Двама в новия град“ е една книга, която оставя впечатление, че е написана доста спонтанно и бързо, с една вътрешна свобода и радост?

— За нея може да се каже това в пълна мяра. Писах я при много благоприятни условия.

— Изглежда, че това е един хубав период във вашия живот?

— Вярно е това... Бяха първите години след Априлския пленум. Имаше духовен подем.

– Но и сам вие по това време сте в някакъв творчески подем?

– По това време бях председател на Съюза и въпреки голямата заетост и отговорност, имах много добро самочувствие. Но самочувствие не в смисъл на големство, а на вътрешна свобода, което е много важно състояние при създаването на един роман. Много е важно дали човек ще бъде потиснат, дали ще бъде уморен... Не искам много да говоря, защото всички ние много сме говорили по тези въпроси, но това, което стана след Априлския пленум, е наистина нещо голямо в нашия живот. Сектантството и догматизмът бяха ужасна напаст за нас, творците. Наистина пленумът беше през 1956 година, но трябваше по-продължителен период, докато се изживеят някои навици. Към началото на шейсетте години започна това разкрепостяване в нашата литература. И трябва да кажа, че това разкрепостяване се отрази много силно и върху мен. И затуй, без да ви звучи преувеличено, ще кажа, че това ми помогна да си напиша моите книги „Двама в новия град, „При извора на живота", „Как търсих бъдещето си", „Градът на нашето страдание" и изобщо всички неща от онези години досега... Но думата ми беше, че точно в това време аз започнах да пиша „Двама в новия град"... По същото време, 1963 г., стана и забележителният симпозиум в Ленинград.[47]

– Вие не за първи път споменавате за този симпозиум, изглежда, е било много силно преживяване за вас?

– Изключително преживяване! Такъв момент не се забравя за цял живот. Там се бяха събрали светилата на съвременната световна литература. Там бяха такива крупни съветски писатели като Шолохов, Федин, Твардовски, Симонов, Еренбург. Можете ли да си представите, че те бяха там, слушахме ги, виждахме ги отблизо, разговаряхме с тях. Там се разискваха проблемите на световната литература. Там беше Сартр, Симона дьо Бувоар, неговата жена. Там беше Уйлям Голдинг, авторът на „Повелителят на мухите", сега излиза една друга негова книга у нас. От Гърция беше Венезис, голям гръцки романист. От турска страна мисля, че беше Азис Несин, от Италия: Унгарети, Куазимодо и още много други. Сега не мога да ги изброя по памет. Много години минаха оттогава... Но истината е, че там се събра цветът на световната художествена мисъл. Натали Сарот беше, Роб Грийе. От наша страна бяхме аз, Пантелей Зарев, с когото имахме общи становища по много въпроси. Поканил бях и Блага Димитрова.

За симпозиума дойде и Орлин Василев... Срещнахме се с представителите на антиромана, разговаряхме с тях.

— Навярно голямо преплитане на мнения и становища е било?

— Преплитане на различни мнения наистина имаше, но с търпимост и взаимно уважение. Западните автори разбираха, че в Съветския съюз е станал прелом в духовния живот. Това не само засилваше тяхното доверие, но и създаваше атмосфера на дискусии и човешко разбирателство. Както и ние се радвахме, че те имат тази широта на възгледите, за да разберат някои неща. Имаше, разбира се, много спорове, но в крайна сметка и едно общо разбирателство: че романът е важен и нужен, че нашата заветна и обща цел е да се борим срещу ретроградното в живота, срещу фашизма, който не е изчезнал, срещу силите, които се опитват да предизвикат нова война. Това бяха основните неща, около които ние се бяхме обединили. Тогава беше създадена и международната организация КОМЕС, на писателите от Европа. Твардовски беше един от нейните активни ръководители. Спомням си, че италианският поет Унгарети беше неин председател. Симпозиумът в Ленинград завърши и ние се прехвърлихме в Москва. В Москва се състоя пресконференция, на която някои западни журналисти се опитаха да провокират. Но на тази пресконференция Сартр говори против фашизма като опасност, която съществува и не бива да се забравя. Всички ние разбирахме, че трябва да се борим срещу фашизма, и това беше основата, която обединяваше творците с различни възгледи.

Спомням си, че като се върнахме от симпозиума в Ленинград, цял ден прекарахме по Москва-река с параход. Минахме през красиви места и това бяха неповторими мигове за мен, а мисля, че така беше и за другите участници. Това пътуване по Москва-река беше организирано за сближение на съветските писатели и писателите от демократичните страни със западните прогресивни творци... На другия ден ръководителите на делегацията бяхме поканени в Пицунда в лятната резиденция на Хрушчов. Това са трите големи курорта на Черно море: Сочи, Гагра и Пицунда. Недалеч от Пицунда сега се намира творческият дом на писателите и кинодейците. В Гагра също има творчески дом на писателите. Именно тогава ни даде прием в Пицунда Хрушчов. Бях поканен като председател на СБП и като ръководител на българската делегация за симпозиума в Ленинград. Там се проведе много интересен разговор. Спомням си как тогава Твардовски прочете

поемата си „Теркин на том свете“, която дълго време не искаха да публикуват, защото била доста критична. Приятелите на Твардовски се бяха наговорили да бъде прочетена пред Хрушчов от самия автор. Те знаеха, че Хрушчов няма как да не я хареса, щом веднъж я чуе. Така и стана. След обеда седяхме около трапезата и Твардовски вдъхновено прочете цялата поема. Можете да си представите с какъв огромен интерес и напрежение слушахме тези стихове! Хрушчов през цялото време се смееше: хо-хо-хо... Всички разбраха, че на поемата е даден път. Та бяха ръкопляскания, та беше радост, поздравления. И още на другия ден поемата излезе в „Известия“. Хрушчов се държа доста демократично тогава и успя да предразположи участниците в обяда към откровени разговори. Той даже си позволи да направи забележки на някои от западните автори, които по време на унгарските събития са взели страната на контрареволюцията. Но те си замълчаха, разбира се. Един от тях беше Сартр. Тогава Хрушчов за пръв път говори и за положението в Китай. Още не бяха скъсали отношенията си, но той говори за култа към Мао Дзе Дун, за многото нередни неща там и ние разбрахме в този момент, че разривът е назрял и трудно ще може да се избегне.

— Как винаги се преплитат литература и политика!

— Не може иначе. Никога не е могло едното без другото... За мен беше много интересно и голямо преживяване да наблюдавам всички тези хора, които създаваха едни от най-добрите художествени творби на съвременността. Всичко беше незабравимо и вълнуващо. И самото пътуване от Москва до морето беше едно голямо преживяване. Там бяха Сартр, Шолохов, Твардовски, Чаковски, Г. Марков, А. Сурков и много други. Самолетът беше само за нас, пълен с писатели, беше шумно и весело. Беше през лятото, времето беше топло и щастливо. Не можете да си представите колко обогатява всичко това. Пък аз възприемах жадно: и този симпозиум, и живота, и литературата, и хората... Вярвах в разведряването, вярвах в човека, в доброто. Да, това беше щастлив миг в моя живот, неообикновен творчески подем...

— Доказателство за това са двете ви най-добри произведения — „Двама в новия град“ и „При извора на живота“, — те са създадени точно през тези години.

— Да, тогава аз бях написал до половината „Двама в новия град“. А като се върнах, с още по-голямо желание и ентусиазъм продължих. Някъде по това време започнах също да публикувам и отделни части от моята автобиографична кни-

га „При извора на живота“. Може би и затова в тях се чувствува най-силно този нов дух в моето творчество, за който писаха... По-късно станах главен редактор на списание „Септември“, заместих Павел Матев. И по-рано ви казах, че Павел беше преди мен главен редактор на списание „Септември“. У нас има традиция литературни списания да контактуват с литературни списания от Съветския съюз. Дотогава „Септември“ поддържаше връзки с „Октябрь“, но аз като главен редактор реших да се поразнообразят тези връзки и се ориентирахме към списание „Новый мир“. Идваха те на гости, ние ходехме при тях. Станахме приятели с Твардовски, с други членове на редакцията. Обогатявахме нашите културни и творчески контакти, впечатления и представи... Изобщо всичко тогава вървеше добре, бяха плодотворни години, въпреки че пак имаше и удари из засада, и кризисни моменти... Но какво да ви кажа, по-млади ли бяхме тогава, де да зная, но по-леко се изживяваха тези неща... Всичко беше едно обновление, един нов дух или както сега обобщено го наричаме — Априлски дух... Цялата тази творческа атмосфера, тези контакти ми помагаха в моите творчески търсения и открития... Може би точно тази нова атмосфера ми помогна, когато писах романа „Двама в новия град“, да си кажа още от самото начало: ще пиша, както ми е на сърцето. Аз умишлено възпирах вътрешния редактор в мен. Някъде сам си казвах, докато пишех: „Ей, ти много се засили, много далеч отиваш.“ Но въпреки това продължавах да си пиша така, както ми беше приятно, и си казвах, че при следващата редакция ще го поправя, после хайде пак следващата и накрая какво стана, взех, че го дадох така, както го бях написал, без да го поправям. И то излезе по-откровено и искрено, по-точно и вярно...

— Имахте ли много редакции на „Двама в новия град“?

— Три редакции, както обикновено. Но малко преработвах, защото наистина се подчиних на сърцето си, на моя творчески инстинкт, ако мога така да се изразя, на моята истина.

— Може би затова толкова често се подчертава от писателите, че едно от най-важните неща в изкуството е да бъдеш верен на себе си?

— Да бъдеш верен на себе си е наистина много голямо нещо. И в този смисъл аз бях верен на себе си, а резултатът надмина и моите очаквания.

— Дали точно това се има предвид, когато се казва, че човек трябва да бъде искрен и правдив в изкуството, да не се

съобразява с никого и с нищо, освен със собственото си сърце?

– Именно, именно. Мисля, че това е основно изискване при писането на художествени произведения... Така написах този роман. Но има и нещо друго, струва ми се. Тогава ние бяхме по-малко и се откроявяваше това, което създавахме.

– Когато човек чете книгите ви, другарю Калчев, не може да не му направи впечатление подходът и отношението ви към женските и към мъжките образи.

– При женските образи се чувствувам по-свободен и ми се струва, че с повече лекота ги създавам. Друг е въпросът доколко са по-правдиви.

– Но независимо от това, че с повече лекота ги създавате, изглежда, нямате много блестящо мнение за жените?

– Нямам, затуй може би и по-добре ги описвам.

– Може би и при вас важи този принцип: изобразяването на несъвършеното дава по-добри художествени резултати. Даже жената на Герган Кеманларски от „Живите помнят" не е дадена в твърде добра светлина, ако се замисли човек по-дълбоко.

– Илка ли? Защо, тя е положителен образ. Малко еснафка ли ви се вижда?

– Замислили сте я като положителен герой, но иначе е дадена като доста ограничена, неспособна да прозре очевидни истини, известна наивност има в нея. Мисля, че точно това става причина за нейната гибел, при това гибел без особен смисъл. Фактът, че е дъщеря на учител, че брат ѝ е един от най-напредничавите хора, дава представа за малко по-друг характер.

– Ами не знам защо така се е получило. Аз предварително не съм искал така да стане... Кой знае, може би наистина ми допадат повече отрицателните женски образи. Аз, както знаете, съм израсъл сред жени. Вие знаете, че загубвам баща си на четири години. В къщи бяхме останали баба ми, майка ми, буля Иванка и двете ми сестри. Всичките мъже са далече. Единият ми брат беше емигрант, а и като се върна, почти не си идваше на село. Другият пък беше на работа по разни мелници, все далеч от Керека. Аз оставах единственият мъж в тази къща. Едно хлапенце на десетина годинки сред такова обкръжение от жени, които често мърмореха, защото трябваше да се орат нивите, не достигаха пари и за най-обикновените неща. Даже газ не можехме да си купим, за да си светим. Въобще тежко живееха тия жени. Аз всеки ден възприемах

това като атмосфера, в която трябваше да живея. Но по-нататък в живота аз не съм имал много контакти с жени. Е, наблюдавал съм ги твърде внимателно, но колкото повече ги наблюдавах, толкова повече се засилваше иронията ми към тях. Не ме обичаха мен жените, просто не съм от харесвания тип мъже... Даже спомням си такъв случай. Преди няколко години Катя Бъклова беше написала дисертация за мен и Андрей Гуляшки. Нейната дисертация се обсъждаше в Литературния институт при БАН. Поканиха ме да присъствувам. Най-много настояваше Андрей Гуляшки: „Ела, та ела, ще ми бъде неудобно сам да отида." И аз какво да правя, взех та отидох. Гледам обаче, Андрей го няма. И нито да си тръгна, нито пък ми се оставаше. Както и да е, беше неудобно вече да си тръгна и останах. Когато Катя Бъклова говореше за женските образи, каза, че на Камен Калчев му допадат повече жени с леко поведение, докато на Андрей Гуляшки, обратно — положителни жени с морално поведение. И аз не обърнах особено внимание на тези й обобщения, но Ефрем Каранфилов, с когото сме приятели, като си го нави това на пръст, и досега продължава да ми се подиграва: „На Камен Калчев му допадат жени с леко поведение, на Андрей Гуляшки не му допадат. Интересно защо? Каква е причината?" Катя Бъклова, изглежда, имаше предвид Гита от „Семейството на тъкачите" и може би Виолета от „Двама в новия град".

— Ставало е въпрос за едно художествено предпочитание. Това, че ги описвате, не значи, че ви допадат. Те са по-интересни като съдба, като човешки проблем и противоречие с общоприетото.

— Наистина тези женски образи са по-интересни, по-сложни за художествено претворяване. Да вземем например Виолета от „Двама в новия град". Тя също е по-сложна, неспокойна, изпълнена с вътрешни противоречия, с неясни и доста объркани амбиции.

— Вие ги разбирате, както един художник може да разбира своя модел, но почти винаги ги иронизирате.

— Аз наистина ги иронизирам, но това е от творческа обич и снизхождение. Защото у мен иронията не е саркастична, не е жлъчна. Тя е по-скоро като допълнителен цвят в разбирането на човешкия характер. Затуй мисля, че иронията идва естествено при мен. Специално за женските образи съм полагал повече старания, защото те са нещо по-различно и по-трудно за разбиране. Стремял съм се винаги да проникна в същността и на характера, да го разбера... Но мисля, че имам

известни постижения и при мъжките образи: Марин Маслар-ски от „Двама в новия град“, Герган Кеманларски от „Живите помнят“ или пък от „Семейството на тъкачите“ Борис, или пък раздавачът от „Софийски разкази“ и пр.

– Разбира се, но при мъжките характери не си служите с ирония така често или тя просто е толкова добродушна, че остава незабележима почти. Докато при женските образи иронията определено се чувствува. Колкото и да ги разбирате, усеща се, че нямате добро мнение за тях.

– Не, не е съвсем вярно твърдението ви, моята ирония е еднаква и към мъжете, и към жените. Мене много ме дразнят жени от типа на матроните. Не мога да ги понасям. Има нещо фалшиво в тях. Оттам идва и моята омраза към еснафките. Ако си спомняте романа „През април“, там има една учителка, дето се къпе заедно с мъжа си и момчето ги гледа.

– Учителката по пеене Койнова буди такова непреодолимо отвращение. Тя е просто отвратителна и докато четох романа, си мислех, че за съжаление този образ не е единичен, нито пък толкова рядко се среща.

– Разбира се, уви, не са толкова рядко тези хора, колкото би ни се искало.

– Страшното е, че този тип напоследък е доста разпространен: с безсрамието си, с фалшивия си морал, с философията си, че всичко може да се купи и всичко може да се продаде в отношенията между хората.

– Ами оттам идва и отвращението ми към тях. Вещомания, суета, затлъстели и доволни и физически, и душевно. Това отвращение се прояви и срещу Евдокия.

– Говорите за последния си роман „Пробуждане“. Но това отвращение е засегнало и младата Влаева, макар че тя е един по-модерен, по-друг тип хищник. Иронията ви тук е минала в подчертан сарказъм. Този сарказъм се проявява и към Елена Кръчмарова-Огойска в романа „Огледалото“. Нали за Елена Огойска румънската преводачка Флора Кръча ви беше писала, че този образ ви е гениален?

– Да, за Елена Огойска, Флора Кръча беше направила своеобразна анкета сред свои познати в Румъния, които са чели книгата. В писмото си до мен цитира имената на свои познати и техните изказвания за книгата и различните образи. Един неин познат, Йоан Попеску, й беше писал: „Характеристиката на Елена Огойска е шедьовър!“ А самата преводачка в мнението си за книгата, което излага в същото това пис-

мо, добавя: „Наистина гениално сте я описали.“ Малко по-пресилено наистина, но аз съм устойчив на хвалбите!...

— А какви проблеми имате с избора и изграждането на характерите? Чувала съм да казвате, че това е най-трудният момент в творческата работа.

— Според мен това наистина е най-трудният проблем, с който трябва да се пребори писателят. Да се създаде атмосфера в едно произведение е само половината работа. Аз и друг път съм казвал, че трудно е да откриеш човешкия характер, който ти е нужен за дадена книга, но още по-трудно е да го изградиш с художествени средства, да го изобразиш. За това се иска преди всичко дълбоко познаване на живота. Около нас има толкова много хора, с толкова различни съдби, всяка сама за себе си достатъчно интересна и значителна. И аз, откакто се помня, се взирам с жадни очи в този свят, наблюдавам, търся. И понякога откривам толкова изумителни, дребни на пръв поглед неща, но твърде значителни за отделния човек и важни за професията на писателя. Да знаете колко съм се измъчвал, как съм търсил пътища и начини да мога правдиво да предам това, което виждах и преживявах. Имаше моменти, когато се взирах в хората и техния живот, исках да разкажа за тях, до болка силно беше това желание у мен — да разкажа за хората, за техните съдби, но това не ми се удаваше. Около мен животът кипеше от толкова много теми, човешки съдби и характери, а аз не можех нищо да направя... Не можете да си представите колко мъчително е това състояние.

— Но това навярно е било в началото, когато ви е липсвал жизнен опит и професионално майсторство?

— Имайте предвид, че това начало понякога може да бъде твърде продължително. Аз наистина нямах достатъчно наблюдения, все още нямах ясен мироглед, за да се ориентирам в света. Страшно много исках да пиша, но не знаех как да изобразя този живот в художествени образи, тоест нямах изработен метод.

— Не поставяте ли на първо място таланта все пак?

— Разбира се! То е условие „sine qua non“, без което за всички тези неща не бихме разговаряли. Само с опит и мироглед, но без талант не би могло да се напише никакво художествено произведение.

— А на какво място поставяте труда? Каква е неговата роля във вашата творческа практика?

— Ако всичките тези компоненти: мироглед, жизнен опит, метод и талант, са налице, но липсва трудолюбие и постоянст-

во, т. е. воля за постоянен тежък труд, не може да се очаква, че ще бъде отключен вълшебният сандък на изкуството. Така и ще си обикаляме около този сандък, ще държим може би ключа в ръцете си, но в края на краищата няма да можем да го отключим... И още едно задължително според мен условие. Ако ти, макар и с всички тези качества и надареност, се затвориш в кабинета си, ако разчиташ само на придобитото, а прекъснеш живата връзка с хората, то в края на краищата пак нищо няма да се получи. Само ще държиш този ключ в недоумение и ще обикаляш около вълшебния сандък на изкуството, ще чувствуваш даже, че си на милиметри почти от него, но уверявам ви, пак няма да сте в състояние да го отключите... А що се отнася до характерите в едно произведение, аз и по-рано ви казах, че това е най-мъчната работа. Характерите са огледало на епохата, в която живее авторът, и той в никакъв случай не трябва да се отказва от създаването им. Това ще покаже и неговата сила на писател. Характерът се разгръща постепенно, аз го рисувам щрих след щрих. Ако примерно рисувам един мошеник, мога на десет места в книгата да го нарека мошеник и читателят пак да не ми повярва и да не е убеден. Но когато говоря за Влаев от „Пробуждане" — спомнете си как започвам. Той е облечен много хубаво, чистичко, с нов ловен костюм, с бинокъл, на шапката му — перо и т. н., и т. н. Трябва да дам външен портрет на героя и този портрет да отговаря на душевния му портрет — да е плътно свързан с неговата душевна нагласа и същност. Понякога не отдавам голямо значение на физиономията, на външния образ. Това много ядосва Мария. Тя като портретистка казва, че външното описание на образа си има своето значение и не бива да се пренебрегва. Но да си призная, на мен ми се вижда малко старомодно това. За мен Балзак все пак е малко старомоден, прощавайте, че говоря за един класик така. Сега романът е доста по-динамичен, по-иначе се изграждат образите и човешките характери.

— Струва ми се, че не може изцяло да се пренебрегва физиономията. Не бива да се описва, както някога, но и да се забрави и изключи фактът, че човекът има ръце, пръсти, очи, нос, вежди, коси и т. н., и всичко това е в своя цвят, в свой израз и има свой език, е невъзможно. Струва ми се, че това е и голямото изкуство: да се намери точната мярка в изобразяването на тези черти, съобразена с епохата, миналото и бъдещето.

— Да, за да звучи модерно и ново, защото съвременният читател все пак малко се отегчава да му рисуваш всичко по-

дробно. Но вие сте права, че като светкавица трябва да блеснат някои особености на героя, за да стане той жив човек, да се възприеме естествено. Аз съм именно за такава лаконична проза, в която като на екран се вижда характерното и от природата, и от човека — ясно, отчетливо, вълшебно... Трябва да се помни, че днешният читател е доста по-културен, а и по-пресите на информация. Ние трябва да се съобразяваме с тези неща. Даже и тук, в това отношение характерът пак да бъде огледало на епохата, на времето. В този смисъл казвам, че трябва да се пише модерно. Затуй съм за лаконичната проза, за щриха, но не какъв и да е щрих.

— Щрихът в съвременната белетристика да е достатъчно ясен, изразителен и да внушава авторовите идеи на читателя?

— Да внушава, да говори, но и да навлиза в дълбочината на човешкия характер. Оттука идва и трудността, защото това е сложността на днешния ден, на самото време. Големи майстори в това отношение са латиноамериканските и американските писатели. Големи майстори са и съветските писатели, при това още в двайсетте години. Например Исак Бабел! Та това е образец на лаконична проза. Ние от него сме се учили на лаконизъм в кръжока „Хр. Смирненски“, а „Конна армия“ и „Историята на моя гълъбарник“ ни бяха любими книги.

— Те в това отношение като че ли изпреварват американските и европейските писатели?

— Исак Бабел наистина изпревари европейската модерна литература с доста години. От Исак Бабел по лаконизъм, по експресивно виждане и подтекстово разкриване на света тръгнаха най-модерните европейски и американски писатели. Хемингуей например се слави в световната литература като майстор на лаконичната проза и подтекстовия изказ, но той тръгва от Бабел, от него се е учил.

— Признава ли го някъде това Хемингуей??

— Не знам дали го признава, но е така.

— Случвало ли ви се е прототипове от вашите книги да се познаят и да недоволствуват?

— О, колко пъти! Даже в романа „На границата“ за Цено Райкин един другар все ме убеждава, че не е трябвало да го описвам: та защо, другарю Калчев, сте го описали, той страда човекът и т. н. Друг един пък си беше внушил, че съм го описал в романа „През април“. Цяла трагедия! Казах да му предадат, че не съм описал него, да не се притеснява, защото не съм имал него предвид, но той си знае своето. Вие разбирате, че в тези характери винаги може да съвпадне нещо и ня-

кой да се познае. Няма значение даже дали съм познавал такова лице. Аз изобщо не зная кой е, но той като каже: вие мене сте имали предвид, иди се оправяй! Има такива случаи, има ги... Напоследък пристига у дома една възрастна женица, съвсем непозната: „Извинявайте, но вие във вашия роман „Пробуждане“ описвате една фамилия Чукурлиеви, откъде сте взели това име? Аз съм от тази фамилия, да не би да сте имали предвид нас, защото не всичко е точно така, както сте го описали.“ Казвам ѝ: „Извинявайте, но нито ви познавам, нито пък съм чувал за вашето семейство.“ А тя пак: „Другарю Калчев, тази фамилия много рядко се среща, вие сигурно сте имали предвид нашето семейство.“ Започна да ме пита дали пък някой не ми е дал такива неточни сведения за тях. Хем ѝ се иска те да са, хем пък я дразни това, че не са съвсем те. Не можеш да разбереш какво всъщност иска. Накрая я почерпих с бонбони — дали успях да я убедя, не зная, — но я изпратих да си върви, защото вече бях започнал да се дразня.

— Имахте ли такива случаи и със „Семейството на тъкачите“?

— О, да, там мнозина се припознаваха! Доскоро един от Габрово все ми казваше: аз вече не съм този Стоев, когото рисувате, аз съм се променил. Какво да му кажа! Кой знае колко души съм имал предвид, когато съм създавал този образ! А той си мисли: аз съм, не може да бъде друг. Е добре, радвам се, че си се променил! И толкова.

— А някой да се е познал, да ви е заплашвал или да ви е писал гневни писма.

— Не си спомням такива неща. Много писма съм получавал, но повечето са били израз на одобрение.

— С нещо да са ви помогнали тези писма в работата ви или тяхната роля се свежда до едно удовлетворение просто?

— До едно удовлетворение, до едно признание, че са чели моите книги. Такива писма са много мили за писателя, защото виждаш как хората възприемат книгите ти. А има един стар човек — сега е на 94 години, Нейко Нейков, виден адвокат от София, — който преди Девети защищаваше съдебните дела на комунистите. Баща е на художниците Атанас Нейков и Христо Нейков. Та с тоя човек години наред се срещахме в парка на разходка. Един ден се оказа, че това е моят най-ревностен читател. Преди години ме е спирал, за да ми каже какво е чел и мнението си за него. На мен ми е било винаги много приятно, когато ми е говорил за тези неща, защото то-

ва е много сериозен човек, с изграден вкус и висока култура и всичко, което ми е казвал, е било обосновано и вярно. И най-важното, един неочакван за мен читател. Това вече е най-голямата награда за писателя, когато види, че книгите му се четат, че вълнуват хората... Щяхме с него да се каним взаимно на гости, но той се поразболя нещо и тези ни намерения се осуетиха. Сега е добре вече и навярно ще осъществим това гостуване. Но исках това да ви кажа — много е приятно да срещнеш човек, който живее с твоето творчество, когато ти нищо не подозираш. Има много такива хора, които като ме срещнат и ми кажат нещо за моите книги, хем ми стане приятно, хем ме изненадат. А нямаме информация ние авторите за порива, за непосредствената реакция веднага след прочитането на една книга. Тези спонтанни реакции са най-приятните, защото виждам, че са искрени. Не си спомням някой да ме е оскърбил по телефон или пък с писмо. Но има доста, които са се смятали за мои прототипове и са се гордеели с това... Едно момче например идва преди години: „Аз съм, казва, синът на Никулина." Дошел в София и ми се обажда. Не исках да го разочаровам, казах му, добре, радвам се, че ми се обаждате, и толкова... Нали ви казвам, не си спомням някой да ме е оскърбил... С изключение на един по-комплициран случай, но не зная дали трябва да го кажа...

— Защо да не го кажете, страхувате ли се от нещо?

— Не, не се страхувам, но не зная доколко е удобно, макар че случаят тогава беше доста нашумял. Когато излезе моята книга „Генерална проверка" („Огнено лято" и „Въстанието"), в образа на Журналиста се позна един наш съвременник. Даже искаше да ме съди. Написа писма до всички възможни инстанции против мен. Беше много разлютен, а и някои други го бяха навили.

— Е, в такива случаи винаги се намират хора да играят тази роля.

— О, той написа много писма, заплашваше ме. Веднъж Вера Мутафчиева ми каза: „Камене, как си посмял да го опишеш! Не те ли е страх?" Това беше спонтанно възклицание от нейна страна.

— Но вие никъде не споменавате името му.

— Не, разбира се, но той се беше познал. Искаше да ме съди, но аз никъде не споменавах името му.

— Трябвало му е само юридическо основание.

— Да, само това го възпираше, че няма юридическо основание. Но беше много разгневен, много! Така си и отиде той,

бог да го прости, както се казва, с омраза към мен. По време на Септемврийското въстание той има големи политически грехове, благодарение на своята амбициозност, която го е тласкала към министерско кресло. Разбира се, по-късно той еволюира. Когато разбра, че Девети юни е една грешка в неговия живот, той постепенно се ориентира към по-леви групировки — звенари, републиканци и накрая към комунистите. Така че той трябва да се разглежда като човек с две бои: тъмна и светла.

— В този смисъл ми се струва, че всеки трябва да има достатъчно смелост и достойнство, за да покаже и сенчестата, и слънчевата страна от себе си. Искам да кажа, че имаме голяма необходимост от истината за тези две страни у човека, особено когато става въпрос за личности, играли роля в историческите съдбини на България. Ако човек все пак е претърпял някакво развитие към по-доброто, не би трябвало да прикрива и другата страна...

— Между другото аз затуй сложих и такъв обобщаващ образ — журналиста, т. е. човека, който носи в себе си качествата на един интелигент от онова време с такива вождистки амбиции. Исках да покажа интелигент от типа на социалдемократите. Защото това е истината за онова време — част от нашата социалдемокрация в онния години търсеше допир до властта, до двореца.

— И все пак не може ли да се каже, че това са хора, които се създават от обстоятелствата?

— Разбира се, разбира се, че обстоятелствата ги създават или по-скоро определят техните постъпки, но в даден момент могат да стигнат до жертвоготовност. Сложна е човешката природа и не винаги трябва да съдим по най-строгите закони. Той тогава е бил много млад, много амбициозен, жадувал е за министерски пост. Отначало той е бил социалдемократ, отдръпва се от партията. Григор Чешмеджиев, който е бил водач на широките социалисти тогава, пише брошура срещу него. Разменят се остри полемики чрез брошури: „В тъмнината на заговора“[48] и „Сноп лъчи в тъмнината на заговора“. Използувах и двете брошури като документ... Докато пишех романите „Огнено лято“ и „Въстанието“, ми попадна и друга книга на един свещеник. Този свещеник се наричал поп Йордан и точно по време на Септемврийското въстание е бил във Фердинанд. С бащата на Христо Михайлов и Иван Михайлов са служили в една черква. Бащата на Христо Михайлов

е бил прогресивен, а този поп Йордан е бил малко реакционно настроен, много колоритна личност.

— И пише книга за Септемврийското въстание ли?

— Да, написва малка книжка-брошура.[49] В тридесет и първа година я издава. Описва въстанието така, както той го е видял. Оригинална и смешна книжка, когато днес човек я чете. Но очевидно в онези времена е имало хора, които са я възприемали не откъм смешната ѝ страна... Аз много старателно проучих тази брошурка, даже имам цели реплики от това съчинение. Бях сигурен, че е почти документална по своята правдивост. Тази брошурка ми я даде Анастас Стоянов. Той има заслуга в това отношение за втората част на „Генерална проверка". Най-напред аз написах „Огнено лято" и той я прочел, много му харесали някои образи и вика: „Слушай, за втората част, която пишеш, ще ти дам един много интересен образ. Един поп Йордан, който е бил колоритна личност. Да покажеш как един поп, един човек от другата страна на барикадата, гледа и преценява събитията." Това много ме заинтригува, даде ми Анастас книжката и аз я ошарих цялата. След като излезе романът, обади ми се някакъв далечен роднина на поп Йордан. Той пък не разбрал иронията, помислил, че съм възпял дядо му поп Йордана...

— Помислил е, че сте писали за автора на брошурата с възхищение и добро чувство?!

— Да, не разбрал човекът. Много конфузна история, за него, разбира се. Идва и ме пита къде може да намери тази брошурка. Викам му, не знам. Нали съм добросъвестен, взех, че я върнах на Анастас. И сега малко ме е яд. Той нямаше да ми се разсърди, ако бях я задържал.

— Как изобщо стигнахте до идеята да напишете книга за това крупно събитие — Септемврийското въстание?

— Сега не мога да си спомня точно как стана. Режисьорът Христо Писков и жена му Ирина Акташева ме накараха да напиша сценарий за събитията от Девети юни. Аз се запалих, прехвърлих един огромен материал, дълго време се рових в спомени и документи, накрая направих сценария и мисля, че той не стана зле, защото беше обсъден, приеха го. Но кой знае защо, точно тогава в Кинематографията започнаха да се колебаят дали да се прави филм за Девети юни, или не. Накрая се отказаха. Остана сценарият фактически нереализиран, макар че две години по-късно Кинематографията направи не един, а два филма за атентата в черквата „Света неделя", 1925 година... Но отмина историята със сценария, а всичко това ве-

че не ми дава мира на мен, нещо все ме влече да се върна към този материал. Така всъщност се роди този роман „Огнено лято“ за събитията от Девети юни. Но тези събития без Септемврийското въстание са нещо незавършено. Затова реших да напиша още една книга, където да изобразя подготовката, избухването и разгрома на въстанието. Много ми помогна книгата със спомени на Васил Коларов. Помогна ми и тази брошурка, за която стана дума. Поп Йордан пише книгата си десетина години след въстанието с цел да предпази младите поколения от подобни безумни деяния според него. Един вид с възпитателна цел. Написана малко наивно, но колоритно и от човек, който е очевидец, тази книжка е интересна за изследователя.

– Колко време писахте тези два романа?

– Доста време се занимавах с тях. Докато правех проучванията, докато писах сценария и после романите, минаха близо пет-шест години.

– А много ли преработвате, по колко редакции претърпява средно един роман?

– В началото много преработвах. Спомням си, че специално „Живите помнят“ имаше пет-шест редакции.

– При втори и трети издания преработвате ли?

– В началото при всяко ново издание поправях, поправях. Понякога омръзвах сам на себе си с тези постоянни редакции на излезли вече книги. Спомням си, че когато излезе второто или третото издание на „Живите помнят“, работех в издателство „Български писател“. По същото това време бяхме привлекли Владимир Василев към издателството да коригира книги. Той не беше на щат, но на хонорар го бяхме взели, за да му осигурим работа и някакви доходи. Между другите книги, които редактираше, при него попаднал и моят роман. За голяма изненада този взискателен естет ме учуди с високата оценка, която даде за „Живите помнят“. Питаше ме наистина ли са били такива фашистите, наистина ли са проявявали такава жестокост. Казах му, че това е истината и много от тези неща са документирани, че е имало даже и по-страшни неща... Та Владимир Василев ми каза тогава, че много пластично върви повествованието. Не съм очаквал такова нещо от него. Естествено тази преценка ми допадна. Знаех, че той е човек с ерудиция, голям ценител, не обичаше да се нагажда и да прави компромиси.

– Няма ли у вас, другарю Калчев, известна тревога, изве-

стен страх, че е възможно, макар и неволно, да се съобразите с вкуса на читателите?

— Не, струва ми се, че не съм изпитвал такъв страх. Но много естествено е, че аз като човек, който живее в определен отрязък от време, се интересувам от онова, до което е достигнала художествената мисъл в нашата литература. И в този смисъл мен ме е интересувало мнението на масовия читател. Но да пиша сензационно, да отговарям на известни модни увлечения, никога не е било в моята творческа практика. Аз се интересувам от ръста на естетическата, на художествената, на творческата мисъл. Искам да зная в дадения момент докъде сме стигнали. Затуй се стремя много да чета, особено съвременна литература, и особено пък младите автори.

— Вие винаги сте казвали, че много млади автори четете, защото искате чрез тях да видите света, да бъдат те като коректив на вашето светоусещане.

— Светоусещане, виждане, чувствителност.

— Нямате предвид само българската, а изобщо съвременното развитие на литературата?

— Следя например много внимателно младата вълна в съветската литература, която избуя в седемдесетте години. Имам предвид Чингиз Айтматов, Шукшин, Распутин, Белов, Биков, Носов, Казаков и още много други. Това са все хора с нов, оригинален глас в съветската литература.

— Какво мислите, че е новото в техните търсения и художествени открития?

— Те идват преди всичко с нова, свежа поетика. Ако се вгледаме по-внимателно в техните търсения, може да открием корените им още в двадесетте години.

— Не мислите ли, че в тях най-много ни привлича тази необикновено силна тревога за деформациите на съвременния човек, на неговата нравственост?

— Е, да, тези неща са свързани.

— Те стават изразители на нещо, което напоследък е особено ярко като явление.

— Има наистина деформации в съвременния човек и писателите стават обективни изразители и творци, които честно наблюдават и отразяват света.

— Когато разказвате за времето на войни и революции, предполагам, че е не само желание да се върнете към своята младост, към идеала на тази епоха, но и към едни други нравствени стойности?

— Аз не толкова на себе си искам да възвърна нещата, не

толкова и на хората, които са преживели това време, колкото на тези, които не познават годините на борбата. Да мога да им подействувам, както съвестта действува на съзнанието. Трябва да бъде въздействие върху едно съзнание, което не е преживяло кошмара на миналото, а е толкова трудно. Искам да разкажа и за голямата издръжливост на хората от онези дни, за тяхната вяра. И в този смисъл аз намирам, че ще съм изпълнил своя дълг като писател, а не само като пиша за нашата съвременност. Ето например в „Градът на нашето страдание" аз възпявам романтиката, героизма, всеотдайността, морала на едно поколение, което мина през огъня на борбата и страданието. Загинаха много хора, мнозина останаха на средата на пътя, други завършиха трагично. Толкова много човешки съдби! Но всички тия човешки съдби бяха насочени към един идеал. И в този смисъл аз търся съвестта на онова време, за да провокирам съвестта на днешното време.

— В следването на един идеал винаги ли има трагизъм?

— Винаги.

— Нямам предвид само обществен идеал, а и личен, като смисъл на живота?

— Винаги има трагизъм. Ако е идеал, той никога не се постига така лесно, както се мисли понякога. И затова идеалът е свързан с много страдания, с много борба и героизъм. С падане, със ставане. Случва се даже понякога след време да се разбере, че този човек се бори за правда, но самия него вече го няма, отишъл си е, без да получи обществено признание. Това вече само по себе си е трагиката. Времето на едно поколение. То говори и за една могъща вътрешна сила на хората от това поколение. Загинаха много хора, но с дълбокото убеждение, че са прави, че идеалът и правдата, за която те умират, ще възтържествуват един ден.

— Има ли стремеж у вас да въздействувате на хората? Какво искате да им дадете с книгите си?

— Искам просто да разбия у тях еснафското успокоение, да ги изтръгна от еснафското самодоволство.

— И тъй като тези състояния опират до ангажираността, значи, вие искате да разубедите тяхната хуманност, да предизвикате доброто у човека, заради което той е достоен да се нарече човек.

— За това време са измирали хора, не за вещите, а за доброто между хората, за тяхното щастие във висшия смисъл на тази дума. Искам да им разкрия с моите книги, че в дадени моменти, без даже да съзнават, те стават носители на рег-

реса, връщат човека назад в неговото развитие. Защото такива личности за съжаление влияят и върху млади, и върху стари, заразяват с бацила на своето отчуждение и егоизъм. Този климат е чужд на нашия морал и трябва да се борим против него. Това целя аз с моите книги, когато пиша за онова време, а не давам илюстрация как сме се борили. Изобщо духовното надмощие винаги е занимавало като проблем творците.

— Оказва се, че това е постоянна и доста стара тревога на твореца за човечеството и за хората?

— Ако изследваме подробно този проблем, ще видим, че има допирни точки с християнското отшелничество, със самоотричането, без да се преминава в сферата на фанатизма и мистиката. Това е духовно състояние на човека, за да може той с чисто лице и открита съвест да воюва за своя идеал.

— Да, но това е точно и проява на волята у човека?

— Точно така, проява и на воля. Човек без воля не би могъл да достигне дониъде. Но тази воля винаги е подчинена на определена цел, на определен идеал. В този смисъл аз разбирам самоотричането от бита, от усложняването, от робуването, което държи човека като букаи за вещите, като нещо много важно. Но малко са хората, които пренебрегват тази зависимост. Литературата, изкуството, това е духовната област в нашия живот и тя воюва за духовното начало у човека, тя воюва изобщо за човека, за неговото усъвършенствуване.

— Но вие срещате ли често този духовен, усъвършенствуван човек, защото аз, за съжаление, не го срещам така често, както би ми се искало?

— Да, вярно е, че много трудно се променя човекът. От времето на Сократ, та и много преди това, хората си остават пак такива, каквито са. Спомнете си, че на Сократ му поднасят чаша с отрова! Никога не бих простил на човечеството този факт — на един седемдесетгодишен старец да поднесеш чаша с отрова. Това е старецът Сократ. Презирам такова човечество! Дори и това да не е мъдрецът Сократ. Не можеш да поднесеш на човека чаша с отрова и да го накараш да я изпие. А като си помисля, че такива старци и младежи, на които човечеството поднесе чаши с отрова, са хиляди оттогава досега! Ужас ме обзема, ужас ме обзема от това човечество!

— Но какъв парадокс наистина — във всички времена на най-добрите, на най-умните — чаша с отрова, клада или гилотина. И защо все пак човечеството винаги е допускало унищожаване на най-добрите свои синове?

— Това е трагедията на обществото в даден исторически период. Но да не обобщаваме, защото много лесно можем да изпаднем в другата крайност. Все пак наред със злодеите винаги са съществували и светли личности, силни умове, хора с високи човешки добродетели. Те в даден отрязък от време може и да са малко, но благодарение на тях все пак се е движило напред човечеството. Да вземем например нашата история, да вземем Левски. Ами това е един необикновен дух, какъвто нашата нация за петстотин години не е раждала.

Той стои над предателите, над всички злодеи. Не бива да се абсолютизира, да се отказва доброто начало у човека.

— Не става въпрос да се отказваме и да не вярваме, че това добро съществува. Става въпрос за болката от несъвършенството на човека.

— Тази болка съществува и тя е може би най-доброто у човека. Но ако се отречем от доброто у човека, какво ще стане с нас, с вярата ни в прогреса? Ще заприличаме на зоологическа градина и ще настъпи духовно човекоядство... Колкото и да е малко, колкото и да е незабележимо на пръв поглед, все пак ние сме напреднали и в духовно отношение, и в нравствено отношение. Но този въпрос винаги е тревожил много хора — политици, писатели, хора на изкуството. Аз често пъти съм мислил по този въпрос, разговаряли сме. Дали наистина има, или няма напредък... Но тревогата си остава и аз ви казах: това е най-доброто може би у човека, и за твореца тя е добра тази мъка...

— Измъчват ли ви съмнения за това, което създавате, и въобще за смисъла на писателския труд?

— Винаги са ме измъчвали мисли дали съм постигнал това, което съм искал. Винаги съм се съмнявал. Понякога ме е обхващало, да не кажа чувство на малоценност, но чувство на дълбока неудовлетвореност. И съм си казвал дори: що ли се занимаваш с това. Имало е такива моменти, имало е... Може би всички писатели се съмняват в себе си, но за мен то е едно постоянно, перманентно състояние: винаги да се съмнявам, да се тревожа. Да си задавам тези мъчителни въпроси: дали в края на краищата съм постигнал и успял, дали съм направил нещо. Дали всичко това не е напразно, не е излишно, как се оценява. Навярно има и автори, които мислят, че са направили нещо, но аз не винаги мога да повярвам и да съм сигурен в това. Винаги давам ухо и не за друго, а за да видя как се възприема моята книга, примерно „Пробуждане“ ли ще бъде, „Маски“ ли, „Огледалото“ ли ще бъде, но на мен ми се иска

да разбера реакцията на хората. Занимава ме тоя въпрос от гледна точка на това, дали аз съм си на мястото като писател. Искам да ви кажа, че винаги, с всяка нова книга у мен се събуждат и „за“, и „против“, вътрешни мои вълнения, съмнения.

— Значи, въпреки че толкова години пишете, всяка нова книга си носи и своите съмнения?

— Да, разбира се... И то много мъчителни...

— Докога траят тези съмнения, имате ли ги и по време на писането?

— По време на писането също ги имам. Това налага и многото преработки. Редакциите, късането на написаното, задраскването — всичко това е израз на постоянно съмнение, на вътрешния смут, на недоволството... Ненапразно са го нарекли „свещено недоволство“. Такова нещо има винаги в писателския труд. Винаги... И то ще бъде докрай...

— А изобщо в смисъла на писателския труд съмнявате ли се? Все си мисля, че литературата никога няма да загуби своя благороден смисъл?

— Изобщо в смисъла на писателския труд никога не съм се съмнявал. Никога! Аз съм дълбоко убеден, че той е нужен, както храната и въздухът за човека, да се изразя шаблонно. Не мога да си представя живота на хората без литературата, без изкуството. Това ще бъдат навярно роботи, морални изроди. Може да летят в космоса, да имат всичко, но ако нямат изкуство, те ще бъдат не хора, а механизми. Дълбоко вярвам във великата роля на изкуството.

— А облагородява ли според вас изкуството?

— Облагородява. Все пак представете си: излезете от един хубав филм, от една хубава театрална постановка, затворите една хубава книга, нали сте друг човек?

— Разбира се, но дали на всички действува по този начин. Мисля, че това е големият въпрос. Ние сме склонни към тези възприятия по силата на някакви закодирани у нас предпочитания, но другите?

— Как при Орфей всички зверове са спирали и са слушали музиката му?

— Но легендата...

— Тази легенда все пак е създадена на основата на нещо.

— Разбира се, че в основата на всяка легенда и мит стои и една истина за човека, неговото време, неговото битие и исторически смисъл.

— Но представете си все пак: всички зверове стоят и слушат музиката на Орфей! Мен това винаги много ме е впечат-

лявало. И ми се струва понякога, че ако един Хитлер примерно беше чел повече книги, ако беше слушал повече музика и имаше една такава школовка от детство още, нямаше да бъде такъв звяр навярно. Може би, казвам, може би нямаше да бъде. Взех го за пример, защото той все още си остава олицетворение на най-жестокия, най-свирепия човек след Атила, наречен Бич божий.

— Да предположим, че Хитлер не е чел достатъчно, но всички около него и те ли не са чели също?

— Чели са, разбира се. Някои са свирили на пиано, обичали са музика и същевременно са избивали работниците и мирното население на окупираните страни. Има ги и такива. Тя е комплицирана работа. Но все пак, все пак изкуството облагородява... Горки е отделял от залъка си, за да купува книжки. Няма да забравя аз самият с какво настървение съм чел и какво са били книгите, изкуството за мен.

— Чувствувате ли непрекъснато този глад за четене?

— Разбира се. Все излизат нови книги, иска ми се да ги прочета. И същевременно ми се иска да препрочета Толстой, Чехов, към други автори да се върна...

— А изпитвате ли тази своеобразна раздвоеност — когато четете, да ви се иска да сте сред живота, а когато сте в живота, да се измъчвате, че не сте при книгите си, че крадете от времето си за четене?

— Има такова нещо. Ето, аз например не страдам от картоиграчество, на табла също не играя. Някои от нашите писатели имат тези наклонности и аз винаги съм се чудил кога успяват да пишат, да четат.

— Дали все пак един творец не изпитва нужда от такава допълнителна страст?

— Кой знае, кой знае. Аз не съм играл никога на карти и не мога да си представя, че ще седна да си губя времето с такива забавления. Но не отричам, че другите навярно имат нужда от това, може пък то с нещо да им помага за самото писане. Де да знае човек...

— Кога всъщност осъзнахте необходимостта да пишете — като съдба, като призвание? Кога си дадохте сметка, че е то нá оттук нататък за мен няма друг път, освен да пиша?

— Това го усетих още в началото на творческия си път преди Девети септември. Бях решил да стана писател. Не съм си поставял въобще друга задача. Реших, че ще пиша, и това е. И бях уверен, че именно с това ще се занимавам. Дали съм на

прав път, не си задавах този въпрос... Обаче продължавах.

— А разбирахте ли още тогава, че е труден този път?

— Много добре. И няма да забравя момента, когато разбрах, че се отделям от любителството и минавам към сериозното писане. Това беше много интересно чувство. И толкова силно, че го помня и до ден днешен. Тогава изведнъж се замислих и се постреснах: значи това не било толкова лесно! Дотогава аз си въобразявах, романи исках да пиша, не знам какво си... Но след това вече се свързах с кръжока, Челкаш видя тези два разказа, за които ви разказвах, отпечатаха ги и оттам тръгна вече...

— Вие досега винаги говорите за тези първи разкази като за истинското начало.

— Да, това бяха разказите „Кучешки живот" и „Нероденатa любов".

— На вас като че ли ви е по-приятно този разказ винаги да го споменавате като „Кучешки живот", а в сборника „Сигнали" той е отпечатан под заглавие „Живот"?

— Така ли?! Сигурно са го променили в редакцията.

— Не го ли видяхте напечатан тогава?

— Виждал съм го, но така съм свързан с това заглавие, което аз сам съм си написал, живял съм просто с него. Трудно ми е да възприема другото. И да си призная, просто съм го забравил, не съм го възприел като нещо мое.

— „Кучешки живот" е по-сполучливо като заглавие, отговаря повече на съдържанието и идеята на разказа, където наистина животът на кучето е по-добър от живота на човека.

— И аз мисля, че това заглавие е по-точно, по-изразително. Но защо са го сменили, не зная.

— С Павел Вежинов започвате заедно в сборника „Сигнали"?

—Спомням си, че в този сборник беше отпечатан и неговият разказ „Евгения". Може би той беше започнал малко по-рано от мен, имаше вече няколко разказа, но заедно, заедно започваме. Аз винаги много съм го ценил него. Той е доста въздържан, но все пак в някои моменти на откровение ми е казвал какво мисли за книгите ми, какво харесва... Наскоро беше, на 21 септември, когато на гроба на Вазов се прави поклонение. Ние двамата с него трябваше да поставим венеца. Той ме покани след това да пием по едно кафе в сладкарница „София", разприказвахме се и тогава той говори за това, колко цени творчеството ми и т. н., неща, които се казват между приятели. Иначе той наистина е доста въздържан.

— А завиждали ли сте му някога? Става въпрос за една благородна завист?

— Не, аз винаги съм заявявал, че той, още като се появи, си пролича и се разбра, че е най-добрият от нас. Не веднъж съм казвал това публично. А що се отнася до чисто професионална завист — да. Завиждал съм му на хубавия изобразителен език, който той има. Това е една много ярка изобразителна сила... Може би на мен не ми харесва съвсем подбора на темите му. Забелязва се една своеобразна смесица в палитрата му от фантастичното към реалистичното и обратно.

— В това отношение той наистина се оказа един от най-силните ни автори. На мен винаги ми е правило впечатление неговото необикновено развитие.

— Той и в живота си е един много земен човек. Обаче ако дойде сега и започне да ви разправя, че има задгробен живот, ще ви убеди — такава е силата му. Сам си вярва в измислиците.

— Много хубаво, човек обича да вярва в тези неща!

— А, виждате ли как реагирате! Той не случайно се хвана с тези проблеми. Аз лично го слагам на първата линия в нашето поколение. И винаги съм го подчертавал това. Даже на една негова годишнина ми дадоха думата, станах и говорих за него това, което чувствувах, и това, което винаги съм мислил за неговото творчество. После всички ме гледаха като втрещени. Дори Емил Петров дойде след това да ме поздрави.

— Но защо, не е ли прието така да се говори?

— Не, малко са тези, които си позволяват да похвалят колегата си искрено и от сърце. Вие не можете да си представите какви са нашите нрави понякога.

— Да не би да искате да кажете, че имам някакви извънземни и извънсъюзни представи за тия неща? Ако е така и това е по-нормалната представа, тогава само трябва да се радвам, че не познавам в подробности тези отношения.

— Завиждам ви. По-добре е човек да си остане с някакви илюзии... Но нас трите винаги ни свързват заедно, особено когато наближава някаква годишнина. Андрей Гуляшки е през май роден, аз през юли, а Павел Вежинов през ноември, 1914 година.

— А имало ли е моменти, другарю Калчев, когато сте изпадали в съмнения и депресии? В състояния, когато човек си мисли, че няма нито ред повече да напише?

— Имало е такива моменти при мен, имало е... Не може без тях.

— И как ги преодолявате?

— Преодолявам ги, като седна и започна да пиша. Само така. Никога не чакам вдъхновение. Ето, сега например нямам определена книга, върху която да работя, след като излезе романът „Пробуждане", но аз все пак си пиша нещо. И като гледам, натрупали се вече към двеста страници. Това няма да бъде роман... Това ще бъдат някакви размишления. Защо го правя? Правя го от вътрешна необходимост. Правя го още и за да не се вдърви ръката ми. За да поддържам нивото, до което съм достигнал. Иначе ще забравя да пиша. Тъй че може би наистина е златно това правило — нито ден без черта. Аз и по-рано ви казах, че се придържам към това правило и според мен има резултати. Това е, което фактически най-сигурно и най-бързо ме избавя от депресии. А депресиите, това са вътрешните съмнения, за които говорихме.

— Освен от неизбежните за писателя вътрешни съмнения, тези депресии от какво друго са предизвикани, забелязали ли сте? Циклични ли са във вашето време те?

— Не, не са циклични.

— Външните обстоятелства оказват ли ви влияние?

— Знаете ли, че да. Понякога тези ми състояния са провокирани точно от външни обстоятелства. Например издадеш книга, минава време, е, кажат ти там нещо. Някой напише рецензия и някак всичко преминава така... Не гърми, както се казва. Не е, както беше след „Двама в новия град"... И си викаш: не съм на прав път може би. А понякога пък си казваш: нищо не съм направил досега. И отричаш всичко, до което си стигнал и което си написал. Има такива моменти, има...

— А външните травми от всекидневието, лошата дума, несправедливата постъпка в състояние ли са да ви депресират? Мисля, че вашият характер е твърде уязвим за тези неща?

— Да, влияят ми, при това доста. Чувствителен съм към тия неща и понякога без даже да искам, ми се натрапват те. В смисъл склонен съм да повярвам в лошата дума.

— Вие знаете, че не е така, но въпреки това ви потиска? Може би защото виждате човека да се проявява в неприятна светлина?

— Да, вместо това да е обратно. Има хора, които това ги амбицира, докато мен малко ме депресира. Има такива моменти. Става ми криво, болно, но все пак това не е в състояние да ме спре и аз продължавам да работя...

— Какво досега не сте успели да постигнете в творческата си работа?

— А, много труден въпрос ми задавате. Какво съм постигнал? Де да знам какво съм постигнал.

— Все пак вие тръгвате с една мечта, с една представа за бъдещето, с едни творчески намерения — кое се реализира от всичко това?

— Написал съм много книги вече. Имам двайсетина романа. Понякога си викам: три да бъдат, четири да бъдат, ще благодаря на провидението, че не съм си загубил времето.

— Това е едно съмнение, което е постоянно при всеки творец почти. И особено при вас. Но какво не сте постигнали? Нещо, което страшно много сте искали да направите в областта на писането, но не сте го постигнали?

— Винаги ми се е искало да напиша голяма, панорамна книга, която да включи в себе си една ярка картина на нашия съвременен живот. Искало ми се е да създам няколко герои или поне един-двама, които да станат нарицателни... Ето, това ми е било мечтата... Сега, като препрочитам някои неща, виждам, че не е загубено всичко, но не е и това, което съм мечтал... Де да знае човек... Но вижте какво, нека оставим този въпрос. Много надълбоко искате да навлезете в душата ми. Нека пък малко и загадка да остане писателят. Всичко не бива да се разкрива, нека да се вижда в поетичен, загадъчен ореол...

— Не мисля, че това намалява интереса към писателя.

— А, не намалява! Все си е по-добре, като е по-загадъчен авторът, по-добре е...

— Не изпитвате ли понякога нужда като Жан-Жак Русо да разкажете за живота си това, което вие виждате и чувствувате?

— Не си обичам живота? Защо пък ще го връщам чрез едни такива страници, защо ще го натрапвам и на хората.

— Това звучи съвсем изненадващо, защото въпреки всичко вие сте невероятно жизнен човек.

— Кой знае. Има някои, които желаят да си повторят живота. Аз нямам такова желание. Защо да го повтарям? Толкова страдания съм преживял... защо ми са пак?

— Но ако все пак имате възможност да го сторите, с какво щяхте да се занимавате?

— С нещо друго може би, не зная дали ще се захвана пак с писане.

— Значи писането ви е донесло твърде много страдания?

— Може би по-добре ще бъде да сея, да ора нивите, да кося ливадите.

— Да, но нали този труд ви е бил досаден в детството?

— Е, досаден ми беше, но в новия живот може би ще ми бъде приятен...

— Как се отнасяте към наградите? Стимулират ли ви в работата, или са ви безразлични и не им обръщате внимание?

— Стимулират ме, защото ги възприемам като признание. И ми е крайно неприятно, когато усетя, че не ми дават наградата, не защото аз не я заслужавам, а за да бъда огорчен, да ми бъде отмъстено от някои хора. Има такива случаи.

— Спомняте ли си първата награда, получена за творчеството ви?

— Първата ми литературна награда беше за книжката „Хаинбоазки мотиви". Но някак наградите на мен не са ми давани от сърце, така съм го чувствувал и винаги е имало някакво огорчение около тях. Тогава, за да не оскърбят Караславов, дадоха една обща награда за него и за мен, разделиха я между „Прохода на републиката" и „Хаинбоазки мотиви". Това беше малко нетактично и обидно и за него, и за мен. Иначе ордени и медали имам много. Няма защо да ги изброявам.

— Как се чувствувате, като ви дадат награда? Това влияе ли ви на писането?

— Конкретно на писането не ми влияе. Но получаваш една увереност, че не си сбъркал пътя в живота.

— А кое има по-голяма стойност за вас — реакцията на читателите или самите награди?

— Не, наградите не толкова, колкото ако ми се обади някой например и ми каже: не съм спал нощес, четох книгата ти, много ми хареса, развълнува ме и т. н. Особено пък когато анонимно ти кажат нещо или чуеш някакъв разговор, без да те познават... Ето, това народно признание и интересът на хората към творчеството ми имат стойност за мен. Това е голямата награда!

— Вие се радвате на голяма популярност сред народа!

— Изглежда, че има такова нещо, защото ми звънят от цяла България, непрекъснато ме канят на срещи с читатели. А и сега, като бях в Габрово, почувствувах това. Влязохме в някакъв магазин и как ме познаха, не разбрах. Дойде една женица при мен и като ме загледа, чак ме пипна по рамото да се увери аз ли съм и жив ли съм наистина... Та, ето тази народна признателност винаги ме е вълнувала, чувствувал съм се задължен на хората...

— Какво ви е дало изобразителното изкуство, другарю

Калчев? Никъде във вашите книги не се говори за картини, изложби, за художници, даже за галериите не разказвате, макар че почти всички по-големи музеи в Европа сте посетили. Може би влиянието на това изкуство се свежда до едно изострено наблюдение или някакви скрити идеи?

— Правилно сте забелязали, че не говоря, защото зная какво е да се пише и чете по тези въпроси. Това влияние е малко в по-друг план, в портретуването по-скоро. Макар че Мария ме критикува в това отношение. Тя например ми говори непрекъснато за Балзак и казва, виж там как физическият образ съответствува на характера, на вътрешния живот на човека. Толкова е точно описанието на лицето с описанието на характера. И аз, като се замисля, виждам, че действително не отдавам голямо значение на външния портрет. Но в това отношение не съм само аз с тези грехове.

— Веднъж споменахте, че това ви се струва малко старомодно, остаряло като художествен похват.

— Така мислех, но виждам, че тези неща не са без значение. Понякога колоритът ми е действувал, когато например рисувам някаква природна картина. Усещам, че имам вътрешна увереност, когато се докосвам до цветовете на природата, което съм го получил навярно като резултат на тая култура. Дори при описанието на един човек например, на неговото облекло.

— А в изработване на навика за наблюдение изиграло ли е някаква роля това общуване с художниците и техните творби?

— Има, има голямо значение. Аз в това отношение съм имал някакъв шанс, защото имам известна подготовка и нагласа още от моя брат, който рисуваше.

— Той учил ли ви е да рисувате, да набюдавате, да се стремите да запомняте формите и цветовете?

— Той ме е учил например как да рисувам портрет. И първият човек, когато аз нарисувах, беше Белински. Моля ви се, аз с критици се занимавам още от дете! У нас на село имахме едно списание, което се казваше „Библиотека“. Много хубаво списание беше. Брат ми, изглежда, че си го беше купил. Боже мой, това списание го бях научил наизуст. То голямо списание! Особено статията на Белински за поезията, с негов портрет. Това е една от хубавите статии на Белински от неговия идеалистичен период още. Брат ми казва, знаеш ли колко сполучливо можеш да го нарисуваш, ако знаеш някои елементарни неща. Ела сега да видиш как ще направим върху портрета квадратчета, ето сега и върху един лист се правят

също такива квадратчета, нанасяш и така ще се получи рисунката. Така нарисувах портрета на Белински. При това, трябва да ви кажа, стана доста сполучлив. Много се гордеех с този пръв мой портрет. После, като разказвах на Мария как съм рисувал, тя се засмя и каза, че и досега някои художници рисуват по този начин. Тя се шегува, разбира се. Обаче този метод при художниците е бил доста време практикуван... Мария се гордее, че покрай нея съм научил толкова много неща. А въобще се гордее и с това, че ме облича хубаво и скромно, че ми купува сама дрехи... Е, наистина аз съвсем забравих как се ходи по магазини...

Но какво да правя, като не обичам да влизам в магазини. Като вляза, и свят ми се завива. А Мария като влезе, сто неща да има пред нея, тя попада точно на това, което търси. Никога не мога да разбера как го прави това. Когато сме извън България, е същото. Ако пък трябва да купувам подарък за нея, това вече е много трудно за мене! Не забравяйте, че тя е художничка!... Винаги съм искал приятно да я изненадам, да я зарадвам...

— Другарю Калчев, днес по-леко ли пишете, отколкото в началото?

— Да, струва ми се, че по-леко. Овладял съм до голяма степен фразата, имам и своя интонация. Навлизам в тона, в тази гама на разказването много по-лесно, отколкото по-рано. В „Семейството на тъкачите“ аз все още се раздвоявам в маниера на повествованието, докато от „Двама в новия град“ се изработва по-сигурно моята творческа интонация. Много е важно да налучкаш, да попаднеш на най-верния тон и като го налучкаш, върви вече по-лесно... Аз имам вече и развита интуиция, особена чувствителност към шаблона, рутината... Това ме улеснява да ги избягвам.

— А отначало имахте ли това чувство, или не беше така остро?

— Не така остро. Сега тази чувствителност у мен е много изстрадана и веднага усещам досадата от себе си. А това ме заставя да бъда нащрек, да търся нова образност, да не се повтарям... Може би това е част от дарбата: да имаш такава душевна и интелектуална нагласа, че да усещаш своята слабост, грешката си, досадата, която ти донася собственото писане. И да можеш да я избегнеш.

— Към собствените си произведения ли сте по-критичен, или към чуждите сте по-взискателен?

— Към себе си съм винаги по-критичен. Така съм устроен...

А то има връзка може би и с тази постоянна моя неудовлетвореност, с постоянните съмнения и търсене на отговори. Това пък ме кара да търся недостатъците си, подсказва ми как да подбирам имената на героите си, ситуациите. И това е истината на творчеството всъщност.

— Прието е в анкетите да се използват и въпросите на проф. Шишманов, както сам той ги е формулирал за Иван Вазов:

1. Коя краска предпочитате?
— Синята.
2. Коя е любимата ви миризма?
— На розата.
3. Кое цвете според вас е най-красивото?
— Розата.
4. Кое животно ви е най-симпатично?
— Конят.
5. Коя краска на очи и коси предпочитате?
— Черните.
6. Коя е според вас най-ценната добродетел?
— Верността.
7. Кой порок най-много мразите?
— Подлостта.
8. Кое е вашето любимо занятие?
— Четенето.
9. Кое развлечение ви е най-приятно?
— Разходката.
10. Кое е според вас идеалът за земното щастие?
— Хармонията.
11. Коя съдба ви се вижда най-вече за оплакване?
— Покрусеният идеал.
12. Може ли да попита човек на колко сте години?
— На 68.
13. Кое кръстно име бихте си взели, ако бихте си го избрали сам?
— Камен.
14. Кой е бил най-хубавият момент от живота ви?
— Свободата на 9. IX. 1944 г.
15. Кой е бил най-печалният (най-тежкият)?
— Смъртта на дъщеря ми Лидия, 1976 г.
16. Коя е вашата най-голяма надежда?
— Комунизмът.

17. Вярвате ли в приятелството?
— Да.
18. Кой е за вас най-приятният момент през деня?
— Утрото.
19. Коя историческа личност ви е най-симпатична?
— Васил Левски.
20. Коя личност от роман или театър?
— Хамлет.
21. В коя страна бихте предпочели да живеете?
— В България.
22. Кой писател предпочитате?
—Лев Толстой.
23. Кой живописец?
— Петер Брьогел
24. Кой композитор (композитор)?
— Бетовен.
25. Каква девиза бихте си избрали, ако би трябвало да имате такава?
— Бавно бързай!
26. Кое е според вас шедьовър на природата?
— Човекът.
27. От кое място сте запазили най-приятен спомен?
— От моето родно село.
28. Кое ястие обичате най-много?
— Зеле с месо.
29. Предпочитате ли твърдо или меко легло?
— Меко.
30. Кой чужд народ ви е симпатичен?
— Руският.
31. Напишете една от вашите мисли или цитат, смисъла на който одобрявате?
— „Верен на себе си и винаги нов!“ — Става дума за творчеството ми.

— Но да се върнем отново към нашите въпроси. Казахте, че имате много бележници, надписвате ли ги по години, номерирате ли ги?
— Не, нямам този навик да ги надписвам.
— А как се ориентирате кой откога е?
— Ами много от тях съм използувал.
— А отбелязвате ли си на съответния бележник или страница кое вече е употребено и кое не?
— А не. Не правя такова сложно „счетоводство“.

— А спомняте ли си, че веднъж вече сте работили по тях, за да не ги употребите отново?

— О, да. Такива неща не се забравят. В това отношение поне имам добра памет.

— А в какво отношение нямате добра памет?

— Ами нямам добра памет каквато има, да кажем, Ефрем Каранфилов. Той прочете например една статия и веднага може да цитира какво е казал Белински или някой друг. Прочете и веднага цитира, представяте ли си? Просто му завиждам! Такава памет нямам. Помня обаче неща, които съм използувал в моята работа: чути разговори, срещи, детайли, човешки глас, физиономия...

— А позволявате ли си в дневниците да описвате съвсем лични и съкровени неща?

— Не, аз не си водя такива дневници, каквито си е водил Толстой. Само фиксирам някои неща, за да не ги забравя.

— Значи, всички ваши бележници са само с цел да се съхрани и използува по-нататък в писането, но не и с цел на изповед и емоционално разтоварване?

— Не, такива преживявания и емоции нямам записани... Е, може би след време и това ще стане... Като престана да пиша... Да се надяваме, че ще мога да запиша още нещо в дневниците си. Майка ми почина на 83 години и докрая си беше запазила свежа паметта. Дано съм се метнал на нея.

— Имате ли чувството, че сте пропуснали интересни моменти от живота си?

— О, да, човек винаги нещо пропуска да запише. Аз нали ви казах, че в последните години вече не си водя такива дневници, както едно време. Мария много ми се сърди, че съм пропуснал целия си период, докато бях председател на Съюза, главен редактор на „Септември", директор на издателството. Тя още тогава ме молеше да си записвам.

— А с какво си спомняте времето, докато бяхте директор на издателството?

— Това беше един кратък период. Най-напред бях главен редактор и през 1960 г. ме направиха директор на издателството. По същото време бях и партиен секретар на Съюза. Спомням си как Божидар Божилов ми се подиграваше, че съм бил човекът облечен с най-голяма власт в Съюза... Станах директор на издателството, но трябваше да изтече годината, за да ме освободят от длъжността партиен секретар... Ще си спомням винаги това време, когато бях в изд. „Български писател", защото там работих с елита, така да се каже, на на-

шата писателска среда, с едни от най-добрите писатели: Никола Фурнаджиев, Светослав Минков, Илия Волен, Ангел Каралийчев, Валери Петров, Симеон Султанов, Петър Пондев, Борис Делчев. По едно време привлякохме Ивайло Петров от най-младите. Можете ли да си представите как съм се чувствувал като директор на всички тези писатели! Всеки четвъртък имахме заседания, обсъждахме книгите, планове, отделните редактори докладваха. Фурнаджиев докладваше стихосбирките, четях докладите им. Ние живеехме много активен творчески живот. И мога да ви кажа, че това беше твърде задружен живот. Без да ви звучи нескромно, но мисля, че и служителите много ме обичаха, защото аз винаги съм бил демократичен, близко до нуждите на хората. И никога не съм забравял, че излизам от народа. Но тогава аз бях просто убеден, че трябва да се въведе стил и метод в духа на Априлския пленум, т. е. да се гледа не сектантски, а дълбоко демократично на литературния процес. Стремях се и следа от налагане да няма. Тогава ние пуснахме много интересни книги. Излязоха например сатирите на Радой Ралин. Дотогава не даваха и дума да се издума за тях... Тогава излязоха и сатирите на Константин Павлов, аз ги пуснах. Рискувах, но бях убеден, че това е в интерес на българската литература. И това очерта за издателството един от много хубавите периоди. Това не е само мое мнение.

— Имахте ли по-близки приятелски отношения с някои от тези писатели?

— Знаете ли, аз към всички имах еднакви отношения. Стремях се да не бъда с един по-близък, а с други не, за да не се получава нещо като групичка. Но винаги съм се вслушвал в мнението на хората, с които работех, и нито за миг не съм забравял, че това са писатели, които са оставили вече имена в българската литература. Уважавах всички по достойнство.

— Две години сте председател на Съюза, но не обичате много да говорите за този период?

— Вярно е, че не обичам. Изтърпях толкова неправди и мъки за тези две години, докато бях председател! Аз станах председател при малко по-особени обстоятелства. Преди мене беше Георги Караславов. Но той не можа да се освободи от старите си разбирания и стил на ръководство, имаше моменти, когато допускаше грубости, опитваше се да се налага, да изисква само неговото мнение да се зачита. Той беше вече изморен човек, с установени разбирания и толкова лесно и бързо да се промени не можеше. А и не беше млад. С две думи, той

успя да настрои срещу себе си доста хора. Той имаше суров характер. Този характер може би му е помогнал да оцелее в най-трудните условия на фашизма, да твори, но не беше много подходящ за ръководител след Априлския пленум, когато хората все пак искаха да се отърсят от някои кошмарни събития, да мислят свободно и творчески. Просто времето за някои представи и начини на ръководство беше останало безвъзвратно назад. Имаше един стабилитет и във вътрешното, и в международното положение на България. Той например много творби от чуждата литература смяташе за упадъчна литература, а времето на тези погрешни формулировки беше отминало. Ние не можехме да се откажем от големите прогресивни постижения в художествената област само за това, че са се появили в капиталистическите страни. Той например казваше за „Старецът и морето" на Хемингуей: аз такива десет мога да напиша. Разгърнал книгата на Пабло Неруда „Всеобщая песен", на руски език, и хо-хо-хо... Чете и вика: Че туй стихове ли са!? Ама вика, гърми гласът му и се налага мнението му. Но защо ви ги разправям тези работи. Не за това, че той е покойник, и не от желание да разказвам забавни неща, но за да видите колко е сложен човекът, как понякога може да се увлече, да сгреши, да си помисли, щом е седнал на първото място в Съюза, че неговото мнение е най-правилно. И при това един творец, който е оставил такава ярка следа в нашата литература... Но това са съвсем човешки неща, според мен. На всеки могат да се случат, ако се поувлече. Става въпрос обаче за това, че ситуацията беше много сложна след Априлския пленум, трябваше да се изживеят някои стари методи и разбирания. Караславов беше четири години главен секретар на СБП, не можа да влезе в тон с най-новите изисквания, да усети новото и сред нас. Това предизвика една среща в Политбюро през 1962 г., на която присъствува и другарят Тодор Живков. Три дена заседавахме в Централния комитет, даде се възможност на всеки да се изкаже, да сподели как вижда работата, да си каже болката, мислите за бъдещето. А по това време аз бях партиен секретар. Можете ли да си представите каква отговорност носех! Ще ви кажа какво си спомням от думите на Тодор Живков тогава. Той каза да не се смущаваме от нищо, да критикуваме смело, да не правим компромиси със съвестта си на писатели и комунисти, да не се страхуваме от званията и постовете на висшестоящите. Няма значение кой какъв е. Ако трябва да се критикува, ако е заслужил това, ставай и смело говори! Като партиен секретар аз трябваше да заема ясна и прав-

дива позиция, да кажа как върви работата в нашия съюз, къде са нашите грешки. Всички чакаха думата на партийния секретар, да видят каква ще бъде неговата съвест...

— Все пак имаше ли някакво вътрешно съпротивление у вас?

— Никакво, защото напълно споделях тези възгледи и разбирах, че има нужда от някои промени в стила и ръководството... Беше ми болно, беше ми трудно, уважавах много Караславов, но нямах право да прикрия нито своите грешки, нито неговите... Той после сам ми каза: „Ти си прав, Камене!“ Той има силата да го каже в онзи момент, но все пак това се отрази върху нашите отношения, разбираемо и човешко е... Това е един голям момент за писателския съюз след Априлския пленум, Априлския пленум в съюза на писателите. След това вече станах председател аз и мисля, че добре тръгнаха нещата, ако не бяха някои хора отвътре, които доста поработиха, докато ме свалят от председателското място. Даже нямаха търпение да изкарам докрая мандата на двете години, обвиниха ме в либерализъм и сто други грехове... Стана годишното събрание през март 1964 г., освободиха ме и така се свърши моето председателствуване.

— След вас председател става Димитър Димов?

— Да, председател стана Димитър Димов. Бях много доволен, че е той, защото ние се обичахме с него. С чисто сърце мога да ви кажа, че нямаше никакъв антагонизъм между мен и него. Той беше изключително културен човек. Още тогава ме включи в писателска делегация за Гърция по въпросите на Балканското сближение между нашите съюзи. Отидохме заедно в Атина. Имахме във всяко отношение прекрасни отношения. Той ми се обаждаше често, ако не всеки ден, то през ден, да ме пита за някои организационни работи, защото като човек с друга професия не само че нямаше опит в нашите съюзни работи, но не познаваше лично много от писателите. А пък аз съм живял сред тях, за зло или за добро, непрекъснато. Димитър Димов беше изключително деликатен и възпитан човек, никога не се срамуваше да се посъветва и не се правеше, че знае нещо, което не знаеше... След като ме освободиха от председателството, никой от моите „приятели“ не ме попита: „Абе, Камене, ти къде ще отидеш сега на работа?“ Никой не се заинтересува за мен. Останах без работа два-три месеца. Накрая се сети за мен Димитър Райков, който беше в Комитета за култура. Предложи ми работа в издателство за чужди езици — сега „София-прес“. Аз съм му много благодарен за

тая грижа. Той дори се безпокоеше, че стажът ми се прекъсва, а ще ми трябва за пенсия. А аз не мислех за това, ни за друго, само се чудех къде изчезнаха всички тия хора, които допреди няколко месеца счупваха телефоните да ме търсят. Но който не е уволняван по този начин от такова място, не знае какво е поведението на хората в такъв момент. Та Димитър Райков ми каза тогава, че в Издателството за чужди езици има място за главен редактор. Той ме изпрати там, като ми зачетоха стажа от председателството. В това издателство работих две-три години. През това време бях член на партийното бюро в Съюза. Когато избраха Джагаров, аз бях в бюрото на Съюза. След това станах главен редактор на сп. „Септември". Павел Матев беше отишъл вече в Комитета за култура и ме поканиха да стана главен редактор на списанието.

— По това време ли се пенсионирахте?

— Пенсионирах се в Издателството за чужди езици. Там навърших петдесет години и реших да се пенсионирам. Казах си: може и млад да съм, но ще се пенсионирам, защото не мога повече да се подлагам на унижения. Ще се пенсионирам, пък каквото ще да става. Все пак щях да имам един месечен доход, ще бъда независим и ще си гледам писането...

— Темата за Георги Димитров заема голяма част от вашите творчески изяви, затова бих ви помолила да се върнем към времето преди Девети септември, когато Виска Калчева е била изпратена при баба Парашкева да запише спомени за Георги Димитров от неговата майка. Коя година се състояха тези срещи?

— Трябва да е било четиридесет и втора година.

— Баба Парашкева умира през четиридесет и четвърта година.

— Да, тя почина през лятото на четиридесет и четвърта. А срещата й с Виска стана през лятото на четиридесет и втора година. Това беше най-тежката година. Тази среща стана по поръчение на Михаил Кючуков, виден младежки функционер през онези години. Даже скоро се видяхме с него, стана въпрос случайно за тая среща и той потвърди отново нещата, които и аз знаех. Разбира се, това беше нелегална работа, но Виска ми каза, че трябва да се срещне с майката на Георги Димитров, да запише нейните спомени.

— С каква цел е трябвало да бъдат направени тези записи?

— Нашата младеж по онова време не можеше да се лиша ва от такъв ярък и забележителен пример. На Виска й беше поръчано да се срещне с баба Парашкева, да проведе разгово-

рите и да стенографира това, което майката на Георги Димитров ще разкаже за своя син. Виска беше много добра стенографка, предана ремсистка и тези качества са изиграли навярно решаваща роля при избора й. Целта беше да се запише автентичният разказ на тази велика майка, да се дешифрира и да се разпространи сред нашата младеж. За съжаление станаха само два разговора, полицията навярно беше подушила нещо и срещите се прекратиха. Наскоро след това баба Парашкева замина за Самоков, а през лятото на 1944 г. почина.

— Доколкото зная, това са единствените спомени за Георги Димитров, разказани от самата баба Парашкева?

— Да, това са единствените нейни записани спомени. След Девети септември те бяха отпечатани във в. „Литературен фронт". Спомням си, че лично аз ги дадох на главния редактор Славчо Васев. Виска беше починала вече...

— Още тогава ли се появи у вас желание да напишете нещо за Георги Димитров?

— Не, не. Нямах още такива намерения. Не съм се и осмелявал да мисля за това.

— Или това става в 1947 година, когато ви възлагат да напишете книга за Димитров?

— Да, в 1947 година ме извикаха в ЦК на СНМ (Съюз на народната младеж) и ми възложиха да напиша тая книга — популярна биография, нещо като малка брошура, която да бъде на достъпен език за широките младежки среди: работници, селяни и пр. Целта беше чисто осведомителна, пропагандна.

— Защо се спряха именно на вас? Знаеха ли, че имате стенограмата от разговорите с баба Парашкева?

— Не. Аз просто и досега не зная защо се спряха именно на мен. Тогава получих писмо, подписано от Живко Живков, който беше по това време председател на СНМ. В това писмо се казваше, че трябва да ми се оказва пълно съдействие при събирането на материали за живота и дейността на Георги Димитров.

— Пазите ли това писмо?

— Сигурно е някъде из моите архиви. То още преди години беше вече излиняло от прегъване, пожълтяло, поизтрито от показване на много хора. Текстът вече трудно се четеше, но съвсем ясно и отчетливо се виждаше подписът на Живко Живков. Възлага се на другаря Камен Калчев да напише такава и такава книга за Георги Димитров. Моля да му се оказва съдействие при събиране на материали. Това е в общ смисъл писмото.

— А спомняте ли си кога за пръв път чухте името на Георги Димитров?

— По време на Лайпцигския процес. Бях ученик. Помня много добре, когато се разгаряше битката.

— Как успяхте да научите за процеса, стигаше ли пресата и до вас?

— Аз бях ученик в Семинарията по това време, но и при нас понякога достигаха вестници. Помня като днес вестник „Утро", в който се даваха информации за процеса. Особено ясно и живо си спомням неговата реч. Това беше забележителен, изключителен двубой, който се водеше между Димитров и Гьоринг.

— Какво ви впечатли в този двубой?

— Порази ме смелостта на Георги Димитров, но още повече ме порази тази необикновена откровеност на един комунист, който се оказа, че не е само интернационалист, но и голям патриот. В ония години ние малко говорехме за патриотизъм, защото патриотизмът се беше превърнал в монопол на разните му там националисти, легионери, ратници — въобще на цялата тази шовинистична паплач. Нас ни смятаха за безродници, за предатели, обвиняваха ни в патриотичен нихилизъм и какви ли не още смъртни грехове ни приписваха ... И изведнъж в Лайпциг се яви един комунист и заяви на целия свят, че се гордее, че е син на българската работническа класа, на българския народ. Особено силни и незабравими ми се сториха неговите думи, с които възхвали делото на Кирил и Методий. Какви велики, какви горди думи! Ами как да не се вълнувам. Представяте ли си едно момченце като мен да чете такива думи за Кирил и Методий. Ами че те за всеки българин са наистина като светци, свято нещо. Сърцето ми се изпълваше с радост и гордост, когато ги четях. И от този именно момент, от тези думи на Георги Димитров, той вече остана дълбоко в мен като мисъл, като силно чувство и стремеж, като герой от любим роман ...

— По-нататък следяхте ли съдбата му?

— Доколкото можех.

— След това чувахте ли често името му?

— О, не. Много рядко. Изобщо след Лайпцигския процес името на Георги Димитров у нас почти не се споменаваше в буржоазния печат. То беше име забранено. Всеки, който би си позволил да го спомене, рискуваше да бъде обявен за комунист и дори да бъде подведен под съдебна отговорност. Поради тия причини голяма част от нашия народ, имам предвид по-

младите поколения от онова време, знаеха малко или почти нищо не бяха чували за Георги Димитров. Това продължи до Девети септември. По-възрастните поколения го помнеха от синдикалните борби, от големите стачки. По-късно Димитров беше станал знаме на революционната борба, която се водеше на живот и смърт. Неговото име вдъхновяваше борците. Слушахме гласа му по нелегалната радиостанция „Хр. Ботев". Затова и веднага след Девети септември се почувствува тази голяма празнота. Младите поколения трябваше да се запознаят с живота и делото на този велик българин.

— Цели двадесет и две години го няма в България, това е твърде много.

— Да, точно времето за едно ново поколение, което нищо не знаеше за него. Вярно е, че някои бяха чували за Лайпцигския процес, но много бегло и непълно. Днес и децата знаят за Димитров и Лайпцигския процес, но тогава не беше така. И затуй в онези първи дни след Девети септември изведнъж се усети голямата нужда и празнота от биографията на Георги Димитров, от неговия героичен пример. Не само за него, но и за много други революционни дейци младежта нищо не знаеше, нито за Коларов, нито за Кабакчиев. Затова беше такава и целта: да се напише една популярна книга за Димитров, адресирана до всички. Даже задачата не беше да бъде роман, но аз, като събрах материалите, сметнах, че по-удобно ще бъде да го превърна в романизована биография, която ще намери по-пряк път до сърцата на читателите. Ако бях написал просто една суха биография на Димитров, нямаше да се постигне тази цел. Затова реших да напиша, доколкото ми позволяваха силите, разбира се, един популярен роман, в който да разкажа последователно детството му, младостта, борбите и всички, всички онния перипетии, през които той преминава. Моята задача в процеса на работата нарастваше и ставаше все по-обемна и отговорна. И аз виждах, че отстъпление назад няма, щом като съм се захванал с тази работа. Отначало, когато ме извикаха и ми предложиха, не се съгласих веднага, а казах, че ще си помисля. Все пак знаех, че това е една изключително трудна задача. Имайте предвид, че тогава нямаше почти никаква литература за Георги Димитров. Аз буквално се хванах за главата и си казах: Ами сега откъде ще трябва да започна. Ето, така започнах работата си върху „Син на работническата класа". От малък, скромен замисъл — да се напише популярна брошура — излезе, без сам да зная как, романизована биография, документален роман за живота и дейно-

стта на Георги Димитров. Това мое решение да превърна брошурата в роман стана съвсем естествено, наложиха го събраните материали, наложи го самата голяма и интересна тема.

— С какви трудности се сблъскахте при написването на романа „Син на работническата класа"?

— Трудностите бяха изключително много. Аз знаех, че не се нагърбвам с лека задача, но все пак не можех да имам пълна представа за цялата сложност на положението. Единствената ми надежда беше да събирам сведения от живите хора, с които той беше живял, работил, пътувал. Първо исках да намеря материали от самия Георги Димитров. Редно беше да прочета всичко, което той беше писал по един или друг повод. Започнах да издирвам, за да се добера до образа му, да разбера какво представлява като човек, като писател. Защото според мен той е политически писател от висока класа. Чрез това, което той сам е писал, аз се стремях да се домогна до неговата душевност, до неговия характер. Изобщо събирането на материалите стана по строго разработен план. Най-напред се запознах с всичко онова, което е писал Димитров, доколкото все още беше съхранено и запазено. Това беше първата линия, по която тръгнах, когато започнах да се готвя за написването на „Син на работническата класа".

— А лични разговори с Георги Димитров не сте ли имали?

— По-късно да. Но тогава все още не бях го виждал. Освен срещата в Народния театър, когато за първи път пристигна в България. Тази среща в Народния театър ще остане незабравима в моите спомени... Втората линия, по която тръгнах за събиране на фактически материал: да проуча и прочета всичко онова, което беше писано за него като спомени, срещи, разговори и пр. Голяма роля изигра в това отношение „Кафявата книга",[50] която се разпространяваше у нас още преди Девети, нелегално, разбира се. В нея беше отразен целият Лайпцигски процес. „Кафявата книга" много ми помогна, както и други писмени материали, останали от онова време.

— В нея ли почувствувахте най-силно характера на Димитров, неговия ум, ораторската му дарба?

— В тази книга особено ярко пролича голямата международна защита на Георги Димитров. Това само по себе си говореше вече за неговото величие. Третата линия, по която тръгнах, когато събирах материалите за моята бъдеща книга, бяха разговорите с негови близки и познати, с неговите съратници. Направих си предварителен списък на хората, които трябваше да разпитам. Реших да направя една анкета, каква-

то правим ние с вас, с всички негови близки, познати и съвременници. За тази цел тогава взех един стенограф, казваше се Коста Георгиев, работеше в радиото. И заедно с Божидар Божилов, който пък искаше да пише поема за Георги Димитров, тръгнахме от човек на човек. Божидар написа най-хубавото стихотворение, според мен, за Георги Димитров, но поемата му не стана много сполучлива. Такава поема изобщо трудно се пише. С Божидар ходехме отначало заедно. После той си беше проучил каквото му трябваше и се разделихме, а аз продължих анкетите си със стенографа.

— Спомняте ли си сега всички хора, с които сте говорили и които са ви разказвали интересни неща за Георги Димитров?

— Може би не всички, но повечето ги помня. Най-напред се срещнах със сестрите му Магдалина Баръмова и Елена Червенкова.

— Запазихте ли стенограмите от тези разговори?

— Дълго време ги пазих. Извадих три екземпляра. Единия изпратих в Министерския съвет. Сигурно съм мислил, че там ще го запазят. Другия дадох на кинематографията за документален материал, а третия подарих на музея „Георги Димитров“ в Лайпциг.

— И сега нямате нито едно копие от тези разговори?

— Нямам. И се ядосвам, защото ми поискат уж да си услужат за малко, а после хич и не се сещат да го върнат. Аз наскоро помолих да влязат във връзка с музея в Лайпциг и да ми изпратят едно копие. Там сигурно го пазят. Те са акуратни в това отношение. Аз тогава пак за някаква годишнина го занесох да го дам и нямах време да си извадя един и за мен.

— С колко души разговаряхте тогава?

— Ами доста, това бяха повече от тридесет души... Но да ви кажа, гледам, веднъж, пак някаква годишнина имаше тогава, в един провинциален вестник публикувано интервю на Камен Калчев със сестрата на Георги Димитров Магдалина Баръмова. Откъде им беше попаднало това, нито ме бяха питали, нито ми бяха искали съгласието, още повече че моите разговори не са били приготвени изобщо във вид на интервюта. Но ето какви са вестникарските ни нрави понякога.

— Да не би да има нещо в Музея и те оттам да са го взели?

— Ами де да зная, трябва да проверя. Трябва да попитам директорката Мария Червендинева дали има от мен такива разговори... Аз си оставих за себе си, нали ви казах, но ме разграбиха. Дойде една, примоли се, отмъкна го, обеща уж да

го върне и никаква я няма оттогава. Идва ми такива хора да ги хвана за ушите, та не знам какво да ги правя. Казваше: другарю Калчев, аз само ще си взема оттам нещо и ще ви го върна. И ето колко го върна! Какво да правя с такива хора!

— Може би това е въпрос на характер, а вие сте прекалено доверчив и добър за такива неща.

— Вярно е, че аз съм страшно доверчив за такива неща. Мария започна да крие някои работи, защото аз всичко раздавам и като ми потрябва, тичам да го търся по библиотеки и познати...

— Но да се върнем на вашите срещи с близките на Димитров. Имали сте възможност да почувствувате различните хора как са го възприемали и това навярно е била най-интересната част от проучванията ви за книгата „Син на работническата класа"?

— Наистина тези срещи и разговори бяха най-интересният момент. Имах възможност да видя как всеки един от тях през различни периоди от време го е видял, как го е възприел. Как са го виждали в онези ранни години, а по-късно вече в съда, в емиграция, като секретар на Коминтерна. След баба Парашкева Магдалина ми разкри много интересни моменти от детството и младостта на Димитров. Тя е само три години по-малка от него и те фактически са израснали заедно.

— Те като че ли са имали и най-голяма духовна близост?

— Да, били са най-свързани и всичко са си споделяли. Той с Магдалина е споделял и своите първи увлечения. Елена пък ми разказа как е свидетелствувала на процеса в Лайпциг, разкривайки ми много точно цялата напрегната атмосфера в съда, където нейният брат е бил поставен в извънредно тежки условия... Освен това имах интересни разговори с някои стари дейци на социалистическото движение у нас. Много интересна среща имах и с гаранта на Георги Димитров при влизането му в партията. Този човек се казваше Петко Величков. Ходил съм няколко пъти у дома му на разговори. По онова време той е бил печатарски работник заедно с Димитров. След разцеплението на партията в 1903 година Петко Величков става широк социалист, а Георги Димитров е с тесните социалисти.

— Беше ли се натрупала някаква студенина от това, че са били на различни позиции?

— Не, никаква студенина не се долавяше. Напротив, приятелските му връзки с Димитров не се прекъсват. Петко Величков разказваше за Георги Димитров с много топло чувст-

во, с уважение и гордост. Аз имам спомените на Петко и за Люба, когато писах книгата за нея. Той разказваше: на „Дондуков“ имаше една бирария и по едно време гледаме Георги и Люба, като се отделили на една маса, пият си бирата и си шушукат. Рекохме си, става нещо тука. И наистина не след дълго те се събраха. Та бай Петко имаше много хубави спомени. Той например ми е разказвал как Георги се е бил подготвил за приемането си в партията. Държал е едно развълнувано слово, като се е обосновал защо иска да стане член на тази партия.

— Да, вие пишете в романа „Син на работническата класа“, че почти никой не се е мотивирал така дотогава.

— Почти никой. Чувствувало се е, че той е една глава над другите. И не случайно му дават възможност да се прояви в най-трудните места, да се прояви като ръководител още в началото. Дават му простор за изява, така да се каже... Срещнах се и разговарях и с артиста Петър Димитров. Той пък ми е разказвал как са се виждали на Драмския фронт към Бяло море, как Георги Димитров е идвал на фронта, как е разговарял с войниците, нелегалните материали, които е донасял. Разказвал ми е за дейността на Георги Димитров като депутат по време на войната. Сега не мога да си припомня с всички подробности... С Боян Дановски също съм разговарял.

— Той е имал какво да ви разкаже, придружавал е баба Парашкева и Магдалина до Лайпциг в тридесет и трета.

— Много интересни неща ми е разказвал за това пътуване Дановски. Най-напред те отиват в Париж и оттам вече тръгват за Германия.

— Милко Тарабанов също е бил с тях, разговаряли ли сте с него?

— Не, с него не съм имал срещи. Може би той отива с тях само до Париж, а може би и продължава, не съм сигурен, сега не мога да си спомня. Но за Боян Дановски зная, че е бил през цялото време с тях. Той е знаел много добре немски и им е служил за преводач. Боян изобщо има много хубави и интересни спомени. По-късно написа и книга[51] за живота си като артист и режисьор. Та Боян с голямо желание ми разказа за тези дни, през които е бил навсякъде с тях. Ние с него не бяхме така близки приятели, но имаше между нас хубаво чувство. Например той ми е разказвал за митинга в зала „Вагрям“, който аз описвам в „Син на работническата класа“. На този митинг баба Парашкева е трябвало да говори. Боян Дановски ми разказа много забавно и картинно как са я извика-

ли, как тя естествено е излязла и е казала това, което е на сърцето ѝ. Разказа ми и за тръгването им от Париж за Германия. На гарата също е станал един голям митинг, имало най-различни народности, както обикновено в Париж. Баба Парашкева гледала, гледала и попитала Боян: Ама какви са тия с косичките? Те били китайци.

— Винаги ме е удивлявала тази нейна природна интелигентност и ненаситна любознателност към света. Даже и в един такъв момент!

— Баба Парашкева наистина е била забележителна жена, както за времето си, така и за нашата страна. Тя е била ученолюбива, научила се е доста късно да чете по библията. Дядо Димитър я е научил. Тя е била религиозна, но ако всички жени бяха като нея. Те са от протестантите, а при тях има хора с по-напредничави възгледи и по-голяма култура.

— Те са евангелисти и имат много интересно отношение към живота и като че ли липсва тази схоластичност у тях.

— Те са така да се каже повече привърженици на божието слово, отколкото на ритуалите.

— Но на словото като въздействие върху човека, върху неговата психика и морал?

— Да, да. В техните църкви, както знаете, липсват всички тези икони, ритуални церемонии и т. н. Всеки от тях си носи книжка, в която има псалми. Те ги знаят наизуст. Разбира се, малко по-друг характер придават на религията, но са си религиозни. Те отначало като евангелисти живеят тук наблизо, до черквата на ул. „Васил Коларов". Нарочно са дошли тук да живеят, защото са имали познат пастор, който им помогнал. Но после става невъзможно да се живее в това жилище и дядо Димитър, заедно с някакъв свой роднина, купува място на улица „Опълченска". Така е била построена къщата, която днес е музей.

— Това място е било в онова време извън София почти?

— Ама разбира се, че е било извън града. Имало е само камъни и тръни наоколо. Това са били места, които бежанците или са ги купували, или са ги присвоявали и са бързали да построят за една нощ къщичка. Така са ги узаконявали. Но семейството на дядо Димитър и баба Парашкева си е построило къщата съвсем законно. Тяхната къща е близнак, слепени са били две малки къщички. Доколкото зная, някакъв братовчед е купил съседната част от парцела... Та думата ми беше как съм събирал материалите за моята книга „Син на работническата класа". Едни от най-интересните срещи

имах със сестрата на Георги Димитров Магдалина Баръмова. Тя беше страшно сладкодумна, мила и отзивчива. Тя просто ме разбираше, всеки въпрос го възприемаше някак особено, творчески. Стремеше се да отговаря изчерпателно, беше откровена, чужда ѝ беше хитростта или съображението, че такъв човек като брат ѝ, който беше станал легендарна личност, трябва да се идеализира. За нея нямаше забранени зони в стремежа си да разкрие човека такъв, какъвто е. В нея изобщо имаше много от човеколюбието, смелостта и откровеността на брат ѝ. Тя почина някъде към 1970 година, доколкото си спомням... Беше силна жена, намираше сили в себе си да живее и да бъде отзивчива. През 1942 година фашистите убиват нейния син Любчо Баръмов като партизанин. Чрез евангелистите е и връзката им със Самоков и американското училище. Нейният мъж, струва ми се, е бил книжар и също подпомага движението, а синът им загива в Съпротивата... С Драгой Кожейков също съм имал интересни срещи. Бай Драгой беше най-старият деец на профсъюзите. Той живя близо сто години. Почина през 1979 година на 98 години. Той пък е имал особени връзки с Георги Димитров. Бай Драгой дълго е работил в пощите и с телеграфа е помагал на партията. Често се е налагало да предава съобщения. Работил е на така наречения Хюгов апарат. Не знам какъв е точно този Хюгов апарат, но той ми е разказвал много интересни спомени и впечатления за Георги Димитров... Споменах в едни от предишните разговори, че имах разговори и с Цонка Ганева, майката на Христо Ганев. Тя е била още тогава печатарска работничка и е живяла в дома на Георги Димитров.

— Била е в самото семейство на Димитров, имала е възможност отблизо да наблюдава живота и отношенията им.

— Да, това за мен беше много важно, защото тя наистина е наблюдавала непосредствено отношенията в техния дом. Много ми е разказвала за Димитров и Люба. Как се е грижила Люба за него, как всяка сутрин е поставяла цветя на работната му маса. Люба е умеела не само добре да се облича, но и да създава в къщи приятна обстановка и атмосфера. Покрай другите си качества на революционерка и поетеса тя е умеела и тези неща. Цонка Ганева ми е разказвала как Люба се е вълнувала, когато е трябвало да избере и купи някакъв подарък за рождения му ден на 18 юни, как веднъж тайно му поръчала бюро, искала да го изненада и да го зарадва... По всичко личи, че нейната любов е била всеотдайна, с един определен стремеж да го издигне интелектуално, да му създаде

условия да се развива... Изобщо Цонка Ганева ми разказваше много мили подробности от бита на техния живот.

— Които обаче са много важни за създаване на една автентична атмосфера в дадена книга, особено документална.

— Разбира се, разбира се. Без тези подробности, които са ми разказвали сестрите му, Цонка Ганева и други негови близки, аз никога нямаше така добре да си представя атмосферата, а друг е въпросът как съм успял да претворя всичко това в книгите. Защото това все пак е документална книга и не може човек да разчита на въображението си.... Цонка Ганева ми разказваше как двамата с Люба са четели сутрин, как Димитров показвал статиите на Люба, обсъждали са заедно прочетено и написано. Тя също му е показвала, като напише нещо... Люба е била човек измъчен, имала е много бедно и тежко детство, но много е постигнала сама, по пътя на самообразованието.

— Какви рискове крие за един творец такава личност като Георги Димитров, когато трябва да стане художествен факт?

— Рисковете са толкова много, че и сега се чудя как съм се осмелил в онния години да се нагърбя с такава задача!... Но младостта е била винаги дръзка и това е хубаво. Аз имам това удобство и неудобство, че пръв започнах да пиша за Георги Димитров. Това беше време, когато нямаше почти нищо написано за него.

— Но този факт е криел и много неизвестности за вас?

— Разбира се. За Димитров тогава имаше само една книга и това беше биографията на Стела Благоева. Тази книга беше написана в Москва, Димитров я е чел и тя беше получила неговата „благословия“ така да се каже. Но тази книга е писана с друга цел и други средства. Тя по-скоро имаше претенциите на научна биография и документалният елемент в нея беше доминиращ. Но на мен лично тя много ми помогна в работата ми над романа „Син на работническата класа“. Тя ми послужи за ориентир в много отношения. Но моята цел беше друга, исках да създам жив художествен образ, който да вълнува. А като развълнува, той вече става пример.

— Наред с богатството от факти в политическата интерпретация търсили сте и едно силно емоционално въздействие?

— Разбира се, че и това беше една от моите основни задачи. В този смисъл дотогава нямаше написана такава книга — романизована биография. Исках да покажа въз основа на документалния материал художествения образ на Димитров. Исках да го покажа като велик и като обикновен човек същевре-

менно. Наблягах на народния му и пролетарски произход, който той никога не забрави. Показах семейната му среда, сред която се е родил и израсъл и откъдето е тръгнал по света. Наблягах и на онова народно и човешко възпитание, което са му дали родителите и по-специално майка му. Тя го е учила да се труди, да обича хората, да не се срамува от произхода си. И той никога не изневерява на тези принципи. Исках да покажа как той съвсем закономерно и благодарение на своите качества, които непрекъснато развива с упоритост и огромен труд, достига до върховете на народното признание.

— Може ли да се приеме, че наистина Георги Димитров е ренесансова личност?

— Да, при всеки случай съм го казвал. За нашето време Георги Димитров е наистина една ренесансова личност.

— Всъщност ваше ли е определението „ренесансова личност" по отношение на него?

— Да, струва ми се, че за първи път аз го употребих във вестник „Литературен фронт". Дори така бях озаглавил статията си, написана за Георги Димитров. Той притежаваше всички демократични черти на ренесансовия човек, широтата и размаха на неговия ум, на неговите дела. Маркс е казал: „Нищо човешко не ми е чуждо", и това в пълна мяра може да се отнесе и за Георги Димитров. Това са титанични личности. А да се изобрази един толкова богат и всестранен характер, е извънредно трудно. Да се спази жизнената правда е абсолютно задължително. Такава крупна, популярна личност отдавна вече е изградена със свои определени черти в съзнанието на народа, както са изградени такива личности като Ботев, Левски и др.

— Но винаги ли е вярна тази представа?

— Тя винаги е вярна, но не винаги е точна и всестранна. И това е съвсем естествено. Много е трудно за писателя да надскочи тази народна представа поне в някои отношения. Това е може би най-голямата и най-трудната задача на писателя. Има и много други, разбира се. Писателят трябва да потърси такива аспекти, такива неизвестни страни от характера на своя герой, които да допълнят народната представа, да обогатят човешкия му образ. Аз затова и си поставих за цел да създам един пълнокръвен образ, върнах се още в детството му и го видях как помага на майка си във всичко, мие дъските, носи гювеча на фурната, грижи се за братя и сестри, те всички са били по-малки от него. В едно българско семейство децата са израствали така, а аз имах и спомените на неговите

близки. Исках да покажа как този истински син на народа постепенно се оформя като крупен водач на партията и народа. Но на някои хора в онези култовски и сектански времена тази моя интерпретация не им допадна много. Бяха се възмутили: как може да се пише за Георги Димитров, че е мил дъските?!

— Но защо, нали всички български деца така са израствали? Става въпрос при това за народен трибун, а не за принц.

— В онния времена не можеше да се пише за един водач, че е бил това, което е бил.

— Но това е толкова човешко и естествено!

— Естествено ви се вижда на вас сега, но тогава не беше така. За такива политически дейци трябваше да се пише само като в житията.

— Как беше посрещнат романът „Син на работническата класа"? Той излиза малко преди смъртта на Георги Димитров?

— Точно така, той излезе в 1949 година. Две години аз живях с тази книга... Толкова мисли нахлуват в главата ми, че не зная откъде да започна. Вие ме питате как беше посрещнат романът... Но да ви кажа процедурата каква беше... Аз исках най-напред да го прочете самият Димитров и да си каже мнението. Смятах, че така е редно, и бях решил да му го дам, когато го завърша. Но той се разболя, през март 1949 година замина на лечение в Москва и не се върна, както очаквахме. През 1948 година бях стигнал до Лайпцигския процес. Главите за процеса бяха готови и не зная по какъв повод ми ги поискаха от редакцията на „Работническо дело". Аз, разбира се, ги дадох и те излязоха в дванадесет подлистника. Дванадесет дни излизат тези глави от книгата. И разбира се, Георги Димитров ги е прочел, по свидетелство на неговите секретари Неделчо Ганчовски и Илия Кюльовски. Той е казал, че много точно и вярно съм отразил атмосферата на процеса. Това мен ме окрили просто, аз продължих да работя, завърших я, но за съжаление той не можа да я види. Книгата излезе в издателство „Народна младеж". Димитров беше вече починал, мавзолеят беше изграден за пет дни. Пристигнаха делегации от цял свят, издателството тогава сметна, че ще бъде подходящо да даде по един екземпляр на делегатите, и подвърза стотина-двеста бройки от книгата в луксозна подвързия.

— На вас навярно ви е било много тежко, че излизането на книгата съвпада с неговата смърт?

— Разбира се, разбира се. Аз така се надявах той да я види!... Минко Николов ми е разправял какво събитие е било излизането на тази книга. Той е бил бригадир в Димитровград

и ми разправяше как са търсили книгата да я прочетат. Книгата беше посрещната единодушно, с голям интерес и голяма любов. Говоря за онези години, когато нямаше друга такава книга, която да задоволи големия интерес към личността и делото на Георги Димитров. Само един човек не беше доволен и това беше Червенков. Съжалявам, че трябва да го кажа, той е покойник вече, но той ми причини несправедливо огромни страдания и тревоги. А и не мога да не го кажа, нещата се знаят от много хора, които са живи. Но какво исках да ви кажа... А, да, аз спазих всички правила. Написах книгата, дадох я в Агитпропа на ЦК. Мишо Николов беше завеждащ този отдел и той я прегледа най-внимателно. Свикаха цяла група наши писатели и критици, между които бяха Пенчо Данчев, Стоян Каролев и много други. Помня като днес как книгата я обсъждаха в мое присъствие. Направиха се някои бележки и казаха, че може да се печата. И така всъщност отиде книгата в издателството, тя иначе нямаше да бъде отпечатана. Не зная дали Червенков е знаел за излизането на тази книга, или не, но когато това стана литературен факт, той реши, че трябва да изсипе гнева си върху моята глава. Един ден ме извика в ЦК на БКП. Беше и Чанков там. И като почна да ме ругае; как може, кой ви разреши?! Аз пък не зная откъде намерих тази смелост, явно съм бил много възмутен от отношението към мен и книгата, защото се обърнах и му казах: Поръчаха ми книгата от ЦК на СНМ, книгата мина по най-официалния път през Агитпропа на ЦК на БКП, беше обсъдена от група писатели и критици, одобрена, и толкоз. Какво повече искате да направя? Аз съм написал книга за Георги Димитров така, както го виждам. И той като викна: „Ще видим, аз ще изляза в печата!“ Той имаше този навик да излиза в печата със статии по най-различни въпроси. Колко дни се тревожих да не излезе наистина в печата със статия против книгата, защото аз просто щях да бъда унищожен... Всяка сутрин първата ми работа беше да отворя вестника, да видя дали няма статия против мен. Можете ли да си представите в каква обстановка съм живял. И накрая статия[52] против книгата наистина излезе, но не от него, а редакционна. Ето моята радост как жестоко беше ограбена, бях огорчен до дъното на душата си, не знаех място къде да си намеря. Книгата беше отречена, защото не можело така да се пише за един вожд. Моята демократична интерпретация, която отговаряше и на характера на този човек, на правдата на неговия живот, се зловидя и се приписа като мой грях и като моя грешка. Тя може да има художест-

вени недостатъци, и сигурно има, но критиката съвсем не беше за тези качества художествени... И десет години след това книгата изобщо не излезе в ново издание. Едва след Априлския пленум се пораздвижиха нещата, нямаше вече това отношение. Даже си спомням, че при среща с другаря Тодор Живков той сам ми зададе въпроса за тази книга и попита защо не я издавам. Аз му казах с две-три думи, че искам да я преработя, не исках да злепоставям Червенков и да говоря против него, след като той вече не е на този пост. Нямаше да бъде красиво, но в една анкета, която има за цел да илюстрира и литературните нрави в даден период от време, нещата не могат да се скрият... Та така казах тогава, че искам да обогатя романа, непрекъснато излизат нови факти и материали, да я обогатя и тогава. Но той каза, че веднага трябва да се направи всичко възможно и да започне да излиза. Така книгата „Син на работническата класа" започна отново да излиза.

– Вие преработихте ли я след първото издание?

– Малко. Обогатих я с някои факти, но не промених моята основна концепция и интерпретация. Вярно е, че книгата има малко приповдигнат тон, но възхищението от характера и живота му просто е неизбежно, когато се пише за него и особено за Лайпцигския процес. Както са неизбежни и цитатите от неговите писма и речи.

– А разбрахте ли кой е написал тази редакционна статия?

– По-късно разбрах. Статията беше написана от двама души, на които, разбира се, е било поръчано да направят това. Няма да споменавам имена, защото това е излишно. По-важното е какви са били нравите и атмосферата през онова време. А тогава не винаги човек можеше да постъпи така, както му диктуваше съвестта. Но важното е, че тази книга много се търси и днес, много се чете и по нея много деца и младежи оттогава досега са се запознавали с живота на Георги Димитров...

– Това е една популярна книга в най-добрия смисъл на думата и наистина се чете с интерес.

– Вижте какво, това е една книга от рода на книгите, които независимо даже от своите художествени достойнства, си пробиват път със своята тема, със своята вътрешна страст, която носят. От книгите, които носят патоса на едно време, на една епоха и на една личност. Беше ми поставена задача и аз с цялата си младежка страст и ентусиазъм се заех с тази работа. И колко труд и напрежение! Можете ли да си представите през какви перипетии съм минал! Ами аз съм бил на три-

десет и три години, когато се захващам с това. А да знаете пък колко неудобно съм се чувствувал пред съветските колеги. Колко пъти съм бил през това време там, толкова пъти са ме питали за книгата, защо не я давам за превод. А аз какво да правя, не мога да им кажа какво точно ме е сполетяло и мъчах, че още имам да я преработвам, да добавям нови факти... Та това е историята на книгата. Много мъки преживях около нея... Излезе статията, всички слухтят, питат, шепнат: какво става с Камен, какво става?!

— Изпаднал в немилост?

— В немилост и още каква немилост! Цяла редакционна статия да пусне против теб партийният орган, това не беше шега! Тогава така се пишеха редакционни статии. Насичат те на парчета и те изхвърлят зад борда.

— И ако имаш сили, оцеляваш, иначе загиваш?

— Ама разбира се. Но оцелях все пак...

— През 1969 година излиза повестта „Разминаване". Имах възможност на вашите срещи с читатели от Пловдив да видя с какъв интерес се посреща тази книга.

— Осмелих се да покажа една друга страна от живота на Георги Димитров, да открехна завесата на личните му, интимните му вълнения в ония младежки години. Досега винаги се е говорело за политика Димитров, за неговите борби, за арестите и преследванията му... Реших да го погледна от една друга страна, която не беше осветлена дотогава — неговата младежка любов, неговите дълбоки сърдечни увлечения. Нали и той е човек като всички други хора... Темата ми я подсказа сестра му Магдалина.

— Това по време на разговорите през 1947 година ли стана?

— Да, още тогава. Аз нали ви казах, че имах много интересни разговори с нея. Тя ме посрещаше много любезно и ми разказваше за брат си с голямо удоволствие. Бяхме пак със стенографа Коста Георгиев. И на мен ми хрумна да я попитам дали е имал той увлечения в младежките си години, какъв е бил изобщо като младеж, но вече откъм тази страна. Тя е негова сестричка, израснали са заедно, тя е знаела интимните му работи. Макар че в ония сектантски години такъв въпрос звучеше доста провокационно и предизвикателно. Даже малко се боях да не ми каже: чакай бе, къде се намираш? Та това е вожд на българския народ. И аз съвсем така плахо, плахо я питам: все пак, преди да срещне Люба, имал ли е някакви увлечения, някаква любов. Но тя така спокойно, така естествено го прие този въпрос, засмя се и каза: Ами как, разбира се.

Той се беше влюбил до уши в една наша близка. Като излезехме на екскурзия, той все зяпаше в нея. Тя като каже „жадна съм“, той хукваше да ѝ носи вода. Върне се, подаде ѝ чашата, а тя го погледа, погледа и върне чашата, откаже да пие водата, която той ѝ е донесъл. Той е бил болен от туберкулоза и тя затова не е искала да пие от него вода.

— Колко нечовешко и обидно е това!

— Ами да. И Магдалина Баръмова казваше, че той страшно тежко е преживявал това. Тя е била една кокетка и глезла навярно. Но аз попитах, коя е тази жена и тя ми разказа, че са били от Самоков, в Американския колеж е учила и там вече се завързват по-близки отношения, в смисъл на общуване. Но тя се омъжва и заминава за Америка, а Димитров се връща в София. Така завършва всичко. И аз я питам тази жена къде е сега? — Тука е — каза Магдалина, — върна се от Америка. — Тъй ли? Ами дали бих могъл да отида да я видя, удобно ли ще бъде? — Защо не, тя ще ви приеме. Идете. — Можете ли да ми дадете адреса ѝ? — Да, разбира се...

— За вас това е била истинска находка?

— О, как не! Даде ми тя адреса, но аз няма да ви го кажа, нямам право. Той е тука, близо, в центъра на града. Отидох. Бях съобщил предварително за моето посещение. Качвам се на най-горния етаж и влизам в един апартамент със старинна мебел, кресла от миналия век, стари, разкъсани туктаме, прашни полюлеи висят...

— Изобщо старост и сивота?

— Да, потискаща обстановка. Седи старицата в дълбоко кресло. Може да не е била толкова стара, но на фона на тези мебели, на фона на тази сивота ми се е сторила много стара. Прие ме, леко се усмихваше. Започнах да я разпитвам деликатно и внимателно. Тя отговаря: Вярно е, той беше много влюбен. Много писма ми пишеше, но аз, като заминах за Америка, трябваше да ги изгоря и да ги хвърля. — А нямате ли нито едно запазено писмо сега? — Не, нямам. — Е, защо, казвам, сте изгорили всичките? — Ами аз отде да знам, че той ще стане такъв голям човек!

Това ме порази. Казах си: ето разминаването! Ако тя е знаела, че той ще стане голям човек, щяла е да запази писмата му, иначе защо да ги пази. Този неин отговор не излезе от главата ми до момента, когато реших да напиша книгата. Години наред носих това в себе си „отде да знам, че той ще стане такъв голям човек!“

— Това за вас се е превърнало в един постоянен дразнител, който е насочвал мисълта ви натам?

— Да, наистина. Търсех корените на това разминаване и емоционално, и политическо. И знаете ли кой ми даде идеята за тази повест? От Съветския съюз, когато някои писатели решават да пишат за Георги Димитров, често са идвали и при мен. И така пак по този повод един ден при мен дойде съветският писател Сергей Болдирев. Разговаряхме с него надълго и нашироко. Разказах му много неща. Даже много повече, отколкото сега на вас. Стана въпрос за тази случка в живота на младия Димитров. Болдирев се развика: Ама как, не сте ли я описали тази случка!? Казвам, не, не съм. Започна искрено да съжалява и да се чуди. Започна да ме убеждава: Вие трябва да седнете и веднага да я напишете! Та това е една чудна повест за Георги Димитров! Вие сте просто длъжен да я напишете! . . . С тази своя реакция той просто ме накара да се замисля.

— Разговорът със съветския писател Сергей Болдирев е бил за вас последният подтик. А за да го разкажете на него, вие очевидно сте търсили нещо, търсили сте някакъв отговор за себе си?

— Вярно е това, защото в мен по всяка вероятност е зреела тази мисъл. Търсих и малко подкрепа. Искаше ми се да видя как друг писател, от друга нация дори, ще възприеме тези неща.

— Търсили сте реакция от нечия страна, потвърждение на вашия все още неоформен замисъл. Това ви е измъчвало като нещо, което е искало да бъде създадено, сътворено.

— Вярно е, че много дълго носих тази тема, но някои предразсъдъци от миналите сектантски години ме спираха да се отдам на творческия повик, така да се изразя.

— Материалът за тази повест стои доста дълго недокоснат, а това противоречи на вашите творчески реакции. Навярно сте се страхували отново да го покажете от една чисто човешка страна?

— Не, но за това се искаше дълго и внимателно проучване на материала. Боях се от принизяване, от вулгаризация на образа. Затова може би толкова дълго носих в себе си този интересен сюжет. Съзнавал съм или не, но той е бил в мен, оформял се е някъде в подсъзнанието ми.

— С истинските имена ли са героите в повестта?

— Не, измислих ги. Ватралска, Томпсън — всичко това е измислено, като имена искам да кажа.

— В книгата пишете, че тя е следяла с интерес и напре-

жение Лайпцигския процес. В действителност ли ви разказа това, или е плод на творческо хрумване?

— Да, да, тя сама ми разказа как е следила с интерес Лайпцигския процес. Тя се е вълнувала за съдбата му. По това време е била в Америка. На нея това име все пак не ѝ е било безразлично. Навярно не само вестниците са отразявали събитието, а и радиото. Но на мен ми направи много силно впечатление. Въпреки някои превратности в нейната съдба, тя беше българка. След Девети септември Димитров се заинтересува какво става със семейството ѝ, отнесъл се е чисто човешки и даже е подпомогнал тези хора.

— Съществува ли внучката на Елена Ватралска, или вие я сътворихте?

— Не, не, няма такава внучка. Това е моя интерпретация. Исках да покажа чрез внучката каква е била тя самата на млади години. Мъжът ѝ е също моя интерпретация. Истина е това, че той действително не е българин. Но мъжът ѝ беше починал, не съм измислил този факт, и тя се връща в България.

— А каза ли ви тя защо е решила да се върне?

— Не, не я питах за това. Не я разпитвах с подробности, защото ми беше неудобно. Просто допусках, че тя си е дошла най-вече заради носталгията. Нямала е вече мъж там, защо да стои, вече нищо не я е задържало навярно... Изобщо това беше една много интересна история...

— По тази повест ли написахте пиесата „Завръщане"?

— Най-напред написах сценария за един телевизионен филм, който беше наречен „Разминаване". Този филм беше поставен от Димитрина Гюрова и съпруга ѝ Савов. Филмът беше направен добре и изигра голяма роля за разкриване на Димитров като човек, който се вълнува от тези човешки неща. Много хубаво игра в ролята на Елена актрисата Йорданка Кузманова. А ролята на младия Димитров изпълни прекрасно Д. Буйнозов. Галя Бъчварова ми беше редактор на сценария. Даже си спомням, че аз пишех в Боровец книгата си „Как търсих бъдещето" и Галя Бъчварова идва там за някои уточнявания по сценария, за някои поправки. Тя много съвестно и много добре работеше, просто се усещаше нейното добро желание да стане хубав филм. Това беше някъде към седемдесет и първа или и втора година. Не съм съвсем сигурен за годината, но там някъде беше... Може би сега ще го повторят по телевизията във връзка с годишнината. Филмът беше посрещнат много добре, жалко все пак, че не сте го видели.

— Имахте ли някакви особени трудности при създаването на пиесата после?

— Дотолкова, доколкото сцената има други изисквания.

— А защо променихте заглавието на пиесата?

— Така пожелаха от театъра, за да не се повтаря с телевизионния филм. Затова я нарекох „Завръщане".

— Сергей Болдирев написа ли след това книга за Георги Димитров?

— Написа и ми я изпрати. Трудно е да се пише за такъв човек, аз нали ви казах как съм се мъчил.

— Още по-трудно е да се усети от друга нация. Все едно ние да пишем такива книги за Ленин. Едва ли би се получило нещо кой знае колко добро.

— Вярно е това. Така както ние ще го почувствуваме като психика, като характер, едва ли друг може да го направи.

— А изобщо споделяте ли мнението, че големите личности трябва да се разкриват многостранно, с човешките си изяви: слабости, разочарования, влюбвания, със стремежа си към лично щастие и болката от неосъществените мечти?

— Напълно споделям това мнение. Аз съм привърженик на тия биографии от типа на Андре Мороа, Стефан Цвайг, Лион Фойхтвангер.

— Човекът такъв, какъвто е?

— Именно такъв, какъвто е, защото никога не трябва да се забравя, че и голямата личност е човек преди всичко. Представен с неговите истински човешки качества, той става по-близък и разбираем и по-достъпен като пример за следване, като модел на воля и характер, и по-велик. Даже Лион Фойхтвангер, когато пише такива биографии, си позволява неща, които у нас никой никога не би си позволил. Той например си позволява да измисля, когато пише книгата си за Русо. И когато са го питали защо е направил така, той отговаря: не е съществувало наистина, но на мен ми е нужно за характера на Жан Жак Русо.

— Може би понякога трябва да се приеме една такава измислица, ако, разбира се, е правдоподобна и отговаря на характера?

— Това са много сложни въпроси. Но виждате ли как може да си служи писателят с измислицата дори когато пише документални книги. Само и само да създадат един пълнокръвен образ. И стигаме до думите на Пикасо, който казва, че: „Изкуството е лъжа, с която лъжа ние доказваме истината."

— Когато авторът, придържайки се към фактите и истина-

та, показва откъм човешката страна една такава личност, а някои не го разбират и започват да го хулят, е много болно.

— Разбира се, аз винаги съм се стремял също към това. Другото е житие, църковно житие, което не вълнува и не топли. Издига и канони, но емоционалното въздействие го няма. Човекът знае, че светците са непостижими като пример. Но мнозина мислят, че като се покаже една такава крупна личност като Георги Димитров от всичките му страни, това би било развенчаване, смъкване от пиедестала, разрушаване на мита. Не е никакво развенчаване, стига да е направено с усет, да не се вулгаризират нещата. В това отношение голям майстор е Лион Фойхтвангер. По-добър е от Мороа, според мен.

— Така ли мислите?

— Мороа е по-голям педант.

— Имате предвид едно по-строго придържане към фактите ли?

— По-обстоятелствен. Така го възприемам. Иначе с голямо удоволствие го чета. Но Фойхтвангер е по-живописен. Цвайг пък е по-страстен, по-ангажиран.

-- Има повече дълбочини при него, доколкото страстта към нещо никога не е повърхностна.

— Да, дълбочини и повече емоции. Как пише той за Фуше само! Как майсторски е написана тази книга. От биографичните му неща това е най-доброто, което е създал Стефан Цвайг. Според мене една гениална книга в този жанр е и книгата на Тинянов за Грибоедов. Чудна книга, много сериозно написана дълбока книга. Същото може да се каже и за романа на Алексей Толстой „Петър Първи“.

— През 1980 година излиза книгата ви за Любица Ивошевич, наложи ли ви се да правите някакви допълнителни проучвания за нея?

— Тази книга написах по поръчка на Партиздат, по инициатива на тогавашния директор Неделчо Ганчовски, който искаше по този начин да се отбележи стогодишнината на Люба. Аз отначало се поколебах, но после като размислих, се съгласих, защото винаги съм чувствувал една празнота в темата ми за Георги Димитров. Това беше най-голямото ми изкушение. Тя като тематика, като проблем винаги е съществувала в мен. Имал съм спомените на много хора за нея. Имената им бяха преплетени така, както и техният живот. Но все пак ми се наложи да направя много справки и проучвания вече с оглед специфичността на книгата. Реших да я напиша в

духа на „Син на работническата класа“. Но трябваше да проуча периода за детството ѝ, младостта ѝ, спомени специално за нея от нейни съвременници. За нея са писали много жени и мъже. Трябваше да проследя подробно къде в България е живяла тя, в кои градове, с кои хора се е срещала, с кои е била в по-близки отношения. Както виждате, отново моята и вашата работа в момента по тази анкета имат много допирни точки. Трябваше също да прочета всичко онова, което тя е писала — статии, стихотворения. Повечето от нещата ги знаех, но все пак отново трябваше да ги видя и да се опреснят впечатленията ми. И макар че започнах тази книга по поръчка, писах я с голямо вътрешно желание. За стогодишнината на Георги Димитров тази година „Люба“ претърпя второ издание и неочаквано за мен тя стана една от най-популярните ми книги. Възприема се с голям интерес от читателите, особено от жените. На тях огромно впечатление им прави това споделяне на съдбата на Георги Димитров от тази жена, нейната преданост, умението ѝ винаги да бъде добре облечена и едновременно да се грижи за него. За тази книга се позаинтересуваха и в чужбина. Тя вече излезе на украински, а сега ще я издадат и на белоруски. От съседна Югославия също проявиха интерес, даже един преводач ми писа, аз му отговорих и му изпратих книгата, но не зная дали ще я харесат, за да я издадат. Имал съм специални обсъждания с читатели за нея и реакциите на хората ми носят удовлетворение, че не съм сгрешил, като се съгласих да я напиша.

— Разпространено е мнението, другарю Калчев, че Георги Димитров в своето развитие дължи много на Люба Ивошевич. Каква е истината около този въпрос?

— Личност като Георги Димитров е предопределена, или както сега е модерно да се казва, програмирана точно за такова развитие. В този смисъл ми се струва, че въпреки всичко Георги Димитров пак щеше да бъде това, което е. Но тя му дава в онези ранни години още, в началото на неговия път едно европейско насочване, ако мога така да се изразя. Тя му помага да усъвършенствува своя немски, внася във възпитанието му, в неговата култура лъх на европейска, на западна култура. Тя чрез себе си, чрез това, което е видяла и знаела, го поставя в съприкосновение със Запада. Люба чете стиховете на Хайне в оригинал. Заедно с Димитров четат Маркс и Енгелс на немски. Тя му разказва за Виена, разказва му за Берлин, споделя своите впечатления от пролетариата там и от неговите борби, следят немската преса. В това

отношение нейното влияние е огромно. Имайте предвид, че в ония години идеалът на комунистите, на нашите социалисти е бил германският пролетариат. Царска Русия беше за Благоев, за всички наши тесни социалисти жандарм за пролетариата. Не напразно Ленин и толкова дейци на тяхната партия живеят на Запад, в изгнание. Там условията са били подобри за развитие, за работа. Много по-късно вече се измества центърът на социалистическото движение от Германия в Русия. Но до войните, тъй да се каже, духовният, политическият център на световното пролетарско движение е била Германия, родината на Маркс и Енгелс.

— Пресъздавате образа на Георги Димитров по-пълно или частично в седем произведения: романа „Син на работническата класа", повестта „Разминаване", пиесата „Завръщане", биографичния очерк „Георги Димитров", романите „Огнено лято", „Въстанието" и „Люба". Мислите ли, че сте постигнали най-доброто, или истинската, голямата книга за Георги Димитров си остава мечта за вас?

— Мъчил съм се да го покажа по-многостранно, но смятам, че си остава мечта... Не можете да си представите колко трудно се пише за такъв човек! Струва ми се, че имам по-големи постижения в романа „Огнено лято", там съм го разкрил по-усложнено, вече в действие като революционер, в едни върхови моменти от историята на България. Опитал съм се в „Люба" да го покажа откъм по-интимната му страна. Струва ми се, че като една по-силна художествена интерпретация имам нещо в повестта „Разминаване". Там като че ли е по-чиста белетристиката. При другите съм се боял да не изпадна в някакви грешки, затуй доста съм се ограничавал, стремя се повече да се придържам към фактите. Докато в „Разминаване" Димитров е още младеж, той все още не е политическият вожд... За романите пък „Огнено лято" и „Въстанието" правих много допълнителни проучвания на дейността му като парламентарен деец, проучвах в Народното събрание стенографските дневници от това време. Повече се задълбочих в неговата дейност като профсъюзен деец, организатор на стачки в цялата страна. Превратът през 1923 година, пристигането на Васил Коларов във Варна, подготовката на въстанието. Там бях много внимателен, защото се касае за грешки на партията. Затова и стриктно съм се придържал към факти, документи и решения, изказвания и пр. И ако имам по-смели изказвания, това са от историята на партията. Трябва да ви кажа, че много ми послужи една книга на Ва-

сил Коларов, която, струва ми се, беше наречена „Спомени“.[53] В тия „Спомени“ Васил Коларов се проявява като блестящ разказвач. Аз съм използувал негови разкази и негови мисли, когато пресъздавах неговия образ в тези два романа. Той е бил интелектът на партията след Димитър Благоев. Георги Димитров е съчетавал интелект с вулканичен темперамент и енергия за действие.

— Как се стигна до написването на биографичния очерк „Георги Димитров“ за издателство „Сегерс“?

— От Агенция за авторско право ми се обадиха и ми казаха, че издателство „Сегерс“ във Франция, което издава библиотека „Политически съдби“, желае по случай деветдесетгодишнината на Георги Димитров да издаде един очерк за него. В тази библиотека са застъпени много видни политически дейци както живи, така също и починали вече. Не бих ли се съгласил аз да напиша този очерк. Тази библиотека е строго определена по обем, формат, изискванията са такива и такива. Просто ми дадоха точки, по които трябваше да работя. Аз си помислих, помислих и се съгласих. Това беше поръчка. Траян Иванов ръководеше тогава тази работа, но беше дошъл и издател от „Сегерс“. Дадоха ми срок и аз седнах и го написах. Французите го одобриха и го издадоха.

— Тук ли беше преведен този очерк?

— Не, там го преведоха. Някаква жена, мисля българка, която живее там. Бяха намерили много хубави снимки, не зная откъде ги бяха намерили, но оформлението беше чудесно. Цялата тенденция беше антифашистка при подбора на снимките. Излезе там, а тук решиха, че не е много удобно във Франция да е отпечатан такъв очерк, а тук да не е. Дадоха го в пловдивското издателство и така излезе и в България.[54]

— А какво е значението на Георги Димитров за вас? Какво вие сам за себе си приехте като душевност в това опознаване на човека и вожда, в това интерпретиране, което му давате в толкова книги?

— Голямо впечатление ми е правило неговото народно начало, което той запазва до края на живота си и което прониква в неговата дейност и като политик, и като гражданин, и като човек в семейството, и като политически мислител, и като революционер. Има една народна приказка, че какъвто и да станеш, цървулките трябва да ги окачиш в килера и от време на време да ги поглеждаш. Може отново да се наложи да ги обуеш тия цървулки.

— Но за съжаление много хора го забравят това.

— А, те изчезнаха, мишките ги изядоха червулките.

— Мишките изядоха и съвестта на някои хора, а това е далеч по-страшно, отколкото изяждането на червулките.

— То е същото, доколкото червулките са символ на съвестта и на други работи. Не можеш да се откъснеш от корена си и не бива. Не трябва да забравяш народа си, че този народ те е отхранил, че твоите действия му принадлежат и пред него ти отговаряш за тях. Затова ви казвам, че това в него ми правеше голямо впечатление. А той беше истински хуманист, истински водач на народа, излязъл от народните низини и останал завинаги със своя народ. Неговият демократизъм, неговото човеколюбие са пословични. И в същото време революционната му твърдост и принципиалност. Но каквото и да кажа, ще бъде недостатъчно да изрази моето възхищение... Ако вземем пък другата страна на неговия живот. Наред с революционната му дейност, помислете си само какъв тежък жребий има той, с колко страдания е бил пълен неговият живот! Та той заслужава дълбок до земята поклон! Загубва трима братя в борбата. Брат му Николай в шестнайста година умира от туберкулоза в Сибир, където е бил интерниран пак за революционна дейност. Най-малкият му брат Тодор, любимецът на семейството, е бил изгорен жив в пещите на полицията през 1925 година. Костадин го убиват още в 1912 година на фронта. Това е третият брат. Сломен от всички тези нещастия, бащата, дядо Димитър, умира, значи загубва и баща си. Та това е страшно. Умира баба Парашкева, убиват племенника му — това е синът на Магдалина Баръмова Любчо Баръмов. И всичко това го преживява Георги Димитров. Това са живи рани в душата му. Ами Лайпциг? Сатърът е висял над главата му. Никой не е знаел докрая дали ще оживее, дали ще го оправдаят и какво ще измислят в последния момент фашистите... И след това пък този удар през 1942 година, когато умира единственият му син на седем години едва...

Но на мен ми се иска да ви цитирам все пак едно интересно писмо на Георги Димитров, което той лично е написал, когато е бил министър-председател на България. Писмото е от 20 февруари 1948 година. В него е казано: „Бюстовете на Димитров и Коларов, поставени пред вътрешните врати на В. Н. събрание, би трябвало веднага да се махнат. Поставянето им е било политически нецелесъобразно и се явява груба грешка. Ако трябва да има бюстове в Народното събрание,

то единствено могат да бъдат поставени бюстовете на Васил Левски и Христо Ботев. Моля да се вземе това под внимание и да се направи веднага необходимото“ . . .

Какво повече да говоря? Място за коментарии няма. В тези няколко реда се оглежда целият Димитров! Как няма да се пише с патос за него и как всеки няма да се съгласи, че това наистина е забележителна, ренесансова личност!

БЕЛЕЖКИ

1. Братът на писателя, Къньо Калчев, роден през 1903 година в село Керека, почина на 1 януари 1983 г.

2. Става въпрос за последния роман на К. Калчев „Пробуждане", С., 1981.

3. Мария Столарова е известна българска художничка, която работи главно в живописта и портрета. Тя е една от първите, които проявяват интерес към индустриалния пейзаж. Нейните успехи в този жанр са безспорни. Известни са и портретите на Георги Димитров, Методи Андонов, Ана Маймункова, проф. Е. Шаранков, Емилиян Станев, Камен Калчев, Дора Габе и др.

4. Бях забравила тези думи на писателя и може би затова така упорито настоявах да отидем до неговото родно село. Чувствувах нужда да го видя сред близки и познати, сред героите на неговите книги. Очаквах, че ще се разкрие от една друга, непозната за мен страна. Отначало Камен Калчев предлагаше да заминем двете с Мария Столарова, но по-късно се съгласи на път за морето да ги придружа до село Керека. Това пътуване се осъществи в края на август 1982 година. Имах възможност да видя къщата, където писателят се е родил и израснал, двамата му братя, неговата буля Иванка, за която той разказва с такава топлота в романа „При извора на живота". Там беше и неговата сестра — близначката Дена... Докато разказваше за детските си дни, Камен Калчев неусетно се оживи. И все пак нямаше я вече майка му, нямаше я Сладкодумницата, а къщата ѝ беше тъжна и самотна... Нямаше я дъщеря му Лидия... Всички тези места бяха свързани с тях. Въпреки сърдечното и радостно посрещане Камен Калчев не можеше да скрие колко мъчително му действуват спомените от последните години.

5. Заминаването на гурбет на керековчани е описано по-подробно в историята на село Керека — „Моето родно село" (Кратък исторически очерк-летопис на село Керека, Габровски окръг), събрал и написал Петър Събев Ганчев от с. Керека, Окръжен държавен архив, Габрово.

6. Ето какво пише по повод на тези писма Камен Калчев в епилога на романа „При извора на живота": „В сандъка ѝ намерихме осем писма, сгънати, завързани в бяла кенарена кърпа, тъкана на селски стан. Писмата са пожълтели, носят различни дати: „30-ий ноември 1905 година от Мадисон, Америка... С настоящето писмо ида да ви поздравя и да ви явя, как че съм все живо и здраво и моля всевишния бог за вашето здраве... Бях ви писал писмо още като пристигнах тука, но на него писмо още отговор не съм получавал... Пиша ви повторно и ви моля да ми отговаряте по-често... Работата на парче е много трудна. Човек работи с неумерена сила и така когато работи, не усеща нищо, а като спре, особено като се върнем в квартирата, всеки ляга на кревата си и не му се става да яде хляб, дотолкова се уморява. Вярвайте, че всичките момчета са западнали много от силната работа... Само молете

бога за здраве и живот... Тук в Америка всеки работи за себе си. Работа има много, но много трудна. Едвам се прибираме в квартирата... Драгий ми дядо, когато четеш писмата, казвай и на Гана!..."

Към тези писма беше сложено и последното писмо от фронта: „25-ий ноември 1917 година... На коя нива посяхте загорката и на коя нива посяхте ечемика? Воловете как са? Да ги храните добре, да не отслабнат много. Даначето да гледате добре и да го научите да се води и да не бяга, защото лятос ще му купим еш и ще ги научим да орат, а пък старата ще продадем. Също и малкото теленце да гледате..."

7. Артур Лундквист (1906) — шведски писател и виден общественик. Роден в селско семейство. През 1928 г. Лундквист дебютира със сборник стихове. Отначало се увлича в модернизма, по-късно значително място в творчеството му заема работническата тема, а през трийсетте години изпитва влияние на фройдизма и сюрреализма. Под впечатление на политическите събития в Европа в творчеството му се появяват мотиви на самотност и песимизъм. В последните години за Лундквист е характерно засилване на реалистичните тенденции и интерес към социалната проблематика, придружена от тревога за бъдещото на човечеството. Преведени книги на български: Вулканичен континент. Пътепис. 1960; Дарунга или Мляко на вълчицата. Роман. 1969; Замъкът на въображението и камъните на делника (сборник разкази, есета и миниатюри), 1978; Надеждата на хората. Стихотворения. 1968; Роби за халифата. Разказ за един викингски поход. Роман. 1980.

8. В книгата си „Уловени мигове", С., 1981, Мария Чернева разказва: „В издателството на Националния съвет на Отечествения фронт излизаше библиотека за „Комунистическо възпитание". Обадих се по телефона на Камен Калчев и го помолих да напише книжка за тази библиотека. Преди да дочака обясненията ми, той отсече:

— Не мога, Чернева, зает съм!

Познавах Калчев като спокоен човек, с уравновесен характер, внимателен към хората. Никога не съм го виждала сърдит, не можех да си представя как ще изглежда ядосан. Затова навярно не се примирих с отказа и не затворих телефона.

— Не бързайте да ми отказвате — молех аз. — От вас се иска да напишете книга за детството си. Как сте израснали и от коя възраст датират първите ви прояви на мислещ човек. Кога почувствувахме първите искри на съзнателно отношение към живота, към обкръжаващата ви действителност. На колко години бяхте, когато се проявиха в съзнанието ви първите кълнове на комунистическо мислене.

Разговорът продължи дълго. Неговото „Зает съм, Чернева" вече звучеше уморено и не така категорично. Аз продължавах да го убеждавам. Накрая казах:

— Другарю Калчев, за да напишете книгата, няма да губите време да събирате материал. Той е в съзнанието ви складиран и неизползван. Пък и мастило не ви трябва. Ще топите перодръжката в собственото си сърце.

. . . . . .

Не след дълго получих книжката, озаглавена „При извора на живота". Прочетох я и веднага му позвъних.

— Видяхте ли, че не ви излъгах! Според мене страниците в това книжле са между най-хубавите, които сте създали!

Той остана доволен, защото, сигурна съм, същата оценка беше чул и от други. (Преди да ми даде ръкописа, във в. „Литературен фронт" излезе откъс.)

Ето това книжле послужи за „мая на бъдещия роман под същото заглавие." (86—86 с.)

9. Камен Калчев „При извора на живота" (Спомени). С., 1962, НС ОФ — „Беседи с родителите", кн. 1.

Това е брошурата, която по-късно става първата част на романа със същото заглавие.

10. При посещението ни в Керека през август 1982 година най-големият брат на писателя, Пеньо Калчев, по време на разговора му каза да си оправи документите с ливадата зад къщата. Камен Калчев попита изненадан: „Какви документи?!" „Ами за ливадата, нали е твоя!" „Как така е моя?!", попита К. Калчев. Брат му започна да му обяснява: „Още преди години, когато се делихме, тази ливада я оставихме на тебе." „Не ми трябва!", каза Камен Калчев и въпросът беше приключен. А ставаше въпрос за поляната, която е била любимото му място за четене, игри и мечти. Отидохме да я видим. Уви, тя беше засадена нагъсто с някакъв нов вид ябълкови дръвчета, лози и какво ли не. Нямаше къде да се седне. Новите поколения не търпяха празно място, нито пък бяха така сантиментални. Камен Калчев погледа, погледа ябълковите дръвчета, изслуша обясненията за добивите, обясни ми какво е представлявало в детството му и тръгна назад. Ливадата, която братята му бяха отделили за него, съобразявайки се с детската му привързаност, беше твърде рационално оползотворена от зетя на другия му брат Кьньо Калчев.

11. „Светулка" — детско списание с картинки. Излиза отначало в Плевен, а после в София. Списанието се издава от януари 1904 до май 1947 година (с прекъсване през 1916—17). Основател и пръв редактор на „Светулка" е Г. Стоянов. От 1918 до 1947 година уредник и главен редактор е Ал. Спасов, а през периода 1920—31 главен редактор е Елин Пелин. „Светулка" е едно от най-разпространените и дългогодишни списания за деца. Списанието съдържа стихове, разкази, романи, приказки и весели истории, гатанки, исторически и географски четива, научно-популярни разкази за живота на природата, здравни съвети. На „Светулка" сътрудничат почти всички български писатели, които пишат за деца. Много от тях започват своя път от списанието.

12. „Детска радост" — Илюстровано списание с приказки за деца от 9 до 14 год. Излиза в София с две книжки в месеца от 1910 до 1947 година. От 1923 г. до спирането на списанието негов главен редактор е Ран Босилек. „Детска радост" е едно от най-популярните списания в България. Обединява усилията на най-добрите български писатели и художници. Не липсват имената и на световните писатели. Това е първото българско списание, което се илюстрира от бълг. художници, главно от В. Лазаркевич, Г. Атанасов, Д. Гюджненов, Ал. Божинов и др. Като приложение на списание „Детска радост" излиза и в. „Врабче".

13. „ВЕНЕЦ" — Илюстровано списание за ученици от прогимназията. Основано е от Съюза на учителите и излиза в София от 1911 до 1943 г. в десет книжки годишно. Ред. комитет: Н. Станчев, М. Трифонов, Хр. Кантарджиев. Прекъсва излизането си през периода 1914—1925. В течение на 21 години „Венец" запазва характера си на научно-популярно и литературно издание, предназначено за младежи. Съдържа художествени материали, биографични бележки за изтъкнати български писатели, популярни очерци по история, география, естествознание, химия, астрономия, физика, вести, книгописен отдел. От 1925 година на „Венец" сътрудничат Н. Фурнаджиев, Ас. Разцветников, Хр. Радевски, Ел. Багряна, Младен Исаев, Ас. Босев, Н. Ракитин, Д. Пантелеев и др.

14. Димитър Михалчев (1880—1967) — български философ идеалист,

професор от 1920, академик от 1932 година, председател на БАН (1944—1947). Димитър Михалчев е основател и редактор на списание „Философски преглед“ (1929—43). По-известни негови съчинения са: „Философски студии“ (1909), „Форма и отношение“ (1914), „Философията като наука“ (1933) и др.

15. Димитър Михалчев е посланик в Съветския съюз на два пъти: преди Деветосептември от 1934 до 1936 година и непосредствено след Девети — от 1944 до 1946 година.

16. „ПАПАГАЛ“ — хумористичен карикатурен вестник. Отговорен редактор е Никола Бонев. „Папагал“ излиза от май 1939 година до януари 1944. Политически хумористичен и карикатурен вестник на официални позиции. През периода 1940—41 с опит за прогресивни тенденции и положително отношение към Съветския съюз. Между сътрудниците на този вестник са Г. Караславов, Хр. Радевски, Св. Минков, П. Вежинов, Ив. Аржентински, Чудомир и др.

17. Поемата на Овидий „Пирам и Тисба“ не е отпечатана в „Българска христоматия“ от Иван Вазов и К. Величков. Навярно Камен Калчев я е прочел в някое друго издание, но не си спомня.

18. „Българска христоматия или Сборник от избрани образци по всички родове съчинения, с приложение на кратки жизнеописания на най-знаменитите списатели“ (За в класовете на градските училища и на реалните гимназии). Съставиха Ив. Вазов и К. Величков. Книжарница на Д. В. Манчов, Пловдив, Свищов, Солун. 1884.

В тази христоматия действително има слово за смъртта на Франклин, но то не е произнесено от Мирабо, както твърди Камен Калчев, а от френския историк Франсоа Мине (1796—1884). Мине е един от основателите на новото направление в буржоазната историография, според което борбите на класите са главен двигател в историческите събития. Ф. Мине получава най-голяма известност с труда си „Историята на френската революция“. Той се е възхищавал от Франклин и намира, че неговият живот може да ни служи за пример. В „Българска христоматия“ на Ив. Вазов и К. Величков е поместено неговото слово „Поучителността, която ни дава Франклиновий животь“ (490—492 с.). В същата христоматия действително има и слова на Мирабо (Слово на Мирабо върху отпращането на войските“ и „Слово на Мирабо за четвъртиначний данъкъ“ — 436 с.).

19. „ВЪЗДЪРЖАТЕЛЧЕ“ — Месечно илюстровано вестниче за първоначални и прогимназиални ученици, издание на Учителския неутрален въздържателен съюз. Редактор на „Въздържателче“ е Неделчо Бенев, Габрово, печатница „Родина“. Вестничето е предназначено за пропаганда на трезвеността сред учащата се младеж. Помества приказки, разказчета, стихотворения, гатанки, ребуси, картинки и др. и е с прогресивни тенденции.

В посочената от писателя година, както и в няколко от следващите годишнини, не се откри разказче от ученика Петър М. Калчев.

20. „ТРЕЗВЕНОСТ“ — месечно списание, орган на Ученическите въздържателни неутрални дружества в България. Излиза от април 1919 до 1938 година. Списанието е предназначено за трезва просвета сред учащата се младеж. Помества научно-популярни статии, стихове, разкази, свързани с вредното влияние на алкохола, тютюна, хазарта, съобщения за въздържателното движение у нас и др. В началото е под влияние на международната противоалкохолна организация с център Швейцария и председател проф. Форел. От четвъртата годишнина списанието става орган на УНДВ с прогресивни тенденции. На „Трезвеност“ сътрудничат много прогресивни публицисти и писатели.

21. През август 1982 година с Камен Калчев и съпругата му Мария Столарова посетихме родното село на писателя Керека. След къщата и местата, свързани с неговото детство, ученическите му години и младостта му, решихме да разгледаме и черквата, която е строена в началото на миналия век. Придружаваше ни осемдесетгодишния Петър Ганчев, автор на историята на село Керека. Когато наближихме черквата, разположена в един съвсем запустял и тревясал двор, изведнъж забелязахме, че решетките на прозореца вдясно са срязани и изкривени, самата врата също беше разбита, а до стената на вътрешната страна на сградата бяха струпани няколко големи икони. Нямаше и съмнение, че бяха приготвени за изнасяне. Цялата черква беше разрушена, а дърворезбата изпочупена. Повечето от иконите бяха от началото или средата на миналия век. Намерихме Иванка Бъчварова, кмет на селото, и я помолихме да извика представители на властта, които да се погрижат не само за откъртените по такъв груб и невежествен начин икони, но и за тези, които бяха още по стените, очаквайки печалния си край. Иванка Бъчварова не знаеше нищо за разбитата черква. Тя каза: „Тук рядко минава някой. Няма поп в нашето село, тя не е действуваща черква и аз не зная какво да правя. От Габрово няма да изпратят кола за такова нещо. При себе си не мога да ги прибера, защото съм сама, ще ме ударят с нещо по главата и ще ги вземат." Благодарение намесата и присъствието на Камен Калчев успяхме да я убедим, че това е народно богатство и тя все пак е задължена да вземе мерки, за да бъдат спасени иконите. Беше неделя следобяд и само няколко души се отзоваха на молбите и увещанията ни. Не си тръгнахме, докато иконите не бяха свалени и пренесени в една обитаема къща.

22. ФРИДРИХ ПАУЛСЕН (1846—1908) — немски философ идеалист, професор в Берлинския университет. Паулсен е автор и на редица трудове по история на педагогиката. В своето пантеистическо учение за света Паулсен одушевява природата, виждайки в нея проявление на психич. живот, чийто универсален принцип се състои от волята. Паулсен развива и схващането за т. н. енергетизъм.

23. ОСВАЛД ШПЕНГЛЕР (1880—1936) — немски философ-идеалист. „Залезът на Европа" е основното му съчинение, в което той излага своето разбиране за историята. „Залезът на Европа" (1918, 1922 — т. II) излиза наскоро след поражението на Германия в Първата световна война и има голям успех. Шпенглер възхвалява „старопруския дух", монархията, дворянството и милитаризма. Срещу материалистическото разбиране на историята Шпенглер противопоставя фатализма, отричайки понятието исторически процес. Според него войната е „вечна форма на най-високото човешко битие", а от XIX век насам, т. е. след победата на капитализма, започва упадъкът на западната култура. Разцветът на тази култура Шпенглер отнася към епохата на феодализма.

24. Н. Александрович Бердяев (1874—1948) — руски буржоазен философ, мистик, екзистенциалист, основател на т. н. „ново християнство". Бердяев започва с „легален марксизъм", а по-късно преминава към антиреволюционност, боготърсачество, мистика. Той твърди, че марксизмът не е в състояние да реши проблема за активността и свободата на личността. Този проблем според Бердяев се решава от християнския екзистенциализъм. Основни съчинения: „Философия на свободата" (1916), „Смисълът на творчеството" (1916) и неговият главен труд „Философия на неравенството" (1923), в който социалното неравенство се обявява за „благо, добро, правда", а империалистическите войни за основа на творческото движение на масите и човечеството.

25. В. СЕРГЕЕВИЧ СОЛОВЬОВ, (1853—1900) — руски философ идеалист, богослов и поет. Върху възгледите му голямо влияние оказват християнската литература, идеите на будизма, неоплатонизма и др. религиозно-философски системи. В своите възгледи Соловьов се доближава много до славянофилите. Съчинения: „Критика на отвлечените начала“ (1880), „Четения за богочовечеството“ (1877—81), „История и бъдеще на теокрацията“ (1885), „Русия и вселенската църква“ (1889), „Оправдания на доброто“ (1897) и др.

26. В. СЛАВОВ КИСЕЛКОВ, (1887—1973) — роден в Котел, гимназия завършва във Варна, следва в София славянска филология, завършва в Загреб, където защищава докторска дисертация на тема „Християнството и книжнината у българските славяни“ (1914). Десет години е учител в различни градове на България, специализира славистика във Виена, а от 1926 до 1950 година е преподавател по бълг. език и литература в Софийската духовна семинария. Доктор Киселков има ценни изследвания в областта на старобългарската литература. Особено го привлича кирило-методиевската проблематика. Проявява интерес и към възрожденската литература. Вещ познавач на старобългарския език. Съчинения: „Славянските просветители Кирил и Методий. Живот и дейност“ (1923), „Българската книжнина през Симеоновия век“ (1928), „Проуки и очерти по старобългарската литература“ (1956) и др.

27. „Сигнали“ (Младежки литературен сборник), С., 1935. Сборникът е издание на в. „Младежки преглед“ с предговор от Младен Исаев — „Творчеството на младите“. В този сборник е поместен и първият разказ на Камен Калчев — „Животъ“ с псевдонима Камен Карали (73—81 с.).

В сборника „Сигнали“ са включени творби и от Михаил Брезов, Ал. Муратов, Христо Руменов, Любомир Дойчев, Иван Цеков, Ангел Йорданов, Павел Вежинов, Лозан Стрелков, Стефан Детелинов, Димитър Чавдаров и др.

28. „ТРЕЗВОСТ И КУЛТУРА“ — месечно списание за наука, култура и трезвеност. Ред. Христо Георгиев. Списанието излиза в София през 1935—36 година. Въздържателно списание на левицата във въздържателното движение, опозиционен на БВФ. Списанието се бори със социалните условия, които пораждат алкохолизма сред народа. Обединява прогресивни писатели и общественици, спряно от властта за неговата насоченост. Между сътрудниците са: д-р Л. Рачев, Крум Пенев, д-р М. Геновски, Орлин Василев, Вл. Харизанов, Г. Белев, Хр. Радевски, М. Грубешлиева, Г. Караславов и др.

29. „МЛАДЕЖКИ ПРЕГЛЕД“ — седмична илюстрована информация. Редактор К. Георгиев. Излиза в София само две години — 1934—35. Младежки илюстрован вестник на позициите на РМС. Помества разнообразно четиво: репортажи, дописки, статии за всички страни. Дава сведения и за живота в СССР. Сътрудници са и Емил Шекерджийски, Хр. Радевски, П. Вежинов, Младен Исаев, Крум Пенев.

30. Разказът на Камен Калчев излиза във в. „Младежки преглед“ от 16 февруари 1935, бр. 18, год. II, стр. 4. (Качеството на микрофилма на вестника в Народната библиотека „Кирил и Методий“ е недобро и съдържанието на разказа трудно би могло да се разчете.) Разказът „Нероденатa любов“ излиза с псевдонима Камен Карали.

31. Ето какво разказва за този случай Г. Караславов в своята анкета: „Към края на учебната година отидох да живея при моя съученик Никола Върбанов, който беше родом от с. Керека, Великотърновски окръг

(сега е в Габровски, но тогава беше в Дряновско и жителите на Керека бяха настроени много враждебно към дряновци, наричаха ги цигани и с какви ли не обидни имена). Дойдоха ученици от Дряново на гости, между които и Камен Калчев, който беше ученик в прогимназията още, и те спаха на нашето легло, а ние отидохме при други наши ученици, та спахме. Бяха дошли в Казанлък на екскурзия." (Стефан Коларов, „Георги Караславов", Литературни анкети, С., 1978, 54 с.).

Г. Караславов разказва за 1923 г., когато Камен Калчев е на девет години, следователно той не е могъл да бъде ученик в прогимназията, бил е във второ или трето отделение.

32. „НОВА ЛИТЕРАТУРА" е двуседмично списание с редактор Васил Александров, което излиза в София. Културно-просветно и литературно списание, легално издание на БКП, което подпомага изграждането на Народния фронт. Съдържа преводни статии от съветски автори върху художествения реализъм, стихове, разкази, литературни и философски статии, критика и библиография.

Между сътрудниците са: Г. Караславов, Хр. Радевски, А. Тодоров, Кр. Пенев, П. Вежинов, Л. Стоянов, М. Грубешлиева, П. Зарев и др.

В това списание е публикуван разказът „Проклета пролет" на Камен Калчев с псевдонима Александър Веснов — сп. „Нова литература", 18 май, кн. 8, 1935 г., 113—117 с.

33. Става въпрос за „Сборник статии" от Лидия Калчева, издадена посмъртно в издателство „Български художник" през 1980 с предговор от Аксиния Джурова. Книгата обхваща разделите „Актуален микрофон — 1971—1974", „Из изложбените зали", „Светът на художника", „Темата и художникът".

34. Портретът на Камен Калчев заедно с другите арестувани (общо дванадесет души) е даден на първа страница на в. „Утро" от 14 септември 1935 година, бр. 7822, год. XXV. Снимките са публикувани под заглавието: „Провалът на ВМРО (обединена)" с подзаглавие: „Разкритията на политическата полиция. — Намерената тайна печатница. — Арестуваните водачи и функционери на ВМРО (обединена). — Раненият секретар на организацията. — Арестите в Г. Джумая, Разлог, Неврокоп и Св. Врачъ". Снимките на арестуваните са дадени в два реда по пет, под тези две редици са поместени портретите на Христо Калайджиев и Алекси Мартулков. Снимката на Камен Калчев е първата отляво във втората редица с името Петър Калчев Митевъ под номер 15603. В справката за него на втора страница в същия брой на вестник „Утро" се казва: „Същият е поддържал постоянни връзки с организационния секретар на областния комитет — Асен Чаръкчиев — и по негово настояване пишещата машина на областния комитет на ВМРО (об.) е била оставена в неговата квартира на ул. Владайска 39, където организационния секретар на областния комитет от началото на м. март до 14 август (когато се разкри конспирацията) е писал всички позиви, директиви, резолюции, брошури и др. издания на ВМРО (об.), които вследствие са били отпечатвани в нелегалната печатница „Симеон Кавръкиров". У организационния секретар на областния комитет — Асен Чаръкчиев — се намериха два ключа, специално приготвени за отваряне на въпросната квартира. По този начин той е имал възможност да я посещава през всяко време на денонощието.

Произведеното за случая дознание, заедно със задържаните лица, намерените при обиска нелегални материали и конспиративната печатница се предадоха на 11 т. м. на прокурора при Соф. обл. съд."

35. „Обзор“ — литературно-художествено списание на Комитета за култура, СБП, Националната комисия на НРБ към Юнеско. Списанието започва да излиза през 1979 г. четири пъти в годината на руски, френски, английски и испански език. В брой 50 от 1980 г. е публикувана последната част от романа „Градът на нашето страдание“ като новела от Камен Калчев „Снова май, и вновь цветут цветы“, с предговор от Валентин Катаев. Ето и текста на предговора: „В наше време новелата стана твърде рядко явление в литературата. Тя бе явно изместена от политическия роман, от епопеята, историческата хроника, от многобройните мемоари, най-сетне от т. н. „нова проза“ без определени жанрови признаци. Затова е приятно да се срещне човек с ценна хубава новела, в която в сбита и ярка форма се предава извънредно интересен материал, който би стигнал за цял роман.

Такава литературна перла ми се струва разказът (или ако щете късата повест) на известния български писател Камен Калчев „Пак е май, пак цъфтят цветята“, която предлага на руски списание „Обзор“.

Аз, както и сигурно много-много наши читатели, ценя високо и познавам издадените в СССР книги на Калчев „Семейството на тъкачите“, „Нови срещи“, „Двама в новия град“, „Смелият капитан“ и др. И ето го разказа „Пак е май, пак цъфтят цветята“, който ни въвежда в трагичния свят на живота в София по време на монархо-фашисткото иго, в навечерието на историческата победа на българския народ над поробителите му. Още по-ценно е, че става дума за събития, малко известни на съветския читател.

Самият Камен Калчев е не само талантлив и известен писател, а и революционер. Той познава тегобите на нелегалната работа, затворите и може да разкаже за тях, с цената на какви усилия неговият народ е свалил веригите на робството и гнета. Но в горната творба авторът е съсредоточил голямото си писателско майсторство в малък по време и мащаби откъс от един само епизод в живота на скромния притежател на вестникарска будка в София, Панайотов. Историята, която би могла да се разработи в стотици страници, е изложена ярко и затрогващо с предълно лаконични изразни средства, тя ни вълнува дълбоко и силно и аз не се съмнявам, че така ще бъде посрещната от многомилионната читателска аудитория в нашата страна.

Показвайки дейността на мъничкия, почти семеен антифашистки отряд завладяващо правдиво, но без залитане по остро сюжетни колизии, Камен Калчев е поставил и разрешил широко съществени нравствени задачи“ (превод от руски Силвия Борисова).

36. Камен Калчев, „Живите помнят“, С., 1950. Според думите на писателя идеята за този роман датира отпреди Девети, когато той за пръв път прочита „Тихия Дон“ на Шолохов — 1937—38 г. Но този замисъл Камен Калчев успява да осъществи едва след Девети септември.

37. Якоб Васерман (1873—1934) е немски писател, роден в бурж. еврейско семейство, професор по литература, автор на много романи, между които „Делото Мавриций“ и „Ецел Андергаст“.

38. Лилия Кирова в своята книга „Литература и време“, С., 1974, 135 с. цитира думите на югославския белетрист Михайло Лалич за Камен Калчев: „Този прекрасен човек ми е останал в спомените като първия другар комунист, който в онези черни дни на смърт, пленничество и унижения ме върна към хората. Камен Калчев бе мобилизиран в българската войска и караулеше при нас. Аз бях пленник и всеки фашист можеше да ме застреля, без да отговаря за това. Комунистът Калчев с риск за соб-

ствения си живот ми даваше възможност да се чувствувам свободен. Това вероятно ми облекчи бягството от пленническия лагер."

39. „Пламъче" е списание на ЦК на ДКМС за деца и юноши. Излиза в София от септември 1945 год. в десет книжки годишно. От март до септември 1945 год. излиза като детски седмичен вестник. Главен редактор и основател на списание е В. Павурджиев (1945—48), Камен Калчев (1948—50), Ал. Муратов (1950—76), Ан. Стоянов (от 1976). Задачата на „Пламъче" е да подпомага ДПО „Септемврийче". Списанието продължава и развива най-добрите традиции на бълг. детска периодика. Сътрудничат всички изтъкнати бълг. писатели и художници.

40. „Детски глас" излиза от окт. 1937 до декем. 1938 в София. Прогресивен детски вестник, излизал всеки месец през учебната година с главен редактор П. Ст. Илиев. Сътрудници: К. Калчев, Ас. Босев и др.

41. „Здравец" е популярен детски илюстрован вестник за здравна просвета, предпазна медицина и здрав живот. Излиза в София всеки месец през учебната година от 1933 до 1941 и от 1946 до 1947. Ред. д-р Ник. Станчев.

По всяка вероятност първото разказче за деца на Камен Калчев е „Доброто момченце" — в. „Здравец", София, октомври 1934, г. II, бр. 1, с. 1, а не „Невидимата борба", както посочва авторът.

42. Рецензията на В. Андреев за „Години, които си отиват" е публикувана във в. „Заря" от 6. VII. 1941 г., бр. 5957, г. XVII, с. 6, под името Веселин Георгиев. Рецензията на В. Георгиев започва с почти символичните за онова време думи: „Онова, което ни е разказал К. Калчев в новите си разкази, е родено наистина от години, които безвъзвратно си отиват. Авторът обаче не хвърля сълзлив поглед към тях, нито желае те да се върнат. Погледът му е ведър, а сърцето — широко открито за онова, което иде след тях. Тоя оправдан оптимизъм ни е понятен: К. Калчев е наясно върху характера на тия години, знае защо трябва да си отидат и как ще дойдат другите — очакваните."

43. Рецензията на Цв. Минков за романа на К. Калчев „В края на лятото" е публикувана във в. „Лит. фронт", г. II, 1946, бр. 29 (71), с. 3. Общият тон на рецензията е доста неубедителен и объркан, въпреки че авторът подробно и нашироко разглежда целия роман „В края на лятото". Към края вече почти като заключение звучат думите на Цв. Минков: „А несъмнено има качества на белетрист. Как хубаво умее да свърже героите и да ги вплете във фабулата: Петър и Илия като ратайчета, Стефан Гологлавов. Но това не е достатъчно, той не е раздвижил нашироко човешката среда, не е извлякъл из нея типичното и характерното, не е организирал и подбрал материала си така, че да получи завършено, зряло художествено произведение."

По-обективна преценка за романа дава Максим Наимович в рецензията си „В края на лятото", публикувана само няколко броя по-рано („Лит. фронт", 26. I. 1946, год. II, бр. 21/63, с. 4). След като отбелязва някои слабости на младия тогава белетрист К. Калчев и подчертава, че „На места дори Калчев минава в чисто репортажно изложение", Максим Наимович заключава: „Стилът е свеж и увлекателен. Камен Калчев е много добър разказвач и владее отлично изкуството да бъде непосредствен и искрен. Той се вживява в героите и гледа на света с техните очи. Не се натрапва на читателя и остава да съди сам за всичко. Героите са естествени. Техният свят е добре познат на автора и той с умение се справя със специфичния им начин на живот и мислене." И още: „Новият роман на К. Калчев се явява като начало на редица произведения, които

ще изнесат близкото минало и славните героични борби за народна свобода."

44. Иван Олбрахт (1882—1952) — псевдоним на Камил Земан. Виден чешки писател, журналист, обществен деец, един от основателите на ЧКП. По време на фашистката окупация Олбрахт е свързан с партизаните. У нас са преведени книгите му „Ана пролетарката" (1949) и „Никола Шухай хайдутин" (1948).

45. В книгата си „Защо обикнах Чехословакия", С., 1950, на с. 63, Крум Кюлявков цитира въпросното писмо в очерка си за Иван Олбрахт:

„Скъпи другарю,

Моля Ви, извинете ме с моето дълготрайно боледуване и с много други работи. От седмици наред се готвя да Ви върна Вашето мило посещение. Ще ми разрешите ли това? Ако и понастоящем държите да отговоря на Вашите много ясни въпроси, бих Ви ги донесъл. През миналите дни четох романа на Камен Калчев „В края на лятото". Прекрасен роман, най-добрият, какъвто съм чел от днешната българска литература и от който ясно виждам, че и у вас израства нова литературна генерация. Вече сигурно знаете, че излезе на български моята „Ана Пролетарката".

Прага, 18. XI. 1949

Ваш:
Иван Олбрахт

46. Навярно става въпрос за материала на Георги Божинов „Гора зелена, вода студена", публикуван в сп. „Септември", бр. 3, 1975, с. 38. И по-специално за последната част от три-четири страници (80—83), която започва с думите „Шумел камыш, деревья гнулись..." и съвсем различна стилово и смислово от предходните страници.

47. Симпозиумът за романа се е състоял от 5 до 8 август 1963 год. в писателския дом „Маяковски" в Ленинград. Тази среща е организирана от КОМЕС със секретар Джузепе Унгарети и генерален секретар Джанкарло Вигорели. Писатели от 17 страни се събират, за да вземат участие в този забележителен симпозиум. На 7 август Пантелей Зарев произнася слово „Перспективност на романа", публикувано и във в. „Лит. фронт" на 15. VIII. 1963, бр. 33, с. 1, 2. Подробни информации — дневник на конгреса — изпраща Блага Димитрова. Камен Калчев публикува статията си „Началото на големия разговор" (22. VIII. 1963, г. XIX, бр. 34).

48. Става въпрос за брошурата на Д. Казасов „В тъмнините на заговора (Из дневника на един журналист)", С., (Печ. Армейски военноиздателски фонд, 1925).

49. Прот. Йордан Попов, „Спомени от Септемврийските събития — 23 септември — 28 септември 1923, станали в град Фердинанд". Фердинанд, печ. „Наука". К. Иванчев, 1931.

50. „Кафявата книга върху разкритията по опожаряването на Райхстага и Хитлеровия терор", С., печатн. „Независимост", 1933. Книгата е колективен труд на антифашисти, които са пожелали да останат неизвестни. Нейното излизане се подкрепя от антифашисти в Англия, Франция, Холандия, Германия, Америка. В тази книга са описани 5 месеца Хитлеров фашизъм, 5 месеца Хитлеров ад. Книгата е с предговор от лорд Марлей, председател на Световния комитет за жертвите на Хитлеровия фашизъм.

51. Камен Калчев навярно има предвид книгата със спомени на Боян Дановски „От двете страни на завесата", С., 1969, в която влизат от-

късите: „Целият свят е сцена“, „Нарисуваните ангелчета“, „Гео Милев“, „Италиански години“, „Тайните на занаята“, „Александър Жендов“, „Последната роля на Сарафов“ и др.

52. Въпросната редакционна статия е публикувана във в. „Работническо дело“, 22. IX. 1949, бр. 254, с. 2 под заглавие „За книгата „Син на работническата класа“.

53. Васил Коларов, „Спомени“, С., 1968.

54. Камен Калчев, „Георги Димитров. Кратък биографичен очерк с приложение от статии, речи, писма и доклади“, П., 1971.

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

Адамович, А. М. — 186
Айтматов, Ч. — 212
Акташева, И. — 210
Алейхем, Ш. — 122
Алев, Филю — 38, 39
Александров, В. — 263
Ангелова, К. — 78
Ангелушев, Б. — 123, 127, 132
Андерсен — 31, 72
Андонов, М. — 257
Андреев, В. — 88, 123, 265
Ани — 79
Антониони, М. — 157
Аржентински, Ив. — 260
Аристотел — 67
Асенов, Др. — 142, 144
Атанасов, Г. — 259

Бабел, Исак — 206
Багряна, Елисавета — 120, 259
Байрон, Дж. Г. — 40
Бакалов, Г. — 90, 109
Балабана — 36
Балзак, О. — 190, 205, 223
Баръмов, Л. — 240, 255
Баръмова, М. — 236, 237, 238, 240, 246, 247, 255
Белев, Г. — 112, 262
Белински, В. Г. — 223, 224, 227
Белов, В. — 212
Бенев, Н — 260
Бергсон — 60, 62
Бердяев, Н. А. — 59, 261
Бетховен — 165, 166, 226
Благоев, Д. — 22, 253, 254
Благоева, С. — 241
Бовоар, Симона дьо — 197
Богданов, Ст. — 103
Божилов, Б. — 227, 236
Божинов, Ал. — 259
Божинов, Г. — 266
Болдирев, С. — 248, 250
Бонапарт, Н. — 147
Бонев, А. — 107
Бонев, Н. — 260
Бонка — 50
Бончев — 61
Борзенко, С. — 121
Борисова, С. — 264
Босев, Асен — 112, 113, 259, 265
Босев, Росен — 145
Ботев, Хр. — 242, 256
Брезов, М. — 262
Брьогел, П. — 226
Буйнозов, Д. — 249
Бъклова, К. — 202
Бъчварова, Галя — 249
Бъчварова, Ив. — 261

Вазов, Иван — 45, 141, 190, 260
Вапцаров, Н. — 82, 122, 167
Васев, Сл. — 232
Васерман, Якоб — 264
Василев, Вл. — 211
Василев, М. — 6
Василев, О. — 111, 112, 113, 197, 262
Вачков, Г. — 184
Вежинов, П. — 10, 88, 123, 218, 219, 260, 262

Величков, К. — 45, 260
Величков, П. — 237, 238
Венезис — 197
Веселинов, Г. — 6
Вигорели, Джанкарло — 266
Владимиров, Юрий — 192
Войников, Д. — 52
Волен, Илия — 228
Волкер, Иржи — 75
Вутов, Петър — 110
Вучева, Татяна — 84

Габе, Дора — 114, 257
Габен, Жан — 61
Габровски, Н. — 22
Гана (Гергана) — 10
Ганев, Хр. — 111, 115, 240
Ганева, Цонка — 115, 240, 241
Гановски, С. — 60
Ганчев, М. — 19
Ганчев, Петър С. — 257, 261
Ганчовски, Н. — 243, 251
Генев, Иван — 72, 76, 77, 79, 80
Генов, М. — 44
Геновски, М. — 262
Георгиев, К. — 262
Георгиев, Коста — 236, 246
Георгиев, Хр. — 78, 262
Георгиева, Веса — 176
Георгиев, Петър Калчев — 47
Гершуин — 166
Гогол, В. Г. — 91, 99, 190
Гойя — 166
Голдинг, Уйлям — 197
Голсуърти — 95
Горки, М. — 95, 99, 108, 151, 217
Гранин, Д. — 185
Грибоедов, А. С. — 251
Грийе, Роб — 197
Грубешлиева, М. — 262, 263
Гуляшка, Ема — 123
Гуляшки, Андрей — 10, 88, 113, 123, 202
Гундов, Д. — 112
Гюдженов, Г. — 259
Гюрова, Д. — 249
Гьоринг — 233

Давидов, Йосиф — 107, 135, 139
Давидова, Виска — 77, 78, 79, 81, 82, 83, 107, 110, 127, 135, 188
Давидова, Мери — 77, 78, 107
Давидова, Ребека — 107, 135, 139
Дановски, Б. — 82, 238, 266
Данчев, Пенчо — 244
Дар Дарина — 117
Дафинов — 134
Делчев, Б. — 228
Демиревски — 103
Демокрит — 67
Дена — 12, 17, 19, 28, 30, 257
Детелинов, Ст. — 262
Джагаров, Г. — 231
Джерекаров — 64
Джурова, Аксиния — 84, 139, 263
Димитров, Атанас — 64
Димитров, Георги — 81, 82, 86, 105, 106, 115, 133, 231, 232 233, 234, 235, 236, 237, 240, 242 243, 244, 245, 246, 248, 251, 253, 255
Димитров, Данчо — 113
Димитров, Д. — 84
Димитров, Ив. — 106
Димитров, Костадин — 255
Димитров, Николай — 255
Димитров, Петър — 238
Димитров, Тодор — 255
Димитрова, Б. — 197, 266
Димитър — 239, 255
Димов, Д. — 230
Димов, Ив. — 38, 39
Динеков, П. — 6, 21, 98, 112, 119, 120, 121, 135
Дойчев, Л. — 262
Дона — 14, 15

Драгиева, А. — 83
Дръда, Ян — 129
Достоевски, Ф. — 32, 62, 96, 98, 99, 190, 194

Елин Пелин — 31, 44, 112, 141, 186, 190, 259
Енгелс — 62, 95, 252, 253
Еренбург, Иля — 197

Жечев, Г. — 90
Живков, Ж. — 78, 232
Живков, Т. — 168, 229, 245
Живкова, Л. — 83
Живкова, Н. — 78
Жорес, Жан — 27

Загорчинов, Ст. — 113
Зарев, П. — 6, 10, 88, 197, 263, 266
Захаржевская, Виктория — 144
Зидаров, К. — 112, 127
Зола, Емил — 56

Иванка — 12, 13, 17, 33, 108, 201, 257
Иванов, Иван Г. — 71
Иванов, Мирон — 176
Иванов, Траян — 254
Ивошевич, Люба — 115, 238, 240, 241, 246, 251
Игов, Светлозар — 6
Илиев, Петър — 117
Илиев, П. Ст. — 265
Илф, Иля — 91
Исаев, М. — 112, 167, 259, 262

Йовков, Йордан — 99, 141, 190
Йорданов, А. — 262
Йосифов, В. — 6

Кабакчиев, Хр. — 234
Казаков, Ю. — 212
Казасов, Д. — 266
Калайджиев, Хр. — 103, 263
Калина Малина — 114
Калчев, Стефан — 118, 136
Калчева, Ганка — 19
Каменова, Анна — 113
Кант — 59
Кантарджиев, Хр. — 259
Каралийчев, А. — 116, 120, 128
Каранфилов, Е. — 6, 60, 202, 227
Караславов, Г. — 78, 109, 167, 228, 260, 262
Каролев, Стоян — 6, 244
Катаев, В. — 97, 98, 264
Кирова, Л. — 110, 264
Кирчо — 114, 115
Киселков, Васил Сл. — 67, 262
Кожевников, Вадим — 112
Кожейков, Драгой — 240
Коларов, В. — 211, 234, 253, 255, 266
Кольо Далето — 55
Константинов, К. — 111, 112
Константинова, Е. — 6, 144, 161
Косьо — 53, 54, 55
Кръча, Флора — 203
Ксенофон — 67
Куазимодо — 197
Кузманова, Йорданка — 249
Кунев, Тр. — 112
Кутуза — 95
Кюлявков, Крум — 124, 266
Кюльовски, Илия — 243
Кючуков, М. — 78, 231
Кънчев, Тодор — 78, 83
Къньо (Калчев) — 11, 18, 19, 21, 53, 72, 257, 259

Лазаркевич, В. — 259
Лазарова, Юлия — 127
Лалич, Михайло — 109, 110, 264

Ланков, Н. — 109, 112
Левски, В. — 119, 215, 242, 256
Левчев, Л. — 184
Ленин — 60, 62, 95, 250, 253
Лидия (Калчева) — 20, 21, 81, 83, 84, 110, 127, 128, 133, 136, 138, 140, 154, 162, 176, 183, 188, 193, 257, 263
Лондон, Джек — 74
Лорка — 149
Луканова, М. — 112
Лундквист, Артур — 24, 258
Любомиров, Н. — 192

Маймункова, Ана — 257
Макариополски, И. — 134
Мамарчев, Г. — 119
Ман, Томас — 66, 164
Манов, Емил — 52, 88
Манчов, Д. В. — 260
Мао Дзе Дун — 199
Мара — 36
Марангозов, Н. — 127, 128, 130, 131
Маринчевски, Асен — 103
Марлей, лорд — 266
Марков, Васил — 103
Марков, Георгий — 199
Марковски, Г. — 145
Маркс — 62, 67, 95, 242, 252, 253
Мартинов, Ив. (Иван Ц. Георгиев) — 10, 88, 94, 112
Мартулков, Ал. — 103, 263
Марчевски, Марко — 19, 109, 111, 112, 114, 115, 121, 167
Матев, Павел — 176, 200, 231
Матева, Лиза — 139
Меджид, султан — 54
Месечков, Ивайло — 84, 139
Месечков, Недялко — 84
Месечков, Сашко — 154
Милев, Борис — Огин — 103, 104
Мине, Ф. — 260
Минков, Св. — 228, 260
Минков, Цв. — 124, 265
Мирабо — 45, 260
Мирчев, Н. — 111
Митьо — 15, 20
Михайлов — 64
Михайлов, Борис — 53
Михайлов, Иван — 209
Михайлов, Хр. — 209
Михалев, Димитър — 69
Михалчев, Д. — 38, 60, 259, 260
Мишев, Г. — 178
Мопасан — 89, 91, 92, 95, 102, 159
Мороа, А. — 250, 251
Моцарт — 166
Муратов, Ал. — 115, 262, 265
Мутафчиева, Вера — 207
Мърквичка — 43

Наимович, М. — 6, 265
Найденов, Ив. — 80
Натан, Жак — 103
Нейков, А. — 207
Нейков, Н. — 207
Нейков, Хр. — 207
Неруда, П. — 229
Несин, Азис — 197
Никитюков — 64
Ников, Хр. — 95, 103
Никола (Върбанов) — 78, 262
Николов, Минко — 6, 243
Николов, Мишо — 244
Николски, В. — 122
Носов, Е. — 212

Овидий — 44, 50, 260
Олбрахт, Иван — 124, 265, 266
Омир — 58, 67

Павлов, К. — 228
Павлов, Т. — 38, 60, 109, 112, 113

Павурджиев, В. — 115, 265
Палийски, Ив. — 107
Панайотов — 90, 264
Пантелеев, Д. — 259
Панчев, Кутьо — 121
Парашкева — 81, 231, 232, 237, 238, 239, 255
Паулсен — 59, 261
Паустовски, К. — 98, 160
Пена — 72
Пенев, Кр. — 168, 262, 263
Пенов — 78
Пенчо — 13, 47
Пеньо — 11, 12, 17, 30, 33, 149, 259
Перек, Жорж — 187
Петров — 127
Петров, Валери — 88, 110, 111, 228
Петров, Евгений — 91
Петров, Емил — 6, 219
Петров, Ивайло — 178, 228
Петър — 14, 21
Пикасо — 250
Писков, Хр. — 210
Платон — 67
Полянов, Д. — 112
Пондев, Петър — 228
Попеску, Йоан — 203
Попиванов, Иван — 6
Поплилов, Ал. — 116
Попов, прот. Йордан — 209, 210, 211, 266
Пруст — 32
Пушкин, А. С. — 30, 99

Радева, Сибила — 105
Радевски, Хр. — 87, 109, 112, 119, 122, 167, 259, 260, 262
Радичков, Йордан — 163, 178, 184, 190
Радой Ралин — 228
Разцветников, Асен — 259
Райков, Димитър — 230, 231
Райнов, Б. — 111, 159, 193
Райнов, Н. — 61
Ракитин, Н. — 259
Ран Босилек — 114, 120, 259
Распутин, В. — 212
Рачев, Л. — 262
Рашко — 20
Рембранд — 166
Ренан — 60
Рид, Майн — 31, 32, 43
Ролан, Ромен — 27
Руменов, Хр. — 76, 88, 262
Русо, Жан-Жак — 221, 250
Ръцев, Пеньо — 39

Сабитаев, К. — 135
Сабитаев, М. — 135
Савов, Николай — 249
Салтиков-Шчедрин — 121
Сарот, Натали — 197
Сароян, У. — 21
Сартр — 198, 199
Сашо-Александър Димитров — 76, 88
Сваткова, Мира — 125
Свиленов, Атанас — 6
Сестримски, Иван — 6
Симонов, К. — 112, 197
Славчо — 136
Соловьов, В. С. — 59, 262
Солоухин — 48
Сократ — 214
Спасов, Ал. — 44, 259
Стаматов, Г. — 82
Станев, Е. — 141, 142, 257
Станев, Лазар — 106
Станчев, Никола — 117, 259, 265
Стефан — 13, 14, 15, 20, 21, 140, 156
Стефан Караджа — 52
Стоименов, Стоян — 121, 122

Столарова, Мария — 6, 7, 15, 79, 84, 102, 115, 118, 131, 133, 140, 160, 164, 192, 205, 257
Стоянов, Анастас — 210, 265
Стоянов, Андрей — 117
Стоянов, Г. — 259
Стоянов, Людмил — 6, 112, 119, 141, 263
Стрелков, Л. — 262
Султанов, С. — 228
Сурков, А. — 199

Тагор, Р. — 46
Талес — 67
Тарабанов, М. — 238
Тарковски — 147
Твардовски — 197, 198, 199, 200
Темпест, Питър — 24
Тимофеев — 89, 91
Тинянов — 251
Тодоров, А. — 109, 112, 167
Тодоров, Станко — 105
Толстой, А. — 95, 251, 263
Толстой, Л. — 32, 58, 95, 96, 98, 99, 102, 118, 151, 170, 190, 191, 217, 227
Трифонов, М. — 259
Тургенев, И. С. — 40, 47, 96, 98, 99, 190

Унгарети, Дж. — 197, 198, 266

Фадеев, А. — 122
Федин, К. — 197
Фелини — 147
Фойербах — 60, 62
Фойхтвангер, Л. — 250, 251
Форел, А. — 260
Франклин — 45, 260
Франко — 39
Фурнаджиев, Н. — 112, 113, 119, 122, 228, 259
Фучеджиев, Д. — 184
Фуше — 251

Хаджи Димитър — 52
Хаджимитрев, Д. (Митрето) — 86, 87
Хаджимитрева, Донка — 87
Хайне, Х. — 252
Ханзова, Зденка — 124, 130
Харизанов, Вл. — 262
Хели — 70
Хемингуей, Ъ. — 91, 206, 229
Хераклит — 67
Хитлер — 217
Хрелков, Н. — 167
Христо — 79
Хрушчов, Н. — 198, 199

Цанка — 50
Цвайг, Стефан — 250, 251
Цветков, Цветан — 121
Цветков, Цветко — 77
Цветкова, Весела — 77
Цеков, Иван — 262
Цона — 12, 17, 21, 34
Цончев, Д. — 146

Чаковски, А. — 199
Чанков, Г. — 244
Чаръкчиев, Асен (Кожаров) — 76, 85, 87, 263
Челкаш — Димитър Чавдаров — 73, 74, 76, 81, 88, 111, 163, 218, 262
Червендинева, М. — 236
Червенков, В. — 244, 245
Червенкова, Е. — 236, 237
Чернева, М. — 24, 258
Чешмеджиев, Гр. — 209

Чехов, А. П. — 89, 91, 92, 95, 99, 151, 159, 190, 217
Чилингиров, Д. — 72, 73
Чилингиров, Ст. — 73
Чолаков, Марин — 103
Чудомир — 260
Чукалов, Сава — 64

Шаранков, Е. — 257
Шатаров, М. — 85
Шекерджийски, Емил — 76, 103, 104, 122, 262
Шекерджийски, Сашо — 105
Шекерджийски, Стефан — 105
Шекерджийски, Чавдар — 105
Шекспир — 47, 52
Шилер — 47, 52
Шишманов, И. — 225
Шолохов, М. — 89, 99, 127, 170, 197, 199, 264
Шпенглер — 59, 261
Шукшин, В. — 212
Юго, В. — 45
Югов, Антон — 85

Яковлев, Н. — 122
Янков, Н. — 6
Яръмов, Д. — 145

СЪДЪРЖАНИЕ

Вместо предговор 5
Родно място, семейство, ранни ученически години . . 8
Жажда за образование. Години на идейно и духовно оформяне 55
Първи публикации, затвор, кръжокът „Хр. Смирненски“ 71
След победата — време на творчески търсения . . 110
Особености на творческия процес 147
Бележки 257
Именен показател 269

ВАНЯ ГЕОРГИЕВА

КАМЕН КАЛЧЕВ

*

Редактор *Минко Бенчев*
Художник *Веселин Павлов*
Худ. редактор *Стефан Груев*
Техн. редактор *Веселина Балабина*
Коректор *Янка Василева*

*

Формат 16/60/84; тираж 1613 екз.;
печатни коли 17,50; издателски коли 16,33; уик 18,62;
л. г. IV/45; изд. № 6162;
поръчка № 130/1984 година
на изд. „Български писател";
дадена за набор на 28. III. 1984 година;
излиза от печат на 25. VII. 1984 година.
Цена 2,53 лв.

Код 25 $\frac{95353\ 22411}{5062—41—84}$

ДП „Георги Димитров" — София

Литературната анкета с Камен Калчев има за цел да даде по-пълна представа и отговор на въпроса, кой е Камен Калчев. Откъде идва, какви са обективните и субективни особености, които го оформят като човек, гражданин и творец. Какво е съхранил от времето и хората и как го е претворил в своите разкази, повести и романи. В тази книга се разказва за неизвестни или малко познати страни от живота на писателя — родно място, семейство, детство, ученически години, първи публикации, участие в кръжока „Хр. Смирненски", творчески търсения в годините след Девети септември. В отделна глава са разгледани и почти всички страни от работния процес на Камен Калчев — едно вълнуващо надникване в творческата лаборатория на писателя. Авторът споделя свои мисли за творческия процес, както и възгледите си за изкуството, критиката, литературните нрави, човека и епохата. Разказва за своите замисли и книги, за трънливия път на писателя, за болката от несъвършенството на човешката природа. Тази анкета е една своеобразна изповед на писателя Камен Калчев, съхранила автентичността на неговата мисъл и реч, на сърдечната му откровеност.